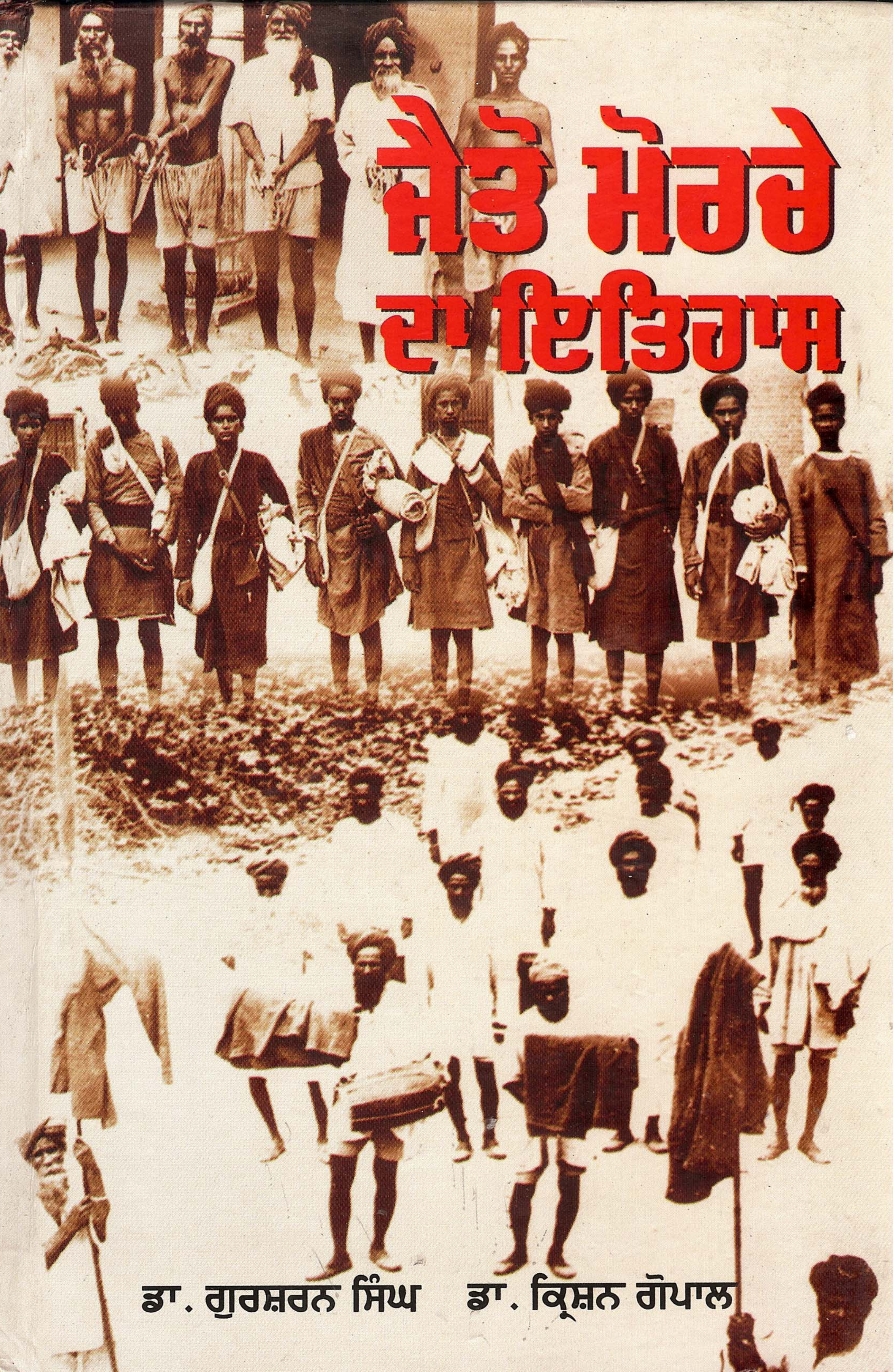
ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ   ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪਾਲ

ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ
ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪਾਲ

Jaiton Morche Da Itihaas

by

Dr. Gursharan Singh

Dr. Krishan Gopal

H. No. 16, Dalima Vihar, Rajpura

Mob : 94635-55850

2011

Published by Lokgeet Parkashan

S.C.O. 26-27, Sector 34 A, Chandigarh-160022

India

Ph.0172-5077427, 5077428

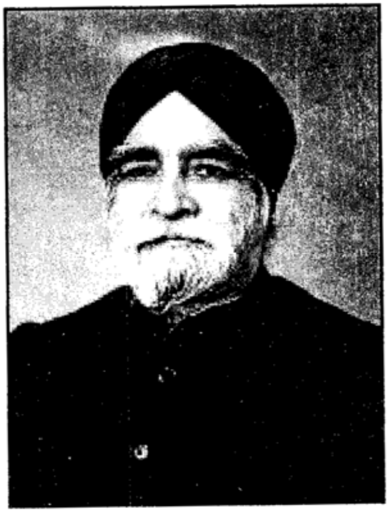
Punjabi Bhawan Ludhiana, 98154-71219

Type Setting & Design PCIS

Printed & bound at Unistar Books (Printing Unit)

11-A, Industrial Area, Phase-2, Chandigarh (India)

98154-71219

ਕਰਮਯੋਗੀ ਪੰਥ ਰਤਨ ਸਵਰਗਵਾਸੀ
ਸਰਦਾਰ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ
ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਰਪਿਤ

ਤਤਕਰਾ

ਸਰਦਾਰ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਮੈਂ 1983 ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਸਰਦਾਰ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਸਨ ਜੋ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਦਿਲੀ ਜ਼ਜ਼ਬਾਤ ਸਨ, ਸੋ ਮੈਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਰਦਾਰ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਧਾਂਜਲੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਆਪੋਜੀਸ਼ਨ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਪ, ਮਧਰਾ ਕੱਦ,
ਚੂੜੀਦਾਰ ਪਜਾਮਾ, ਲਾਲ ਜਵਾਹਰ ਜੈਕਟ,
ਨੀਲੀ ਪਗੜੀ ਘਣਿਆਂ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਥੱਲੇ,
ਡੂੰਘੀਆਂ ਪਰ ਚੌੜੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ,
ਚਿੱਟੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਸਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ,
ਲਾਲ ਸੂਹਾ ਚੇਹਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੂਸ ਲੂਸ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਕਾਂਗਰਸੀ ਬੈਂਚਾ ਲਈ ਆਪ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜੋ ਹਰ ਇਜਲਾਸ ਦੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਸੋਰ ਨਾਲ ਵਾਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸੁਕੜ ਕੇ ਸਲਤਾਨਪੁਰ ਹਲਕੇ ਅਤੇ ਬੇਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਆਪ ਅਕਾਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਤਾਰੇ ਤੱਕ ਤੋੜਨ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪੈਪਸੂ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਹਮਲਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖੁਰਾਕ ਨਾ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਪੜਨ ਲਈ ਦੀਵਾ ਜਗਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਕੈਂਡਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਇਜ਼ਲਾਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ:

'ਵੋਹ ਔਰ ਹੈ ਜੋ ਤੇਰੀ ਮਹਿਫਲ ਮੈਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਆਤੇ ਹੈ,
ਆਂਧੀਆਂ ਉਠਤੀ ਹੈ ਜਹਾਂ ਹਜ਼ਰਤੇ ਜੋਸ਼ ਆਤੇ ਹੈਂ'।

ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੈਂਡਲ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਉਲਟ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਹਮੀਰਾ ਡਿਸਟਲਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੂਗਰ ਫੈਕਟਰੀ, ਬਠਿੰਡਾ ਸਿਵਲ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੀ.ਡਬਲਿਯੂ.ਡੀ. ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਬਾਰੇ ਆਂਕੜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਤੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਪਜੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸੰਭਵ ਮਾਮਲੇ ਉਤੇ ਹਰ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਵਜੀਰ ਦਾ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨਾਲ ਨੱਕ ਵਿਚ ਦਮ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਜਾਂ ਲਾ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਮਸਲੇ ਉਤੇ ਆਪਦਾ ਬਿਆਨ ਘੜਿਆ ਘੜਾਇਆ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਣਕ ਦਾ ਭਾਉ ਚੜ ਜਾਵੇ, ਕਾਂਗਰਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ

ੲ

ਜਨਤਾ ਦਾ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਵੇ ਆਪ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬੇਇੰਨਸਾਫੀ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਤਕਰੀਰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਇਤਬਾਰ ਨਾਲ ਆਪ ਕੱਟੜ ਅਕਾਲੀ ਸਨ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਕਾਂਗਰਸੀ ਬੈਚਾਂ ਨਾਲ ਆਪਦੀਆਂ ਝੜੱਪਾਂ ਹੀ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਕੰਨਟੀਨ ਦੀ ਗਰਮ ਚਾਹ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਬੈਚਾਂ ਉਤੇ ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਰਿਹਾ ਕਰਣ।

ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਖ ਬੰਧ

ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਅਸਧਾਰਣ ਸਾਹਸ ਤੇ ਸੂਰਵੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਸ਼ਾਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 1849 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫਾਦਾਰ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਗਰਤੀ ਆਉਣ ਨਾਲ 'ਗੁਰੁਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ' ਚਲ ਪਈ। 1920 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੁਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸਦਕੇ ਹੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ, ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ। ਹਰੇਕ ਜਿੱਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤਾਕਤਵਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸੋ ਨਾਭਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਹੋਈ।

ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਉਤਾਰਨ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਅਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। 5 ਅਗਸਤ 1923 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਮੱਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਗੁਰੁਦਵਾਰਾ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ ਟੋਕ ਚਲੇਗਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਕੌਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਫਲਤਾ

ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਮੈਂ ਤਰੀਫ ਕਰਾਂਗਾ ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਰਿਆਸਤੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਤੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਵੀ ਕਰਦੇ ਫਿਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾਂ ਕੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ (ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਾ) ਮਤਲਬ ਸੌ ਜਾਂ ਡੇਢ ਸੌ ਮੀਲ ਦੂਰ ਬਿਨਾਂ ਖਰਚ ਬਿਨਾਂ ਖੁਰਾਕ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਲਹਿਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਜਾਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਰਿਸਰਚ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੁਆਰਾ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਬਹਾਦੁਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ (ਦਫਤਰ ਪੰਜਾਬ ਆਰਮਡ ਪੁਲਿਸ) ਵਿਚੋਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਛੱਪ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈਣਗੇ।

ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ,
ਡੀਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਲਾਈ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

1849 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਹਾਸ਼ਿਲ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਉਣ ਨਾਲ 'ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ' ਚੱਲ ਪਈ। ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸਦਕੇ ਹੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ, ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ, ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਹਾਸ਼ਿਲ ਕੀਤੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੋ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਦੂਸਰਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਜਿੱਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਹਾਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਨ ਫਿਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਿੱਖ ਵੀ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਾਭਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟੱਕਰ ਹੋਈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਭਾ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ 9 ਜੁਲਾਈ 1923 ਨੂੰ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 5 ਅਗਸਤ 1923 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਵਾਪਸ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਮੱਦਦ ਕਰੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ ਚ ਦੀਵਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਖੰਡ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਬਿਨਾ ਰੋਕਟੋਕ ਚੱਲੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਪਾਠ ਦਾ ਖੰਡਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਪਮਾਨ ਸੀ ਹਾਲੇ ਤਕ ਇਹ ਮਸਲਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਇਹ ਮਸਲਾ ਧਾਰਮਿਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸਮਝ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਅਸਲ ਚ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਲਈਆਂ। ਜੈਤੋ ਵਰਗੇ ਅਹਿੰਸਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ। ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ ਰੱਖਦੇ ਤੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ (ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਾ) ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਖੁਰਾਕ ਤੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਅਧਿਆਇ ਹੈ। ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਚੱਲੇ 'ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰੀ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹੈ।

ਬਹਾਦੁਰਗੜ੍ਹ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ) ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਕਸਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨੈਗੇਟਿਵ ਮਿਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਸ਼ਵੀਰਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਉਹ ਮ੍ਰਿਤਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸ਼ਵੀਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਜ਼ੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸ਼ਵੀਰਾਂ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਇਹ ਤਸ਼ਵੀਰਾਂ ਅਸੀਂ ਬਹਾਦੁਰਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜਾਣ ਵਿਚ ਬਹਾਦੁਰਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ (ਪਟਿਆਲਾ) ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਪੰਜਾਬ ਆਰਮਡ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਇਹ ਤਸ਼ਵੀਰਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਛੱਪ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਦਿਲੀ ਸਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਕਸ਼ਦ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਸੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਡਾ. ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋ (ਚੇਅਰਮੈਨ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ), ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਧਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਮੋਹਨ ਬਰਮਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੁਖਨਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪਾਲ

ਅਧਿਆਇ - I

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ, ਕੀਰਤਨ, ਕਿਰਤ, ਦਾਨ, ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਨਵੇਕਲੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।[1] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਨਿਖਾਰ ਆਇਆ। ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਧਰਮ–ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਸਰਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਜੋ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ। ਮੰਜੀਆਂ ਤੇ ਮਸੰਦਾਂ[3] ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨੇ ਨਵੇਂ ਪੁੰਗਰਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਵਿਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਭਾਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਤਿ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਅਗੋਂ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਪੰਜ ਕਕਾਰ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਅਜੇਹਾ ਨਿਖੜਵਾਂ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਲੁਕਿਆ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਨਵੇਂ ਸਾਜੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਧਰਮਨਾਸ਼, ਕਿਰਤਨਾਸ਼, ਕਰਮਨਾਸ਼, ਕੁਲਨਾਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸੀ, 'ਜਬ ਲਗ ਖਾਲਸਾ ਰਹੇ ਨਿਆਰਾ, ਤਬ ਲਗ ਤਜ ਦੀਉ ਮੈਂ ਸਾਰਾ।[4]'

ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ (1708 ਈਸਵੀ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1765 ਈਸਵੀ ਤੱਕ (ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ) ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਅਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਛਡਾ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ, ਛੰਬਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸੇ[5] ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਥਿਆਂ ਨਾਲ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਤਰਨਾ ਦਲ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜਥਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ

ਇਕ ਲੰਮਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਛੇੜਿਆ। ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਿੱਖ ਹੀ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਰਹਿੰਦਾ ਖੂੰਹਦਾ ਖੋਟ ਵੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕੇਵਲ ਪਾਸੇ ਦਾ ਸੋਨਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

1765 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਖੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵੀ ਹੁਣ ਉਖੜ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਮਿਸ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ।

1849 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੁਸਣ ਉਪਰੰਤ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਗੁਰੂਧਾਮਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਰੱਖ ਲਏ ਅਤੇ ਆਪ ਡੇਰੇ, ਅਖਾੜੇ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਬਣ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਅਮਦਨ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਉਹ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਿਕ ਬਣ ਬੈਠੇ।[6] ਇੰਜ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰੱਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈਸੀਅਤ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਧੁੰਦਲੀ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਨਿੱਜ ਸਰੂਪ (ਆਈਡੈਂਟਟੀ) ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ।

ਜੋ ਉਚੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਮਿੱਥੇ ਸਨ, ਉਹ ਮਸਿਆ ਦੇ ਚੰਦਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਨਜ਼ਰੋ ਉਹਲੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੇਦੀਆਂ ਤੇ ਸੋਢੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਡਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਖੰਡੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਬੁਰਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਦਾ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਇੰਜ ਇਸ ਲਈ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂਡਮਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਦ ਸਿੱਖ ਸੰਨ 1849 ਵਿਚ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਜੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਪੁਜਾਰੀ ਜਾਂ ਮਹੰਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ[7] ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੇ ਧਨ ਦਾ ਮਾਣ। ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਨਿਘਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਵਿਗੜਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

29 ਮਾਰਚ 1849 ਈ. ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧੋਖਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋ **'ਕੋਹੇਨੂਰ'** ਨਾਮੀ ਅਣਮੋਲ ਹੀਰਾ ਖੋਹ ਲਿਆ।[8] ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ **ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ** ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਨੂੰ **"ਇਕ ਕੌਮੀ ਅਪਮਾਨ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੰਸ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਮੁੱਢਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।"** ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਕਬਜੇ ਅਤੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਦਖਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵੰਸ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਗਇਆਂ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। **ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।** ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਵੇਚਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।[9] ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ 'ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੌਕਰਸਾਹੀ' ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਗਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਅਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ਪੂਰਨ ਹੀ ਚਲਾਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਗਾਨ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸਲ ਆਮਦਨ ਦਾ ½ ਭਾਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[10] ਇਹ ਲਗਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੁਭਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਆਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਗਦ ਅਦਾਇਗੀ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਵਾਰ ਹੋਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪਹਿਲ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਤਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਹੇਠ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸ਼ਾਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ **ਜਾਹਨ ਲਾਰੰਸ** ਵਰਗੇ ਉਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ

ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਦਾਊਦ ਸਿੰਘ, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[11] ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸੰਨ 1873 ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ[12] ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਚਣੌਤੀ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੱਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੋਚਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਦਿਆਨੀ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਖਾਸ ਲੱਛਣ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਚੋਖੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਵਾਣਿਤ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਆ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਦੀਆਂ ਤਿਵੇਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਘੋਖਣ ਤੇ ਪੜਚੋਲਣ ਦਾ ਸਬਕ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦਾ ਬਲ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਦਿਆ ਉਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਰਕਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਹਿਮ, ਭਰਮ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਖੋਖਲੇ ਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਦਿਸਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬੇਹੂਦਾ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੁਨਰਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਝਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਤਨ ਪੁਨਰਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪਰਖਣਾ ਤੇ ਪੁਣਨਾ ਛਾਨਣਾ ਵੀ ਸੀ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵੀ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਕ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਸਧਰ

ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਪਰਗਟ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ **ਬਰਮੋ ਸਮਾਜ** ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਸੇ ਦੇ ਪੈੜਾਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ **ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਮਾਜ** ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ। ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੂੰ **ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮਿਸ਼ਨ** ਦਾ ਨਾਉਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਹਿਰ **ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ** ਨੇ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀਆਂ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਤਹਿਰੀਕ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਈ ਤਹਿਰੀਕ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। । ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਏਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰਸੰਬੰਧੀ ਜਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਇਕੋ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।[13] ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ **ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ** ਦੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਉਪਰਾਲੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।[14] ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਅੰਤਰ ਵੀ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਲ ਕਿ ਜੋ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਜਾਪ ਸਿਮਰਣ ਤੇ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਬਲ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬੁਤ ਪੂਜਾ, ਮਾਸ ਖਾਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ, ਇਤਆਦਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਈ ਭੁਲੇ ਸਿਧੇ ਰਾਹ ਤੇ ਪੈ ਗਏ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ। ਉਚ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਬੇਜਾਨ ਹੀ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਂ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਹਿਮ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਕੁਸਕਣ ਦੀ ਮਜਾਲ ਤਕ ਨਾ ਰਹੀ। **ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਬੁਚੜਖਾਨੇ ਖੋਲਣਾ, ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰਹੀਣ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।** ਇਸ ਚਨੌਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। **ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੋ ਇਸ ਨਵੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਸਨ,** ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਅਰਾਈਆਂ ਦੇ ਇਕ ਰਾਮਗੜੀਆ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। **ਇਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਤੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਨ।** ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ, ਪਰਪੱਕ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸਾਹਸ ਦੀ ਬਦੋਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਉਸਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਿਰਪਾਨ ਰੱਖਣਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨ੍ਹਾ ਸੀ,ਇਸ ਲਈ ਲਾਠੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼

ਦਿੱਤਾ,ਬੀਰ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਡੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਚਲਾਈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਮਾਰਨਾ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣਾ, ਤਮਕੂ ਪੀਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ, ਮਾਸ ਖਾਣਾ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਕਰੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਣ, ਨਿਤ ਨੇਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਸੋਢੀਆਂ ਤੇ ਬੇਦੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂਡਮਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਖੁਲੀ ਆਗਿਆ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਉਤੇ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪੱਕੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਖੁਸਦਿਆਂ ਸਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬੁਚੜਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਿਊਂਦੀ ਆਤਮਾ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖੋਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਜਿਹੜੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਾਂ ਸੰਤ ਖਾਲਸਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਂ ਸੀ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਧੀ ਫੂਲੀ ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟਕਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ **ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ**।[15] ਲਹਿਰ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਤੇ ਪਰਤਾਪ ਸਰਕਾਰੀ ਦਮਨ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਗਿਆ।

ਆਪਣੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਸਮਾ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਕੁਝ ਹੱਕ ਤੱਕ ਰਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸੰਨ 1873 ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪੰਨਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਸਭ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਗਈਆਂ। ਫਲਸਰੂਪ, ਹਰ ਪਾਸੇਇਕ ਨਵੀਂ ਹਵਾ ਰੁਮਕਣ ਲਗ ਪਈ। ਨਵੀਆਂ ਪੜਚੋਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਨਵੀਆਂ ਤਾਂਘਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਹਨੇਰੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹਨੇਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਜਾਲਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਟਕਰ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਂਝਾ ਪਲੈਟਫਾਰਮ ਖੜਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਰੋਕ ਪਾਈ ਰਖੀ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪੁਰਾਤਨ-ਖਿਆਲੀਆਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਲੋਕ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ। ਅਨਮਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਕਰਾਰੇ ਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਕਠਨਾਈਆਂ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਗਈ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤਹਿਰੀਕ ਦਾ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਦੋ-ਪਾਸੜਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ, ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਜੋ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਆਏ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੌ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਪਹਿਲੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦੀਵਾਨਾਂ, ਕਾਨਫਰਸਾਂ, ਜਲੂਸਾਂ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤ ਕੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਤਾਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਉਪਰਾਲੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਖੋਲੇ ਗਏ, ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਲੀਸ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਣ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਦੂਹਰਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।[16] ਇਸ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਜੀਵਨ–ਦੌੜ ਵਿਚ ਪਛੜ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਬੋਲ–ਬਾਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਵੀ, ਨਵੇਂ ਬਦਲੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘ-ਸਭਾ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਭਰਪੂਰ ਜਤਨਾਂ ਲਈ ਸੰਨ 1908 ਵਿਚ ਇਕ ਉਚ-ਪੱਧਰੀ **ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ** ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ **ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ** ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤਹਿਰੀਕ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਫੁੱਟ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਕਦਮ ਹੋਰ ਤਿੱਖੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋੜ੍ਹ ਨਿਕਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨਰੋਆ, ਤੰਦਰੁਸਤ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਆਪੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵਧੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਜਨੀਕ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਹੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਸ਼ਰਮਨਾਕਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪੁੰਗਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨੇ ਹੋਰ ਉਭਾਰ ਦਿੱਤਾ। **1901 ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ।** ਇਸਦੀ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜਲਸੇ ਤੇ ਵਖਾਵੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਜਿਆਦਾਤਰ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਮਾਲਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ ਤੇ **ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਮਾਂਡਲੇ (ਬਰਮਾ) ਦੀ ਜਿਹਲ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।** ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ ਪਈ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।[17] ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਸਤ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ **ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ।** ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨੂੰ ਬੇਰੰਗ ਲੋਟਾਇਆ ਉਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਪਰੰਤ, ਚੋਖੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ **ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ** ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਮਨੋਰਥ ਧਾਰ ਕੇ ਪੁਜੇ ਕਿ ਇਥੇ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਕੜ ਲਏ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ–ਕੈਦਾਂ ਦੇ ਕੇ ਜਿਹਲ–ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗਦਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਖਤੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। **20 ਗਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ, 58 ਨੂੰ ਉਮਰਕੈਦ ਦੇ ਕੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ।**[18] ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਜਬਰਨ ਸੈਨਿਕ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਰਤੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਵਾਰੇ ਓ-ਡਰਾਇਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ "ਭਾਰਤੀ ਵਰਤਮਾਨ ਤਰੀਕਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਬਰੀ ਭਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਬੇਚੈਨੀ ਮੁਖਾਲਫਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[19]

ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈਆਂ। 1918 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਚ ਅਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਸਹਿਰਾਂ ਚ ਅਨਾਜ ਲੁੱਟਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ।[20] ਜੰਗ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਲਟ ਸਖਤ ਕਾਨੂੰਨ **'ਰੋਲਟ' ਐਕਟ** ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਬੈਚੇਨੀ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। **1919 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜ਼ਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਪਰਿਆ** ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਦੇਸ਼–ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚ ਗਈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਠੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਹੁਣ ਇੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਆ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੀ ਹੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਇਸ ਪਲਟੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾ **ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ** ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਲਈ। ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਆਗੂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਚਲਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ।

1921 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਨਵੀਂ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੀ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 1905 ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਿੱਖ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਖਾਲਸਾ ਐਡਵੋਕੇਟ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਸੇਵਕ** ਤੇ **ਪੰਜਾਬ** ਆਦਿ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ

ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਹੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੰਥ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਉਤਰਦਾਈ ਹਨ। ਜਦ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਸਥਾਨਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਿਰਕਢਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਤਿਆਂ ਤੇ ਯਾਦ-ਪਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਲਈ ਅਪੀਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦਕਿ ਉਹ ਕੁਰਾਹੇ ਨਾ ਜਾਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਬੰਦ ਕਰਵਾਉਣ। ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜਤਨਾਂ ਦਾ ਨਾ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਸੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਜੂੰ ਸਰਕੀ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਆਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੁਝਾਓ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇੰਜ ਦਬਾਉ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਉਹੀ ਨਿਕਲਿਆ ਜੋ ਮਤਿਆਂ ਤੇ ਯਾਦ-ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾਇਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਨਿਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਖੁਦ ਹੀ ਮਹੰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਜਲ ਹੂਸੈਨ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗਰਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।"[21] 1919 ਵਿੱਚ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ, ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣੀ ਸੀ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਥ ਦਾ ਹੀ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[22] ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ ਜਦੋਂ 1919 ਵਿੱਚ **ਜ਼ਲ੍ਹਿਆ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਰਬਰਾਹ ਨੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸਿਰੋਪਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ।**

ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਸਿੱਖਾ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਜਿਥੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਜਥੇ ਬਣਾ ਗੁਮਰਾਹ ਹੋਏ ਮਹੰਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦੇ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਸੰਬੰਧੀ 1920 ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਠ, ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਆਪ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹੰਤ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਮਹੰਤ ਦਾ ਹੀ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ ਜਥੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮਹੰਤ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸ਼ਵੀਸ਼ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਆਖਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ।

ਦੂਜੀ ਉਘੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਾ ਸਬੰਧ **ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ** ਤੇ **ਅਕਾਲ ਤਖਤ**, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਦੋਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਦਸਤੂਰੁਲ ਅਮਲ ਬਦਲਿਆ ਜਾਏ, ਸਰਬਰਾਹ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। 1920 ਵਿਚ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਇਸ ਸਿੱਖ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫਿਰ ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਕਰ ਛਡਿਆ। ਉਪਰੰਤ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜ਼ਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ 29 ਅਗਸਤ 1920 ਤੱਕ ਸਰਬਰਾਹ ਅਸਤੀਫਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਕਢਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਬੁਤ ਸਾੜਿਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਰਬਰਾਹ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫੌਰਨ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।[23] ਇਹ ਪੰਥ ਲਈ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਵਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਛੱਡ ਦੇਣ। ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਕ ਜਲੂਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਏ। ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਰਵਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈਣਾ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੇ ਚੋਖਾ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲਿਆ ਜਾਏ। ਜੋ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਉਹ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਅੜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਦੌੜ ਗਏ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਸਮਕੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਇਕ ਨੌ-ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। **ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨਵਾਂ ਸਰਬਰਾਹ ਬਣਾਇਆ**। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਦਬਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾ ਕਢਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 36 ਸੀ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਚਲਾਕੀ ਕਾਰਗਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ 175 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ 36 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਡੇਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ **ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਕਮੇਟੀ** ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਦੌੜ ਜਾਣਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦਾ ਪੰਥਕ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ

ਪਿਆ। 25 ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ **ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ** ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ **ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ** ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੇ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਜੱਥੇ ਉਤੇ ਹਲ੍ਹਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਚੋਮਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ, ਥੰਮ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ, ਖਰਾ ਸੋਦਾ, ਚੋਲਾ ਸਾਹਿਬ,ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਜੱਥੇ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰਣਲਈ ਕਿਹਾ। ਆਖਿਰ ਤਰਨਤਾਰਨਦੇ ਮਹੰਤ ਦੇ ਅਨੈਤਿਕਕੰਮਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਪਹੁੰਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। 25 **ਜਨਵਰੀ 1920 ਨੂੰ ਇਕ ਉਚੇਚਾ ਜੱਥਾ** ਤਰਨਤਾਰਨ ਪੁਜਾ ਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਅਜੇ ਗਲਬਾਤ ਚਲ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਸਿੱਖ ਥਾਂ ਹੀ ਮਰ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਜ਼ਖਮ ਆਏ। ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਾਲ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਸੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਹੰਤ ਕੰਬ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਛਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਉਪਰੰਤ, ਇਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਿੱਖ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਮਗਰੋਂ **ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ** ਦਾ ਸਾਕਾ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਏਕੜ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਮਦਨ ਉਸਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਘਟੀਆ ਤੇ ਨੀਵੇਂ ਆਚਰਣ ਤੇ ਭੈੜੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਮੰਨਕੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣ ਤੇ ਉਹ ਮੁਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਾਰਚ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਯੋਗ ਹਲ ਲਭਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ **ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਧਾਰੋਵਾਲੀਆ** ਕੋਈ 150 ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮਹੰਤ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਅਗਨੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[24] ਇਹ ਦੁਰਘਟਨਾ 20 ਫਰਵਰੀ 1921 ਨੂੰ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕੁਹਰਾਮ ਮਚ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ. ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਈ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਪਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ

ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਅਤ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ, ਉਹ **ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਖਿਲਾਫਤ** ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਵਾਂਗ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਮਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧੜਾ ਧੜ ਫੜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਿਰਪਾਨ ਪਹਿਨਣ ਤੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਦ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵੱਧੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਕੋਲੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਲੈ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਰਬਰਾਹ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੇਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਸਰਬਰਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਨਿੰਦਾ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ, ਅਕਾਲੀ ਤਹਿਰੀਕ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚਾਬੀਆਂ ਮੋੜ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੀਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਜਿਹਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਵੀ ਸੁਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਣੀ ਪਈ। ਫਿਰ ਵੀ **ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ**, ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਜਾ ਕੇ ਚਾਬੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਆ ਕੇ ਚਾਬੀਆਂ ਵਾਪਸ ਦੇਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਤੇ **ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵਧਾਈ ਦਾ ਤਾਰ ਭੇਜਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਕਿ "ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫੈਸਲਾ ਕੁੰਨ ਯੁੱਧ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ।"**[25]

ਇਸ ਜਿਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖੂਬ ਸ਼ਾਦਿਆਨੇ ਵਜਾਏ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਟ ਵੱਜੀ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਉਤੇ ਸਖਤੀ ਦੇ ਪਹਾੜ ਢਾਹੁਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਉਹੋ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਖਿਚਾਉ ਦੇ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮੋਰਚਾ ਲਗ ਗਿਆ। **ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ** ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਹੰਤ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਝੰਗੀ ਸੀ ਜਿਥੋਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਬਾਲਣ ਵੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਮਹੰਤ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਲਕੜਾਂ ਵੱਢਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਜਥੇ ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ ਜਥਾ ਜਾਂਦਾ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇਕੋਲ ਖੜੀਕੀਤੀ ਪੁਲੀਸ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੀ, ਘੋੜੇ ਦੜਾਉਂਦੀ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਜਿਹਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇ ਦੀ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਚਾਲੂ ਰਿਹਾ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜਦੋ

ਜਹਿਦ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਨੀ ਬਹਾਦਰ ਕੌਮ ਤੇ ਫਿਰ ਇੰਨੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ। **ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਸਾਲਵੀਆ** ਤੇ ਸੀ.ਐਫ.ਐਂਡਰੀਉ ਵਰਗੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਇਸ ਅਦੁਭੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਅਪੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਤਿਅ ਗਰਿਹੀਆਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੂਹ ਦੀ ਖਾਣੀ ਪਈ। ਮੋਰਚਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। **ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਨੇ ਉਹ ਝੰਗੀ ਖਰੀਦ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।**

ਪਰੰਤੂ ਮੋਰਚਾ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਹਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਯੋਗ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ - - - ਸਰਕਾਰਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਯਤ ਸਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਹਾਸਿਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਜਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਣਾ-ਤਣੀ ਦਾ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਜੁਲਾਈ 1923 ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ **ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ** ਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਰਗਰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਗਿਆ ਜੋ **ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ** ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Mohinder Singh, Akali Struggle : A Retrospect, Atlansic Publishers and Distributors, New Delhi, 1988, p. 1.
2. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤਲੁੰਬਾ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਦਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।
3. ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮੇਂ ਧਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। Teja Singh and Ganda Singh, A Short History of the Sikhs, Bombay, 1950, p. 27.
4. Khushwant Singh, A History of the Sikhs, Vol. I, Oxford University

Press (Indian edition), Delhi, 1977, p. 66.

5. Teja Singh and Ganda Singh, op.cit., pp. 109-110.

6. Y.B. Mathur, British Administration of Punjab, Delhi, n.d., pp. 106-12.

7. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਰ 1849 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਖਾਸ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਵਰਨ ਮੰਦਰ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ, ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਮਹੰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੇ.ਐਲ.ਤਤੇਜਾ, "ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ, 1920-25" ਵਿੱਚ ਏ.ਸੀ.ਅਰੋੜਾ (ਸੰਪਾਦਕ), ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ (1849-1947), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989, ਪੰਨਾ 130.

8. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਜਾਨ ਲੋਗਿਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ (ਯੂ.ਪੀ.) ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ 8 ਮਾਰਚ 1853 ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1854 ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

9. Report of British Administration - I, (1849-1851), p. 56.

10. Master Hari Singh, 'Aggrian Seen in British India', Vol. I, New Delhi, 1983, pp. 67-68.

11. Khalsa Advocate, Amritsar, 22 April, 1905.

12. See for details, G.S. Dhilon's Ph.D. Dissertation, 'Character and Impact of the Singh Sabha Movement', Punjabi University, Patiala, 1972.

13. Harbans Singh, 'Origins of the Singh Sabha', In Punjab Past and Present, Patiala April 1973, p. 29.

14. Fauja Singh, 'Kuka Movement', Motilal Banarsidas, Delhi, 1965.

15. Home Judicial, June 1972, Proceeding No. 107-111, National Archives of India, New Delhi.

16. Harbans Singh, op.cit., p. 280.

17. Partha N. Mukharji, Akali and Violence in Amrik Singh (ed.) Punjab in India Politics : Issues and Trends, Delhi, 1985, p. 78.

18. O'Dwyer, India as I Know It, London, 1925, p. 207.

19. Govt. of India Home Department, Political, File No. 8, 1920, p. 123.

20. Govt. of India, Home Department, Political Department, July, 1919, No. 372, p. 1.
21. Punjab Legislative Council Debate, Vol. I, 1921, pp. 349-54.
22. The Tribune, 14 January, 1920.
23. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ, 'ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1972, ਪੰਨਾ 42.
24. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, 'ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990, ਪੰਨਾ 228.
25. Congress Committee File No. 2/1922, Congress Papers, N.M.M.L., New Delhi.

ਅਧਿਆਇ - II

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦਾ ਗਦੀਉਂ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਤੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਿਅਸਤਾਂ (ਪ੍ਰਿੰਸਲੀ ਸਟੇਟਾਂ) ਵਿਚ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਏਰੀਆ 968 ਸਕਵੇਅਰ ਮੀਲ ਸੀ। 1921 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ **ਅਬਾਦੀ 263, 394 ਸੀ** ਅਤੇ ਸਲਾਨਾ **ਰੈਵਨਿਊ 2400,000 ਸੀ।** [1] ਨਾਭਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਟੇਟ ਸੀ। ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦਾ **ਸੰਸਥਾਪਕ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ** ਸੀ ਜੋ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ। ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਫੂੱਲ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ ਜੋ ਫੂਲਕੀਆ ਸਟੇਟ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜਿੰਦ ਦਾ ਸਾਝੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਫੂਲਕੀਆ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਸਨ। [2] ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ, (ਨਾਭਾ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ) ਦਾ ਜਨਮ 4 ਮਾਰਚ 1883 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ 28 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਚ 24 ਜਨਵਰੀ 1912 ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਅਲੱਗ ਸੀ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ, ਅਜ਼ਾਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ, ਅਗਾਹਵਧੂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਉਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਇਆ। [3] ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਨਮ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੂੰ 9 ਜੁਲਾਈ 1923 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਲਾਰਡ ਰੀਡਿੰਗ, ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਜੇ.ਪੀ. ਥਾਮਪਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਏਜੰਟ ਕਰਨਲ ਮਿੰਚਨ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਗਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭੇ ਦਾ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭੇ ਵਿਰੁੱਧ 6 ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾਇਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਾਜਸੀ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਅਜ਼ਾਦ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ 1906 ਤੋਂ 1908 ਤੱਕ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਐਡੀਸਨਲ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਉਸਨੇ ਰਾਸਟਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾ **ਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਖਲੇ ਅਤੇ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ** ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿੱਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। [4] ਕੌਂਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ **'ਅਨੰਦ ਮੈਰਿਜ ਐਕਟ'** ਬਿਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ

ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।[5] ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਰ ਗਲਤ ਕਦਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ 1909 ਵਿਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 'ਸੋਸਲ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਹਰ ਸਮਾਜੀ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਬਗਾਵਤੀ ਜਲਸਿਆਂ ਦੇ ਬਿਲ ਉਤੇ ਬਹਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਅਗ੍ਰੇਜ਼ ਗੌਰਮਿੰਟ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗੋਲੀ–ਕਾਂਡ ਦੇ ਵਕਤ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਯੂਰਪੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਜਤ ਲੁੱਟੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ–ਖਿਆਲੀ ਦਾ ਕੁਝ ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਸਮ ਉਸ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਏਜੰਟ ਤੋਂ ਕਰਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਰਸਮ ਸੰਗਤ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ 1914 ਚ ਚੱਲੀ ਗਦਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।[6] ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ (1914-18) ਮਹਾਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਫੰਡ ਅਤੇ ਲੋਨ 45 ਲੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਚ ਬਣੇ ਹਸਪਤਾਲ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[7] ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਡੀਨ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ (1914-18) ਤੇ ਸਰ ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ (1919-20) ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਦੀ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਪੂਰਨ ਖੁੱਲ ਦੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਇਸ ਚ ਭਾਗ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਆਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੱਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1922 ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਰਿਆਸਤਾਂ ਚ ਪੁਲੀਸ ਨੇ 1700 ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਸਾਥ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[8] ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜਿਆ। ਨਾਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ। 1921 ਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਲੀ ਪਗੜੀ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਚਿੰਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਹੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕਾਲੀ ਪਗੜੀ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਦੀ ਵਧਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ।[9]

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਉਲਝਾਉਣ ਲਈ ਅਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਕੇਸ ਬਣਾਏ ਗਏ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਲਝਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਏਜੰਟ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਅਸਲਾ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿਠੀ ਰਾਹੀਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਕੋਲ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬਰਛੀਆਂ, ਕਿੰਨੇ ਨੇਜ਼ੇ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਦੂਜੇ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ

ਹਿੰਦ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੁੱਛ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭੇ ਦੇ ਬਰਖਿਲਾਫ ਉਕਸਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੋਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਸਪਰ ਵੈਰ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਮੌਕਾ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਝਗੜੇ ਨੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਫੂਲਕੀਆ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ। ਪਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਾਭਾ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਚ ਤਨਾਵ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।[10] ਪਟਿਆਲੇ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਇਲਜਾਮ ਨਾਭੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਏ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਝਗੜਾ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸੁਨੱਖੀ ਕੁੜੀ ਰਚਨੀ[11] ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਭੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਉਠਵਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ।"[12]

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਪਟਿਆਲਾ ਪੱਖੀ ਜਸਟਿਸ ਸਟੂਆਰਟ ਜੱਜ ਅਲਾਹਾਵਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲੇ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭੇ ਦੇ ਕਈ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਕੇ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਬਰਖਿਲਾਫ ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਛੇ ਮੁਕਦਮੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ-ਖਿਆਲੀ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਰਕਾਰ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਬਾਰੇ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜਸਟਿਸ ਸਟੂਆਰਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਤੋੜਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ :-

1. ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
2. ਉਸਨੇ ਦੁੱਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ।
3. ਉਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਤਾਜ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਾਬਿਆਦਾਰੀ ਤੇ ਵਫਾਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।[13]

ਪਰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਦੀ ਸੀ। **ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਨਚਾਇਆਂ ਨੱਚਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨੱਚਦਾ।** ਨਾਭੇ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦ-ਖਿਆਲੀ ਤੇ ਅਮਲ ਹੀ ਉਸਦੇ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੇ। ਉਸ ਦਾ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਹੈਂਕੜ-ਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਧੱਕੜ-ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਗੌਰਮਿੰਟ ਖਿਆਲ ਕਰਨ ਲੱਗ

ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਨ ਲਈ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਬੂਤ ਲਈ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ 'ਪੰਥ ਸੇਵਕ' ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਇਮਦਾਦ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। **ਉਹ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ** ਨੂੰ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਤਅਲੁੱਕ ਹਨ, ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਫੰਡ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।[14] ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੀਡਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਬਨਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਵਾਗਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੱਖੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਕਈ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਨਾਭੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰਫਤ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਸਟੂਆਰਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਛੱਡਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। **9 ਜੁਲਾਈ 1923 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ਼ਕ ਬਣਾਇਆ।**[15]

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੋਮ ਵਿਚ ਬੜਾ ਰੋਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਜੂਨ 1923 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵੱਈਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :–

1. ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹ ਕੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।
2. ਸਰਕਾਰ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ) ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਭਾ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ।
3. ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਫੂਲਕੀਆ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚਾਕਰ ਹੋਏ ਸੰਧੀ ਪਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਨਹੀਂ ਲਾਹ ਸਕਦੀ।
4. ਮਹਾਰਾਜਾ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਗਦੀਓਂ ਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਧਰੋਹ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਆਯੋਗ ਮੁਦਾਖਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭੇ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਥ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਸਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਵੀ ਪੈਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੱਦੀ ਛੱਡੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਰਤਨਾਮੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਤੇ ਕਸੌਲੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਆ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਰਤਨਾਮੇ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਤਾਜ ਤੇ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਾਬਿਆਦਾਰੀ ਤੇ ਵਫਾਦਾਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹੇਗਾ।

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਲਸੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤਹਿਰੀਕ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਬਦਲਾ ਲਉ ਭਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਗਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। **ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੀ ਜਿਤ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੇ** ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਵੈ–ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਝ, ਤਾਕਤ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਿਸਰ ਜਾਨਸਟਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ, ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ (ਪ੍ਰਬੰਧਕ) ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਜੋ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੱਦੀ ਛੱਡੀ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਬਠਾਣ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੋਣ। ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਉਤਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅਗਸਤ 1923 ਵਾਲੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ।

"ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਜਬਰਨ ਗਦੀਉਂ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ – ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਬੜੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਮਗਰੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਵਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਹਿਜ਼ ਹਾਈਨੈਸ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਮਾਲਵੇਦਰ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖੋਹ ਲੈਣ ਲਈ ਨਾਭੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਸੋਂ ਹੱਤਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉਪਰ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੁੜਵਾਨ ਲਈ ਧਮਕੀਆਂ ਅਤੇ ਡਰਾਵੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ, ਨਾ ਵਾਜਬ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਯੋਗ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋ ਅਪਰਾਧ ਥਾਪੇ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਪੜਤਾਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜਸਟਿਸ ਸਟੂਆਰਟ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਸਾਬਤ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ

ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਭਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਵਾਇਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੁੱਚੇ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਸਵੈ-ਅਭਿਮਾਨੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਾਲੀ ਦੇ ਉਲਟ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਪੰਥਕ ਪਿਆਰ, ਜਥੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਬੇਹਤਰੀ ਉਪਜ ਕਰੜੀ ਸੱਟ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੜੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਦੀ ਹੈ । [16]

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਰੈਜ਼ੂਲੇਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰਕੁਨ ਕਮੇਟੀ (Working Committee) ਨੂੰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਪੰਥ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਪੁਰ ਅਮਨ (ਸ਼ਾਂਤਮਈ) ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਤਲਾਫੀ ਕਰਾਏ । "

ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਸਬੰਧੀ ਇੰਝ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਖੁਦ ਮੁਖਤਿਆਰ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਸਖਤ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲੀ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ ਹੈ । "[17] ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਖਤ ਬੇਚੈਨੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਉਭਰ ਰਹੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਨਾ । ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰੁਚੀ ਰਾਮ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਜਦੋ ਜਹਿਦ" ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗਲਬਾਤ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਗਲਬਾਤ ਨਾਭਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਇੰਝ ਹੋਈ :

ਪੰਡਿਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਜੀ : ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਮਾੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬਾਰੇ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ?

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਬਦਨਾਮੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਕੁ ਗਦਾਰਾਂ ਤੇ ਖੁਦ-ਗਰਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ।

ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਜੀ : ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗੱਦੀ ਤੇ ਲਿਆਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ?

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ : ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਤੇ ਰੂਹ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ । [18]

ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਨਾਭੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਗੰਗਸਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਵੀ ਲਾਏ ਗਏ । ਸਰਕਾਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਲਿਖਿਆ । 'ਪਾਇ ਉਨੀਅਰ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਇਹ ਖਬਰ ਛਾਪੀ ਕਿ "ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਉਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ । "

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਜਦ ਇਹ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲਿਆ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 5 ਅਗਸਤ 1923 ਦੀ ਇਕ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ

ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ 9 ਸਤੰਬਰ 1923 ਨੂੰ **ਨਾਭਾ ਡੇ** ਮਨਾਉਦ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।[19] ਸੰਗਤਾਂ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ "ਉਹ ਇਸ ਦਿਨ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦੀਵਾਨ ਕਰਨ, ਜਲੂਸ ਕੱਢਣ, ਮਤੇ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾਭੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੇਨਿਸਾਫੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਾਣ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ।"[20]

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਸਤ 25-27 ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੈਤੋ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ **ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ** ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।[21] 25 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲਿਸਟ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਰਸਦ ਲਿਆਂਦਾ, ਉਸ ਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। 27 ਅਗਸਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗਿਆਨੀ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਮੌੜ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜੂਰੀ 'ਚੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।[22] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਹੱਤਕ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬੜਾ ਰੋਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਮਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ, ਦੀਵਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲੜੀਵਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗਾ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰ. ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕਾਉਣੀ, ਤਹਿਸਲੀ ਮੁਕਤਸਰ (ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ **ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਆਪ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ**) ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ **ਸ੍ਰ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮੰਝੈਲ** ਤੇ **ਗਿਆਨੀ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ** ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੱਕੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ 15 ਸਤੰਬਰ 1923 ਵਾਲੇ ਦਿਨ 25 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜੱਥਾ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ (ਪ੍ਰਬੰਧਕ) ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਸਲ ਲਾਅ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।[24] ਉਸ ਨੇ ਜਲਸੇ–ਜਲੂਸ ਬੰਦ ਕਰ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਨਾਭੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੀ ਬਹਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡੋ ਉਸ ਦਾ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਜੁਰਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।[25] 4 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹੱਕ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਇਕ ਅੰਤ੍ਰਿਗ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ **ਸ੍ਰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ, ਸ੍ਰ. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ** ਆਦਿ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਅੰਤ੍ਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 4 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਰਸਾਲਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਭੇਜ ਕੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

25 ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜੱਥਾ 3 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਰੰਤ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

9 ਸਤੰਬਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਮਦਰਦੀ ਨਮਿਤ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਰਖੇ ਗਏ, ਜਲਸੇ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਲੂਸ ਕੱਢੇ ਗਏ। ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ 'ਨਾਭਾ ਡੇ' ਸਬੰਧੀ ਖਾਸ ਨੰਬਰ ਕੱਢੇ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ 'ਨਾਭਾ ਦਿਨ' ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਰੋਕਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਫਰੀਦਕੋਟ, ਪਿਆਲਾ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਕਾਲੀ ਇਸ ਦਿਨ ਦੀਵਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਫੜਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਜਦ ਜੈਤੋ ਵਿਖੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਨਾਭਾ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਦੀ ਮੋਹਲਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਉਪਰੰਤ, ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਫੜਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨੂੰ ਖੰਡਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਉਘੇ ਉਘੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੀ ਸੰਗਤ ਉਥੇ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਇਸ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਧੱਕੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਰਸਾਲਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਲੱਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਵਿਲਸਨ ਜਾਨਸਟਨ (ਨਾਭੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਰਤਾ) ਤੇ ਗੋਰਖਾ ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਕਮਾਂਡਰ ਜੈਤੋ ਆਏ ਤੇ ਸਾਰੇ ਫੜੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਲੈ ਗਏ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਤਾਕੀਦੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਅਕਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਬੜੀ ਕਰੜਾਈ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਪਿਛੋਂ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦਖਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜਦ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੋਹ, ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਗਮ ਦਾ ਹੜ ਵਗ ਤੁਰਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਅਖੰਡਪਾਠ ਦੀ ਖੰਡਤਾ, ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਵੜਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਤੇ ਆਮ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਜਾਣ ਤੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹਮਲਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੋਢੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਵਕੀਲ ਸਨ, ਨੇ ਜੈਤੋ ਸੰਬੰਧੀ ਅਖੀਂ ਦੇਖੇ ਹਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਲਿਖ ਭੇਜੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 13 ਸਤੰਬਰ 1923 ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਜੈਤੋ ਮੰਡੀ ਦੇ ਇਕ ਹਲਵਾਈ ਲਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ, ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ। ਜੈਤੋ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕਈ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ ਬੇਗੁਨਾਹ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਮੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ

ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੱਟੜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਜਨਤਾ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ। ਅਸਲ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨਾਭਾ ਤੇ ਜੈਤੋ ਭੇਜੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਕੇ ਰਿਆਸਤ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਜਾਂ ਨਾਭੇ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦਾ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਮਨ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਭ ਜਲਸੇ, ਜਲੂਸ ਤੇ ਦਿਵਾਨ ਬੰਦ ਸਨ।

11 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ 110 ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਤਸਰ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਲਈ ਤੁਰਿਆ।[26] 14 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਮੁੜ 102 ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੱਥਾ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੰਗਸਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਬਾਵਰਦੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੁਲਿਸ ਉਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਨਾਂ ਨੇ 30 ਚੋਣਵੇਂ ਆਗੂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰੋ ਫੜ ਲਏ ਤੇ 30 ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਪਾਠੀ ਸਮੇਤ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਰਹੇ ਸਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਪਾਠੀ ਸਿੰਘਾ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਧੂਹ ਘੜਣ ਨਾਲ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਖੰਡਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮੋਰਚਾ ਲਾਉਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ 15 ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ 25 ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਖੰਡਤ ਪਾਠ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪਾਠ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਸੀ ਬਗਾਵਤ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਬਦੋ ਬਦੀ ਰਾਜਸੀ ਕਹਿਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਰਿਆਸਤ ਪੁਲੀਸ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਦੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਘੰਟੇ ਭੁੱਖਿਆਂ ਤੇ ਤਿਹਾਇਆਂ ਰੱਖਦੀ ਤੇ ਮੁੜ ਟਰੱਕਾਂ ਲਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਸੌ/ਡੇਢ ਸੌ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਛੱਡ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਬਗੈਰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝਲਦੇ, ਡਿਗਦੇ ਢਹਿੰਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਫਿਰ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਜਬਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਜੱਥੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਦੇ। ਨਾਭੇ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ-ਡਕਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਹੋਏ ਹੌਸਲੇ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਦਮ **ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ** ਅਤੇ **ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ 12 ਅਕਤੂਬਰ 1923 ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ**।[27] ਪਰ

ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੱਥੇ ਜੈਤੋ ਭੇਜਨੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਸਰਦਾਰ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ।

ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ ਤੇ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ

ਨਾਭੇ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭੱਖਦਾ ਮਸਲਾ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿਚਲਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਕਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇ ਹੋਈਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। 1923 ਦਾ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਾਗਮ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਇਸ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਤਹਿਰੀਕ ਦੀ ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਸੈਫਉਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਨੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਗੂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਪ੍ਰੋ. ਗਿਡਵਾਨੀ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੇ. ਸਨਤਾਨਮ ਆਦਿ ਜੈਤੋ ਜਾਣ। ਮੀਟਿੰਗ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ ਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੱਲਣ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ।[28]

ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਅਤਵਾਦੀ ਡਿਕਟੇਟਰੀ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਜੋ ਤਾਕਤ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਾਂਝੇ ਜੌਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮੁਹਿੰਮ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਜਦੋਂ ਜੈਤੋ ਪੁਜੇ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਮ ਮੁਜਰਤ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਥਕੜੀ ਨਾਲ ਜੁਟ ਕਰ ਲਿਆ।[29] ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗੰਦੀ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਥਕੜੀ ਲਗਾਕੇ ਆਮ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਲ ਤੁਰਾ ਕੇ ਜੈਤੋ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵੀ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰਸੀ ਫੜ ਕੇ ਫਿਰਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਭਾ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਕੜੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਰੜੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ :

"ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਏਹੋ ਜਿਹੇ ਮਸਲੇ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੀ ਜਦੋ ਜਹਿਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੀ

ਤੇ ਜਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਡੂੰਘੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਰਸਾ ਸਕਾਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੌਕਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਚਾਹਵਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚੀ ਰਵਾਇਤ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਤਕੜੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰ ਸਕਾਂ। ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ।" (25 ਸਤੰਬਰ 1923)[30]

ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਨਾਭਾ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

"ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਟੁਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੰਤਾਨਮ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਠੀ ਹਥਕੜੀ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੱਬੀ ਬੀਣੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸੱਜੀ ਤੇ ਹਥਕੜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਜੰਜ਼ੀਰ ਬਧੀ ਹੋਈ ਸਾਡੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਪੁਲਸੀਏ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਗਿਡਵਾਨੀ ਦੀ ਹਥਕੜੀ ਤੇ ਜੰਜ਼ੀਰ ਨਾਲ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੈਤੋ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਇਸ ਟੋਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਜੰਜ਼ੀਰ ਨਾਲ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਚਲਾਣ ਦੀ ਝਾਕੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਮੌਕੇ ਦਾ ਹਾਸ ਰਸ ਸੁਝ ਪਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਸਾਂਨੂੰ ਬੜਾ ਸੁਆਦ ਆਇਆ। ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਸਾਨੂੰ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ ਹੋਈ। ਇਹ ਅੱਧੀ ਤਾਂ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਚੱਲਦੀ ਗਡੀ ਦੇ ਤੜੇ ਹੋਏ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਡਬੇ ਵਿੱਚ ਬੀਤੀ, ਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਅਸੀਂ ਬਦਲੇ ਵੀ, ਤੇ ਅਧੀ ਨਾਭੇ ਦੀ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਤਕ ਜਦ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਨਾਭੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਹਥਕੜੀਆਂ ਤੇ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਰੱਖਿਆ। ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਿਲ ਸਕਦਾ, ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਤੇ ਅੱਧੇ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਹਥਕੜੀ ਲਗਵਾਣ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੁਣ ਦਹੁਰਾਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।"

ਨਾਭਾ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੋਂ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਤੇ ਮੰਦੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਇਹ ਬੜੀ ਛੋਟੀ, ਸਿਲ੍ਹ ਵਾਲੀ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਛੱਤ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਲਾ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਫਰਸ਼ ਉਤੇ ਸੁੱਤੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਡਰ ਕੇ ਤਬਾਕੇ ਨਾਲ ਉਠ ਬੈਠਾ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਚੂਹਾ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ।[31]

ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਾਸਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾਏ ਗਏ। ਉਥੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਜਾਂ ਜੱਜ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਜਾਣ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਬੋਲੀ ਉਰਦੂ ਵੀ ਲਿਖਣੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਫ਼ਤਾ ਭਰ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸਤਰ ਵੀ ਨਾ ਲਿਖੀ। ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਅਹਿਲਮਦ ਕੋਲੋਂ ਲਿਖਵਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਾਜ਼ਾਬਤਾ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ

ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਫ਼ਾਈਆਂ ਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਇਤਨੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੁੰਦੀ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਹੀ ਬੁਰਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਬਾ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਾਕਿਆਤ ਦੱਸੇ ਤੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਬਤ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੱਸੀ।[32]

ਸਾਡਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਭਾਵੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਦਾ ਮੁਆਮਲਾ ਸੀ, ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਲਮਕਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਕਚਹਿਰੀ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਉਡੀਕਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਸੱਤ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਥੋਂ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਖੜੇ ਸਨ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਸਾਡਾ ਪੁਰਾਣਾ ਬੇਲੀ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਬਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਥੇ ਸਾਂ ਤੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਚਹਿਰੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਪਹਿਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੋਲੋਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਨਾਭੇ ਵਿਚ ਨਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਤੋੜਨ ਕਰਕੇ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ, ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਜੁਰਮ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਜ਼ਾ ਨੌ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਚੌਥਾ ਆਦਮੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਸਿੱਖ, ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਜੈਤੋ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।[33]

ਮੇਰੀ ਵਕਾਲਤੀ ਸਮਝ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਈ ਕਿ ਸਾਜਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਿਸ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਬਿਲਕੁਲ ਝੂਠਾ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਰਾਫਤ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਜਾਬਤੇ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਜੱਜ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਨੋਟਿਸ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਭੇ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਫਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਨਾਭੇ ਦੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਚੁਣ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਕਿਹਾਕਿ ਕੋਈ ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ ਵਕੀਲ ਮੰਗਵਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਨਾਭੇ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਨੂੰ ਨਾਭੇ ਦੇ ਜ਼ਾਬਦੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੀਆਂ। ਕੁਝ ਤੰਗ ਪੈ ਕੇ ਅਸਾਂ ਜੱਜ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੀ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡਾ ਤੁਅਲਕ ਹੈ ਅਸੀਂ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਵਾਂਗੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਇਰਾਦੇ ਉਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪੱਕਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੀ ਬਾਬਤ ਬਿਲਕੁਲ ਸਫੈਦ ਝੂਠ ਸੁਣ ਕੇ ਚੁਪ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਬਾਬਤ ਆਪਣੀ ਥੋੜੀ ਪਰ ਢੁਕਵੀਂ ਰਾਏ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਕਚਹਿਰੀ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਵਾਕਿਆਤ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਬਿਆਨ ਵੀ

ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਦੂਸਰਾ ਜੱਜ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਜਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸੁਣਿਆ, ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਸੀ।

ਦੋਵੇਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚੱਲਦੇ ਗਏ ਤੇ ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਦੀ ਗੰਦੀ ਕੋਠੜੀ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਵਲੋਂ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗ ਲਈਏ ਤੇ ਨਾਭੇ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਬਰਖਿਲਾਫ਼ ਮੁਕੱਦਮੇ ਹਟਾ ਲਏ ਜਾਣਗੇ। ਅਸੀਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਦੋਵੇਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਆਖ਼ਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਇਸਤਗਾਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤਾ ਵਕਤ ਲੰਮੀਆਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਹਰ ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ਵਾਸਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੁਆਮਲਾਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਅਫ਼ਸਰ–ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਇਸਤਗਾਸਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਆਪਣਾ ਲਿਖਤੀ ਬਿਆਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਕਚਹਿਰੀ ਮੁਲਤਵੀ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ, ਜਦ ਜੱਜ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਬੜਾ ਲੰਬਾ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਜ਼ਹਿਰਨ ਇਹ ਲੰਬਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸ ਵਕਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਫੈਸਲਾ ਸਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਿਰਫ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨਾਭੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਤੋੜਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਜਸ਼ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਸੇ ਦਿਨ ਅਠਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਕੇਹੜੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸੀ। ਸੋ ਸਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਢਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ।

ਸਾਡੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਧਿਆਨਯੋਗ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਿਆਸਤੀ ਹਕੂਮਤ, ਜਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਇਕ ਮਖੌਲ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਅਕਸਰ ਜੱਜ ਜਾਂ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦੀ। ਵਿਚਾਰਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਇਹ ਸਭ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵਜ੍ਹਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਉਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੀਏ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਚੰਗੇ ਸਲੂਕ ਤੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਬੜੇ ਗੁਸਤਾਖ਼ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੱਥਾਂ ਚੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਖੋਹ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਆਪਣੀ ਕਚਹਿਰੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾ ਸਕਦਾ,

ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਕੰਮ ਸਾਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਚਾਰਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਬੜੀ ਅਫ਼ਸੋਸਨਾਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਲਸ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਡਰਦਾ ਮਲੂਮ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਦ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਰਤਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਘੱਟ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਨਾਭੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬੜੇ ਘਬਰਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਘੱਟ ਹੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਬਤ ਤਾਰ ਭੇਜੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਭੇ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੇਲ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਕੁਝ ਮੱਦਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਫਾਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਹਬਾਦ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਔਰ ਮੇਰਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਇਕ ਜਵਾਨ ਵਕੀਲ ਸਾਥੀ ਕਪਲ ਦੇਵ ਮਾਲਵੀਆ ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਛੱਡ ਗਏ। ਕਪਲ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦੀ ਸਮਝ, ਨਾਭੇ ਦੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਖੋਹਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :–

"ਨਾਭੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖੀ। ਰਿਆਸਤ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ (ਵਿਲਸਨ ਜਾਨਸਟਨ) - ਇਕ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਪਰਾਪਤ ਸਨ, ਤੇ ਜੋ ਸਿਰਫ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਆਮ ਮਾਮੂਲੀ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਨਾਭੇ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਤੇ ਨਵੀਨ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਗਠ-ਜੋੜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖ਼ਰਾਬੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਖੂਬੀਆਂ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਜੋ ਸਾਡਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। * ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿਚ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਿਰਫ ਲੰਮੀ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਠੋਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੇ ਸਾਡੇ ਤੇ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਬਾਜ਼ਾਬਤਾ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿਓ।

ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਜ਼ਾਬਤੇ ਹੇਠਾਂ ਸਾਡੀ ਸਜ਼ਾ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਵਲੋਂ ਇਕ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਾਈ ਗਈ। ...ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹੁਕਮ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ

---

* ਸ. ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨਾਭਾ ਨੇ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ, ਪਿੰਸੀਪਲ ਗਿਡਵਾਨੀ, ਸ੍ਰੀ ਕੇ. ਸੰਤਾਨਾਮ ਤੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਢਾਈ ਸਾਲ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਲੇਖਕ।

ਆਰਡਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਵਲੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਨਾਭੇ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮੁੜ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਪਰ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਛੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਨਾਭੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੀ ਰਾਤ ਲਈ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਗੱਡੀ ਜਲਦੀ ਹੀ ਅੰਬਾਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਫਿਰ ਅਲਾਹਬਾਦ ਆ ਗਿਆ।"[34]

ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਕੇ ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨੇ 23 ਸਤੰਬਰ 1923 ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਘਲੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਭਾ ਜਾਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਿਰਫ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਹੱਕ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਣ ਵਿਚ ਥਲੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਰਤਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਾਰਾਂ ਖੜਕ ਗਈਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਰਤਾ ਨੇ ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਦੀ ਨਾਭੇ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਬੜੀ ਅਨ-ਚਾਹਵੀਂ ਦੱਸੀ। ਉਸਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਵਿਚ ਨਾ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਨਾਭੇ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਗੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਝਟ ਬਾਦ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ।

24 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਰਤਾ ਨੇ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਮੁਲਾਕਾਤ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਪੈਰਵੀ, ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਡਿਕਟੇਟਰੀ ਵਤੀਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਜੱਥਿਆਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਆਸਤੀ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਹਊਆ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀਆਂ ਮੰਗਵਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਅਕਾਲੀਆਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਰੋਹਬ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਦਬਾ ਥਲੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੋਰਚਾ ਤਰਕ ਕਰ ਦੇਣ।

ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਨਾਭਾ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ:

ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਬਚਾਓ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਗਵਾਹੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਾਂ ਬਚਾਓ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣੀਏ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤ-ਬਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਸੁਧਾਰੀ ਕਰਾਂ। ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਕਾਇਦਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹਾਂ ਮੈਂ ਅਦਾਲਤ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸੱਜਨਤਾਈ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।[35]

2. ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਹਿ ਕੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਅਰੰਭਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਸਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਅਸੀਂ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਉਹ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਤੰਬਰ 24 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਕ ਅਰਜ਼ੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਹੇਠ, ਕੈਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਬੈਠਕ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜੀ ਗਈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਰਜ਼ੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਾਲਤ ਵੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹੀ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਕਾਰਵਾਈ ਅਰੰਭੀ ਸੀ ਸਾਡੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਜੱਜ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਸਾਡਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਖੁਦ ਹੀ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਇਕ ਧਿਰ ਹੈ, ਇਸ ਕੋਲੋਂ ਇਨਸਾਫ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਬਚਾਓ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

3. ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਅਦਾਲਤ ਕਿਸ ਅਧਿਕਾਰ-ਪਤਰ ਹੇਠਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਆਂ-ਅਧਿਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਨਾਭੇ ਦੇ ਹੱਕੀ ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਹਨ, ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਤਾਂ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਖਸ਼ੇ ਕਿਸੇ ਜਾਇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜ਼ਾਹਿਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਬਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੋਟਿਸ ਹੀ ਲਵੇ।

4. ਜਦ ਮੈਂ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਇਕ ਹੁਕਮ ਜਿਹੜਾ ਧਾਰਾ 144 ਅਧੀਨ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਮਿ: ਵਿਲਸਨ ਜੋਹਨਸਟੋਨ ਨਾਭੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ Criminal Procedure ਜਾਂ Indian Panel Code ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਧਾਰਾ 144 (Cr. P.C.) ਅਧੀਨ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ-ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਏਥੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਆਦਮੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਰਤਾ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਤਾਕਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਹਨ।

5. ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਭੇ ਤੇ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਅਨੋਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਲਈ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਸਾਨੂੰ ਅਸਲੀ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਕਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਅਕਾਲੀ ਜੱਥੇ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਜੋ ਵੇਖੀਏ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਬੈਲ-ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਜੱਥਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰੇ। ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਹੀ, ਜੈਤੋ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦੋ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ, ਅਸੀਂ ਇਕ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਘੋੜੇ ਤੇ ਬੈਲ-ਗੱਡੀ ਛੱਡ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਕਿ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖ ਸਕੀਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸਾਂ ਬੈਲ-ਗੱਡੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸਾਮਾਨ ਸੀ, ਜੈਤੋ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਇਹ ਮਰਜ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਏਥੋਂ ਪਰਤ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਸ ਨੇ ਇਸ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਕੀ ਅਸੀਂ ਜੱਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ 'ਕਿ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾ ਤਾਂ ਅਕਾਲੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਾਂ। ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਅਕਾਲੀ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਅਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜੱਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੇਖਣ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ।' ਅਸੀਂ ਸੜਕ-ਕਿਨਾਰੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਜੱਥੇ ਨੇ ਸੜਕ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਗ ਮਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੁਲਿਸ ਖੜੀ ਸੀ। ਪਬਲਿਕ

ਪ੍ਰਸੀਕਿਊਟਰ ਨੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਦੇ ਉਸ ਅਖੌਤੀ ਬਿਆਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਰੋਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਤਾਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਗ਼ਲਤ ਤੇ ਝੂਠੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ (ਹਾਲਾਤ) ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਏ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਟ ਕੇ ਜੱਥੇ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਹੀ ਖੜੋ ਗਏ।

6. ਉਸੇ ਵਕਤ ਜੈਤੋ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧਾਰਾ 144 (Cr. P.C.) ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਾਨਸਟਨ ਦੇ ਦਸਖਤਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੁਕਮ ਦਿਖਾਇਆ ਇਸ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਅਸਲੀ ਵਿਚ ਨਾਭੇ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜੈਤੋ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇਕ ਕੇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਚੋਂ ਛੇਰਨ ਮੁੜਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਤੇ ਮੈਂ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ - - - ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਆਖਦੇ ਹਨ - - - ਅਤੇ ਉਥੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਹਰ ਧੁਪ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਪਿਸ ਆਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਫਿਰ ਧਾਰਾ 188 ਅਧੀਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੇਕਾਇਦਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਿਆ ਅਤੇ ਦੰਫ਼ਤਾ 144 ਅਧੀਨ ਹੁਕਮ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਪਰ ਉਥੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹੁਕਮ ਪੂਰਾ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਹੁਕਮ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੇ ਧਾਰਾ 144 ਹੇਠਾਂ ਜੁਬਾਨੀ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਹੱਲ ਲਭ ਲਿਆ। ਸਾਡੇ ਫਿਰ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਕਿ ਇਹ ਹੁਕਮ ਜ਼ਬਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਦਾ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਧਾਰਾ 144 ਅਧੀਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸਰਾਸਰ ਝੂਠੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦੇਣੇ ਸਨ।

7. ਇਕ ਹੋਰ ਬਿਆਨ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਗਲਤ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਬੇਨਤੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਜੱਥੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ

ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇੰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਧਰਨਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਐਵੇਂ ਹੀ ਇਤਨੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਸੜਕ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਜੜਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਇਕ ਰੁੱਖ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨਾਭੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਇਆ ਸੀ, ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਥਾਵਾਂ, ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡਾ ਤਅੱਲੁਕ ਸੀ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਸਕਦੇ ਸਨ।

8. ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਉਪਰੰਤ ਸਾਨੂੰ ਥਾਣੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਵੀ ਜੱਥਾ ਸੜਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਧਰਨਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਦਸ ਵਜੇ ਰਾਤ ਤਕ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀ ਲਾ ਕੇ (ਇਕ ਹੱਥ ਖ਼ਾਲੀ ਰੱਖਕੇ) ਤੇ ਜੰਜ਼ੀਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਤੀਸਰੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਖਚਾਖਚ ਭਰੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਦੀ ਬਦਲੀ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ 22 ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਤੜਕ ਸਾਰੇ ਨਾਭੇ ਪੁੱਜੇ। ਉਥੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਤਵਾਲੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸੈਂਟਰਲ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਾਡੀਆਂ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸੈਂਟਰਲ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

9. ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਨਾਭਾ ਪੁੱਜਣ ਤੱਕ ਹੋਈਆਂ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਕਨੀਕ ਤੋਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਉਠਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਬੇਕਾਇਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਹੁਕਮ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੈਨੂੰ ਨਾਭੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹੁਕਮ ਜਿਵੇਂ ਲਿੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਤੇ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਕੰਮ ਜਿਸ ਦੀ ਇਹ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

10. ਨਾ ਇਹ ਹੁਕਮ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਾਰਾ 144 ਹੇਠਾਂ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦਾ ਰਤਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਨਾਭੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣਾ, ਉਥੇ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਠਹਿਰਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਡਾ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਉਥੇ ਰਤੀ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਹਲਚਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਲੋਕ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਖ਼ਲਬਲੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ। ਸਾਡਾ ਮਕਸਦ ਸਿਰਫ ਉਥੇ ਅਮਨ ਨਾਲ

ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਤੇ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਲੋਂ ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀ ਗਈ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋਵੇਗੀ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਭੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਭੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਐਸੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇਕੋਈ ਵਾਕਿਆਤ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਵੀ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਨੋਟਿਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਭੇ ਦੀ ਲੋਕ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਾਂਗਰਸ ਸੀ। ਇਹ ਧਾਰਾ ਸਿਰਫ ਸਾਡੇ ਹੀ ਬਰਖਿਲਾਫ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਵੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨਾਭੇ ਆ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

11. ਧਾਰਾ 144 ਹੇਠ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਣ ਤੱਕ, ਅਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਹੁਕਮ ਵੇਖਣ ਉਪਰੰਤ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕੀ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਥੋਂ ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਕੰਮ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਹੁਕਮ ਰਾਹੀਂ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਕਮ ਵੇਖਣ ਉਪਰੰਤ ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਹਾਲਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਅਪਰਾਧ ਸੀ, ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਨੀਅਤ ਕੁਝ ਵੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਿਰਫ਼ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਦੀ ਨਿਯਤ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਦੇ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲਏ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਲੰਬੇ ਸਫਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਅਤੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ।

12. ਧਾਰਾ 144 ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਦੂਲੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜੁਰਮ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁਕਮ ਹਦੂਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਨਾ-ਫਰਮਾਨੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਭ ਦਸਣ ਦੀ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਵੀ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

13. ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਾਰਾ 188 ਦਾ ਕੇਸ ਬੁਲਾਵੇ ਦਾ ਕੇਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਰੰਟ

ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਨੂੰ ਹਥਕੜੀਆਂ ਲਾਣਾ ਤੇ ਜੰਜ਼ੀਰ-ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੰਦਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਾਉਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧਾਰਾ 145 ਆਈ.ਪੀ.ਸੀ. ਅਧੀਨ ਇਕ ਝੂਠਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸਾਡੀ ਮੁੱਢਲੀ ਹਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹਥਕੜੀ ਲਗਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਗਲਤ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੀ।

14. ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੂਰੋਂ ਆਇਆਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅੰਦਰ ਆਉਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

15. ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਸਾਹਿਤ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਜਿਹੜੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕਾਇਦਗੀਆਂ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਭਾ ਦਾ ਹਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਹੇਠਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਉਕੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸਾਫ-ਦਿਲੀ ਸਰਕਾਰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭੇਦ ਖੁੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸਹਿਮਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਕੋਈ ਅੱਤ ਦੇ ਔਗੁਣ ਹੋਣਗੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਇਜ਼ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦੀ ਨੀਯਤ ਨਾਲ ਨਿਯਮਵਲੀ ਦੇ ਰੋਕਾਂ ਵਾਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

16. ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਂ ਉਸ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਜਿਸਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਰੀਟਾਇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਾਰਵਾਈ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਾਂਗਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਨ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਾਂ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਉਸ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਉਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਇਰਾਦਾ ਅਗਲੀ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਜੈਤੋ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਐਨਤਕ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵਲੋਂ ਲਾਈਆਂ ਰੋਕਾਂ ਵਾਜਬ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਡੇਰਾ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕਰਤੱਵ ਸਾਫ ਹੈ। ਜੇ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕਰਾਂਗਾ। [36]

ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਨਾਲ ਕੇ. ਸੰਤਾਨਮ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗਿਡਵਾਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ

ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੌਥੇ ਸਾਥੀ ਸ੍ਰ. ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਢਾਈ ਸਾਲ ਕੈਦ ਕੱਟਣ ਲਈ ਰਖ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਜੂਨ 2, 1924 ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਅਕਾਲੀ ਪ੍ਰਦੇਸੀ' ਨੇ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਇੰਞ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਅੱਜ ਕੱਲ ਅਕਾਲੀ ਜੰਗ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੈ ?

ਪੰਡਤ ਲਹਿਰੂ : ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਤਾਕਤ ਪਕੜ ਰਹੀ ਹੈ ...ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਭਰਤੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕ ਬੋਰਡ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, "ਅਸੀਂ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਜਮਾਤ ਹਾਂ" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਤੇ ਤਬਾਹ–ਕੁਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਿਵਲ ਨਾ–ਫੁਰਮਾਨੀ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਤਾਕਤ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਪੁਰਅਸਰ ਮਾਲੂਮ ਹੈ। ਜੇ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਨ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਫ਼ਲ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਹੋਰ ਜਮਾਤਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਦਦ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ?

ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ : ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਸਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਇ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲੇ ਤੇ ਜੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਜਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਲਈ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਕਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਰਾਜ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਸਵਰਾਜ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ...

.... ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਕਰਨਗੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। "[37]

13 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਮੁਖੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ। 22 ਮਈ 1924 ਨੂੰ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ

ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਇਕਰਾਰ ਤੇ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਆਗਿਆ ਲਏ ਬਗ਼ੈਰ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵੜਣਗੇ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ 24 ਮਈ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਭੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਕਮ ਤੋਂ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਨਕਲ ਮੰਗੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਨਾ ਭੇਜੀ।[38]

ਅਗਸਤ 1923 ਤੋਂ ਨਾਭਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਜਨਵਰੀ 1924 ਤਕ 90 ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਤੇ 12 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਮੁਚਲਕੇ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਛਾਪੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ 'ਅਕਾਲੀ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ 30 ਜਨਵਰੀ 1930 ਵਾਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Kahan Singh, Encyclopaedia of Sikh Religion, pp. 520-21.
2. Diwan Jarmani Dass, Maha Raja, Allied Publishers, New Delhi, 1969, p. 147.
3. Naripendra Nath Mitra, ed., The Indian Annual Register, 1923, Vol.II., Colcutta, 1923, p. 232.
4. Dharmjit Singh, 'The Dethronement of Maharaja Ripudaman Singh', In Punjab History Conference, Punjabi University, Patiala,March 19, 2007, p. 541.
5. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅਰਥਾਤ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1975, ਪੰਨਾ 301.
6. Gursharan Singh, "Princes and the People : A Study of Repression in the East Punjab States", in the Punjab Past and Present, Punjabi University, Patiala, April 1993, p. 155.
7. Civil and Military Gazette, July 10, 1923.
8. Dharmjit Singh, op.cit., p. 542.
9. Naripendra N. Mitra, IAR, 1923, Vol. II, p. 232.
10. Sardul Singh Caveeshar, The Sikh Stuides, National Publications, Lahore, 1937, pp. 203-208.
11. Diwan Jarmani Dass, op.cit., p. 172.
12. ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ, ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਦਿੱਲੀ, 1972, ਪੰਨਾ 260.

13. File 148/11-1923-Home Political.
14. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਉਕਤ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 261.
15. For Details, See Note Dated 29 Jan. 1924, in File No. 628-3p/1924, Foreign Political (NAI).
16. Home Department (Political), File No. 401/1924.
17. The Nation, 5 August 1923.
18. Ruchi Ram Sahni, Struggle for Reform in Sikh Shrines, ed. Ganda Singh, S.G.P.C, Amritsar, 1965, p. 215.
19. The Civil and Military Gazette, 12 September 1923.
20. Press Communique No. 5, 9 July 1923.
21. File No. 70 (Nabha Records) in the P.S.A.
22. File No. 628-3-P, Foreign Political, N.A.I.
23. File No. 70 (Nabha Records) at P.S.A., Patiala.
24. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਉਕਤ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨੇ 270-71.
25. ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, "ਫੂਲਕੀਆ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ", ਵਿਚ ਏ.ਸੀ. ਅਰੋੜਾ, 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989, ਪੰਨਾ 209.
26. Home Department, Political File No. 148/11, 1923, N.A.I., New Delhi.
27. Nabha Records, File No. 28, P.S.A., Patiala.
28. Jawahar Lal Nehru, An Autobiography, Allied Publishers, New Delhi, 1962, p.109.
29. Ibid., p. 110 and Basta No. 2, Sr. No. 36, File No. 1084C, 1923, p. 192.
30. Gopal Singh, (ed.), Selected Works of Jawahar Lal Nehru, Vol. I, Orient Longmans, New Delhi, 1972, p. 368.
31. Jawahar Lal Nehru, An Autobiography, p. 100.
32. Ibid., p. 101.
33. Ibid., p. 102.
34. Ibid., pp. 103-104.
35. Punjab State Archives, Jawahar Lal Nehru and Jaito Morcha, Punjab Govt. Press, Patiala, 1973, p. 19.
36. Ibid., pp. 20-23.
37. Akali Te Pardesi, 2 June, 1924.
38. Ibid.

ਅਧਿਆਇ - III

ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਦਾ ਮਾਰਚ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਣੀ

ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਝੀ ਪੰਝੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਨਾਭਾ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਥਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਮਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾਭੇ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਮੋਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਛੱਡ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਜੈਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਜੇਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਸਨ।[1] ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਜਾਰਾਂ ਅਕਾਲੀ ਕੈਦ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੇ ਆਗੂ ਬਾਹਰ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 9 ਫਰਵਰੀ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਆਖੰਡ ਪਾਠ ਜਾਰੀ ਕਾਰਨ ਲਈ 500 ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜਥਾਂ ਜੈਤੋ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ।[2] ਇਸ ਜਥੈ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇੰਜ ਬਣਾਇਆਂ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਇਹ ਲੰਘੇ, ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰਚ ਕਰਦਾ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦਾ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੇ ਉਪੱਦਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਸੋਝੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਿਣਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਗਈ।

ਇਸ ਜੰਥੇ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਸ: ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨਾਗੋਕੇ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਦੋ ਸਾਲ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਜਿਹਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸ. ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਵਰਪਾਲ ਨੂੰ ਹੈਡ ਜੱਥੇਦਾਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਭਾਈ ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜੱਥੇਦਾਰ ਅਤੇ ਸ: ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਤੁੜ ਨੂੰ ਮੀਤ ਜੱਥੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਅਕਾਲੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਜੱਥੇ ਦੇ 500 ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ ਬਾਣਾ ਪਾ ਕੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਵਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਗੰਗਸਰ ਵਿਖੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।[3] ਜੱਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਆਪ ਤੇ ਡੰਡੇ ਵਰ੍ਹਨਗੇ, ਗੋਲੀ ਚਲੇਗੀ, ਜਿਹਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਫਾਂਸੀ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜਬਰ ਜ਼ੁਲਮ ਹੋਵੇ, ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।[4]

ਇਹ ਹੁਕਮ ਸੁਣਕੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਜੱਥਾ ਜੈਤੋ ਵਲ ਤੁਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੱਥੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੈਂਡ, ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ, ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਵਿਚਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਸਨ। ਜੱਥੇ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੱਥੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੱਕ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜੱਥਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਿਆ, ਉਸਦਾ ਸਵਾਗਤ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਦੁੱਧ ਮਠਿਆਈਆਂ, ਫਲਾਂ ਤੇ ਲੰਗਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ, ਜ਼ੈਲਦਾਰਾਂ ਤੇ ਪੁਲਸ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਦਬਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਜੱਥੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਨਾ ਕਰਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੱਥੇ ਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹਕੇ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਜੱਥੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਚਬੇ ਸੀ ਤੇ ਰਾਤ ਜਥਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਰੁਕਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਖਕੇ ਨਾਭੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। 11 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਜੱਥਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਚਲਕੇ ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਪੰਨੂਆਂ, ਸਰਹਾਲੀ ਤੇ ਮਰਹਾਦਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਲੀਕੇ ਪੱਤਣ ਪਹੁੰਚਿਆ। 15 ਫਰਵਰੀ ਹਰੀਕੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਜੱਥਾ ਮਖੂ, ਜ਼ੀਰਾ, ਤਲਵੰਡੀ ਭਾਈ, ਮੁਦਕੀ, ਮਨਸੂਰ ਵਾਲਾ, ਰੋਡੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ 20 ਫਰਵਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਰਗਾੜੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਏਥੇ ਠਹਿਰਿਆ। **ਜੱਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ-ਕਾਂਗਰਸ ਬਿਊਰੋ ਵੱਲੋਂ ਡਾ: ਕਿਚਲੂ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗਿਡਵਾਨੀ, ਅਮਰੀਕਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੀਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਪਤ੍ਰ-ਪ੍ਰੇਰਕ ਮਿ: ਜ਼ਮੰਦ, ਖ਼ਿਲਾਫਤ ਦੇ ਰੀਪੋਰਟਰ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਨਾਲ ਸਨ।** ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਦਾ ਹਾਲ ਜੋ ਅਕਾਲੀ (5 ਮਾਰਚ 1924) ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਬਰਗਾੜੀ ਵਿੱਚ ਜੱਥਾ ਇਕ ਖੁਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਜੈਤੋ ਪੰਜ ਛੇ ਮੀਲ ਸੀ। 21 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਆਸਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇਆ। 9 ਵਜੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਭੋਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਤਕਰੀਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। 11 ਵਜੇ ਜੱਥੇ ਤੇ ਸੰਗਤ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਿਆ। 21 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ 12 ਵਜੇ ਜੱਥੇ ਨੇ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ। ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ, ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਬੱਚੇ ਤੇ ਬੁਢੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜਦ ਡਾ: ਕਿਚਲੂ, ਗਿਡਵਾਨੀ ਆਦਿ ਨਾਭੇ ਦੀ ਹੱਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ ਤੇ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਦਮੀ ਅੱਗੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ।[5]

ਵਿਲਸਨ ਜਾਨਸਟਨ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਨਾਭਾ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਲਗਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਰਸਤੇ ਤਾਰਾਂ ਤੇ ਬੈਲ ਗੱਡਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰਵਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨ-ਗਨਾਂ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।[6] ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕੰਡੇਦਾਰ ਤਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਜੰਗਲਾ ਜੱਥੇ

ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਘਰ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਇਕ ਬੰਦਾ ਲਿਆ ਕੇ ਡਾਂਗਾਂ ਦੇ ਕੇ ਗੱਡਿਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖਕੇ ਜੱਥੇ ਤੇ ਸੰਗਤ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਰੁੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਰੰਗਸਰ ਤੋਂ ਅੱਧ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਚਾਈ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਨਾਭੇ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਖਾਈ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਖਿੰਡ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇੰਜ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਖਿੰਡਨ ਪੁੰਡਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜੱਥੇ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪਰ ਬੰਦਸ਼ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਮਰਯਾਦਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਜੱਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਪੰਜ ਮੁਖੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਜੋ ਅਕਾਲੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਸਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ[7]: "ਜੱਥੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੱਥੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਪੰਜ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਚਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਸੀ। ਕਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਜੱਥੇ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸ਼ੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦ ਜੱਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ 150 ਗਜ਼ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਪੁਜਿਆਂ ਤਾਂ ਵਿਲਸਨ ਜਾਨਸਟਨ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਨਾਭਾ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ : ਠਹਿਰੋ, ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾਓ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਏਗਾ, ਫਾਇਰ ਕਰੇਗਾ।[8] ਉਸਦੀ ਇਹ ਅਵਾਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੁਣੀ ਪਰ ਜੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜੱਥੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਅਮਨ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਯੂਰਪੀਨ ਅਫਸਰ ਦੌੜ ਕੇ ਫੌਜ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਫਾਇਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 40 ਤੋਂ 80 ਤੀਕ ਸੀ। ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜੱਥਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।

ਜੱਥੇ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜੱਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਗਏ। ਪਰ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਸੈਕੜੇ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਏ ਰਹੇ।[9] ਜੱਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸਨ।"

ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 21 ਸੀ ਤੇ 33 ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 70 ਤੋਂ 150 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ।[10] 26 ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 18 ਤੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੀ 60 ਦਸੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਜੱਥੇ ਤੇ ਕਿਤਨੇ ਰੋਂਦ ਚਲਾਏ ਗਏ, ਇਸ ਦੀ ਠੀਕ ਠੀਕ ਗਿਣਤੀ ਕਿੱਧਰੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਮੇਜਰ ਬੈਲ ਕਿੰਗਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ

ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ 35 ਰੌਂਦ ਚਲਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਸਤਰ ਵਿਖੇ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਸਮੇਂ 20 ਗੋਲੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਮੌਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। 40 ਏਥੇ 35 ਰੌਂਦਾ ਪਿੱਛੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਿਰਫ 18 ਹੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਜੋ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਆਈ ਸੰਗਤ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਤਿੰਨ ਜ਼ਖਮੀ ਜਿਹੜੇ ਫਿਰੋਜਪੁਰ ਲਿਜਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਉਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਜ਼ਖਮੀ ਜਿਹੜੇ ਮੋਗੇ ਲਿਜਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਘਟਾ ਕੇ ਦੱਸੀ। ਡਾ: ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਜੱਥੇ ਦੀ ਮੁਲ੍ਹਮ ਪਟੀ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਜੱਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 50 ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਸੀ। ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।[11]

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਰੋਹ ਨੂੰ ਘਟਾਣ ਲਈ ਇਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਪੰਜਾਬੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਕੇ ਵੰਡਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਇਕ ਮਿੰਟ ਲਈ ਵੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲੇ ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਗੋਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਨੇ ਚਲਾਈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗੋਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜੱਥੇ ਨੇ ਚਲਾਈ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਣੀਆਂ ਪਈਆਂ।

ਜੱਥੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਕੋਲ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਪਾਸ ਕੋਈ ਬੰਦੂਕ ਜਾਂ ਪਿਸਤੌਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤਕਈ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦਮੀ ਵੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਮਿ: ਜ਼ਿਮੰਡ ਅਮਰੀਕਨ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਨੇ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੱਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਉਸਨੇ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ: "ਮੈਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੁੜ ਫੇਰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ 20 ਫਰਵਰੀ 7 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 21 ਫਰਵਰੀ ਦੋ ਵਜੇ ਤੱਕ -- ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੱਥੇ ਅਤੇ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੰਗਤ ਨਾਭੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ - - ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਥਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਭੀੜ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਪੁਰਅਮਨ ਅਤੇ ਬੰਧੇਜ-ਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਵਾਲਾ ਸੀ।"[12]

ਜੈਤੋ ਦੇ ਕਤਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ 26 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਦਿੱਲੀ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਏ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਨਾਭਾ ਐਡਮਨਿਸਟਰੇਟਰ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫੌਜ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰੇ, ਲੂਇਸ ਗਨਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰੇ ਤੇ ਪੈਦਲ ਤੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਇਕੱਤਰ ਕਰੇ। ਕਿਸ ਲਈ ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰੇ ... ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਬੇਹਥਿਆਰੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਹਿੰਸਾਂ ਦਾ

ਇਕ ਵੀ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਸੀਬਤ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ (ਅੰਗਰੇਜ) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਹ ਲੋਕ ਉਥੇ ਇਹਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ .... ਜਥੇ ਕੋਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ......ਆਮ ਵੀਹੀਰ ਕੋਲ ਵੀ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਗੌਰਮਿੰਟ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਵੀ ਫਟੜ ਹੋਇਆ...... ਜਿਹੜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਹ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ...... ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਜਥੇ ਦੇ ਇਕੀ ਆਦਮੀ ਮਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ 150 ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਹੋਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਲ ਇੱਕ ਸੌ ਤੇ ਡੇਢ ਸੌ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਦਮੀ ਥਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਕੁਝ ਨੂੰ ਉਹਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਕੁਝ ਨੂੰ ਜਮੀਨ ਵਿੱਚ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਨਜਾਣ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦੂਰ ਘਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, "ਜੈਤੋ ਦੇ ਇਸ ਸਾਕੇ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਲੰਡਨ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਠਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਮਿ: ਲੈਨਜ਼ੁਬਰਨੀ ਲੈਬਰ ਐਮ, ਪੀ, ਨੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਇਸ ਸਾਕੇ ਤੇ ਇਕ ਕੰਮ ਰੋਕੂ ਮਤਾ ਪੇਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁਖ ਸਵਾਲ ਜੈਤੋ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਬਾਰੇ ਸੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਅੰਡਰ ਸੈਕਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 21 ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 33 ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ 700 ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਿਹਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਪਰ ਅਦਭੁਤ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਭੀੜ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਇੱਕ ਵੀ ਫੌਜੀ ਜਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੋਟ ਨਹੀਂ ਲਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਖੁਦ ਅੰਡਰ ਸੈਕਟਰੀ ਆਫ ਸਟੇਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਟ-ਫੇਟ ਨਹੀਂ ਲਗੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ 21 ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ 33 ਫਟੜ ਹੋਏ।"[13]

ਇਸ ਜਥੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਡਾ: ਕਿਚਲੂ, ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਗਿਡਵਾਨੀ, ਖ਼ਿਲਾਫਤ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਰੀਪੋਰਟਰ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਵੀ ਸਨ। ਡਾ: ਕਿਚਲੂ ਤੇ ਗਿਡਵਾਨੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਢਾਈ ਸਾਲ ਕੈਦ ਸਖਤ ਦੀ ਸਜਾ ਹੋਈ।[14] ਮੀਆਂ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੋਰ ਤੇਜ ਹੋ ਗਿਆ। 27 ਫਰਵਰੀ 1924 ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿੱਚ ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ, ਸ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਸਨਮੁਖਮ ਚੈਟੀ, ਐਮ, ਜੋਸੀ, ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਕੂਬ, ਕੇ. ਸੀ. ਨਿਯੋਗੀ, ਟੀ ਰੰਗਾਂਚਾਰਯ, ਕਸਤੂਰਾ ਭਾਈ, ਲਾਲ ਭਾਈ, ਮਿਸਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ, ਵਜੀਹੁੱਦੀਨ ਆਦਿ 47 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਹੋਮ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਸਬੰਧੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖਿਆ।

ਅਕਾਲੀ ਪਤ੍ਰਕਾ ਅਨੁਸਾਰ, 28 ਫਰਵਰੀ 1924 ਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ

ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਾਕੇ ਤੇ ਬੜਾ ਰੰਜ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।[15] ਖਿਲਾਫਤ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ੌਕਤ ਅਲੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਜਮੀਅਤੁਲ ਉਲੂਮ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੌਲਾਨਾ ਕਫਾਇਤੁਲਾ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਤਾਰ ਭੇਜੀ - - ਅਕਾਲੀ ਜੱਥੇ ਪਰ ਜੋ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਪਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ੂਨੀ ਸਬਕ ਹੈ। "

2 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਜਲਸਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਬੰਧੂ ਸੀ.ਆਰ. ਦਾਸ, ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ, ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ, ਸੰਤੋਸ਼ ਬਾਸੂ, ਹੇਮੰਤ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਮੌਲਵੀ ਨਸ਼ੀਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਜੈਤੋ ਸਬੰਧੀ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਇਹ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। "ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਾਂਝਾ ਜਲਸਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਿੰਘਾਂ ਪਰ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਨਿਖੇਧੀ ਤੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲੀ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਹਨ।"[16]

ਸਵਾਮੀ ਓਅੰਕਾਰ ਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ 'ਆਨਵਰਡ' ਦੇ 23 ਫਰਵਰੀ ਵਾਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਦੇ ਸਹੀ ਹਾਲਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪੈਂਫਲਟ 'ਅਕਾਲੀ ਘੋਲ' (Akali Struggle) ਛਾਪਿਆ ਤੇ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਐਡੀਟਰ ਸਵਾਮੀ ਓਅੰਕਾਰਾ ਨੰਦ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਕੇ 15 ਮਈ 1924 ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਤੇ 500 ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੌਲਾਨਾ ਜ਼ਫਰ ਅਲੀ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ :

ਕਟੇ ਹੈਂ ਜਿਸ ਕਦਰ ਸਰ ਗੰਗਸਰ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮੇਂ,
ਹੈ ਦਰਜ ਉਨ ਸਭ ਕੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਜ਼ਾ ਕੇ ਗੋਸ਼ਵਾਰੇ ਮੇਂ।
ਨਾ ਘਾਇਲ ਕਰ ਸਕੀ ਥੀ ਜਿਸ ਕੋ ਨਨਕਾਣੇ ਮੈਂ ਆਂਖ ਉਨਕੀ,
ਉਨ੍ਹੇ ਭੀ ਉਸ ਨੇ ਤੜਪਾ ਕੇ ਛੋੜਾ ਇੱਕ ਇਸਾਰੇ ਮੇਂ।
ਬੱਚੇ ਜਿਨ ਕੇ ਤੁਫੰਗੋਂ ਸੇ ਨਾ ਨੰਨੇ, ਨੰਨ੍ਹੇ ਬੱਚੇ ਭੀ,
ਹੈ ਕਿਆ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਮਗਰਬ ਕੀ ਇਸ਼ਾਦ ਉਨ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੇਂ।
ਅਭੀ ਦੇਖਾ ਹੀ ਕਿਆ ਹੈ ਤੁਮ ਨੇ ਇਸ ਖ਼ੂਨੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਕਾ,
ਬਹੁਤ ਸੇ ਖੇਲ ਬਾਕੀ ਹੈਂ ਮਦਾਰੀ ਕੇ ਪਟਾਰੇ ਮੇਂ।
ਜ਼ਫਾ ਕੀ ਗਰਮੀਏ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਜ਼ਲੂਮੀ ਕੀ ਰੌਨਕ ਹੈ,
ਰਹਾ ਕਰਤੀ ਹੈ ਜ਼ਾਲਮ ਕੀ ਤਜਾਰਤ ਹੀ ਖਸਾਰੇ ਮੇਂ।
ਪਲਟ ਕਰ ਜ਼ੋਰਿ ਦਸਤ ਆਜ਼ਾਰ ਕੋ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਲਟ ਦੇਗੀ,

ਯਿਹੀ ਗਰਦਸ਼ ਜੋ ਹੈ ਇਸ ਵਕਤ ਸਿਖੋਂ ਰੇ ਸਤਾਰੇ ਮੇਂ।
ਬਹਾਏ ਹੈਂ ਜਿਨੋਂ ਨੇ ਬੇਕਸੋਂ ਕੇ ਖੂਨ ਕੇ ਦਰਿਆ,
ਵੋਹ ਖੁਦ ਬਹਿ ਜਾਏਂਗੇ ਤਕਦੀਰ ਕੀ ਨਦੀ ਕੇ ਧਾਰੇ ਮੇਂ।
ਤੁਹਮੇਂ ਬਖ਼ਸਾ ਗਿਆ ਹੈ ਦੀਦਾਏ ਬੀਨਾ ਤੋਂ ਦੇਖੋਗੇ,
ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਰਾਖ ਕੇ ਢੇਰ ਇਕ ਨਾਭਾ ਕੇ ਸ਼ਰਾਰੇ ਮੇਂ।

ਜੱਥਿਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਕ੍ਰਮ

ਹਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ 500 ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਵਰਦੀ : ਪੀਲੇ ਚੋਲੇ, ਕਲੇ ਦਸਤਾਰੇ (ਪੱਗਾਂ), ਕਾਲੇ ਗਾਤਰੇ, ਰਾਸ਼ਨ ਤੇ ਨਿਤਨੇਮ ਲਈ ਝੋਲੇ ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਕੇ ਕਮਰਕੱਸੇ।

ਇਸ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਚਾਰ ਚਾਰ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਸਨ।

ਤਰਤੀਬ : ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਗਾਰਚੀ, ਫਿਰ ਫੌਜੀ ਬੈਂਡ, ਪੰਜ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਿੰਘ, ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਾਲੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਲਕੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਵੱਡੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਫਿਰ ਜੱਥੇਦਾਰ, ਮੀਤ ਜੱਥੇਦਾਰ, ਕੰਪਨੀ ਕਮਾਂਡਰ ਤੇ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਚਾਰ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਜਥਾ।

ਹਰ ਜਥੇ ਦੇ ਪੰਜ ਕੰਪਨੀ ਕਮਾਂਡਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਕੰਪਨੀ ਪੰਝੀਆਂ ਪੰਝੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਭਾਗ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸੈਕਸ਼ਨ ਕਮਾਂਡਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਥੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਇਕ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਵੇਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਰਾਗੀ ਜੱਥਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਜਥੇ ਦੀ ਸਿਹਤ ਆਦਿ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਨਵੀਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਕੈਮਰੇ ਵਾਲਾ ਜੋ ਕਿ ਖਾਸ ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿਚਦਾ ਸੀ। ਤੰਬੂ, ਕਨਾਤਾਂ, ਗੈਸ, ਗੱਡਿਆਂ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਪੜਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਡਿਆਂ ਤੇ ਜੋੜੇ, ਕਛਹਿਰੇ, ਚੋਲੇ ਆਦਿ ਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਖੀਰਲੇ ਪੜਾ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੋ ਵੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ, ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਰਫ਼ਤਾਰੀ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਗੁਰਮਤੇ ਪੰਥਕ ਫਰਮਾਨ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਕਾਲੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤਾਕਤਵਾਰ ਜਮਾਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੜਕਣ

ਲੱਗ ਪਈ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਖਿਲਾਫਤ ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਵਾਲੰਟੀਅਰਜ਼ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਮੋਰਚਾ ਤੇ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਜਜ਼ਬਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ ਫੌਜੀਆਂ, ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਜ਼ਬਤੀ ਜਾਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੀ ਜ਼ਬਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਫੌਜੀ ਛੁੱਟੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਪੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜਦੇ ਸਨ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਭੇਦ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ: "ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਭਰੋਸਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਸ ਸੰਭਵ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਤਹਿ ਕੀਤੀ ਪਾਲਿਸੀ ਉਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਚਲੇਗੀ, ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਸੰਗਰਾਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇਗੀ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਪੂਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਬਹਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।"

ਇਕ ਹੋਰ ਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੈਲੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਉਹ ਹੱਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖੁਸਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਗਰਮ-ਖਿਆਲੀਏ ਸਨ ਉਹ ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਾਮੀ ਬਣ ਗਏ। ਫੌਜ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਪਗੜੀ ਬਨ੍ਹਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਅਦੂਲੀ ਕਾਰਣ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਨਾਭੇ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। **ਸਰਕਾਰ ਨੇ 13 ਅਕਤੂਬਰ 1923 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਸਬੰਧਤ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ-ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।** ਇਹਨਾਂ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੱਖੀਆਂ ਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ 59 ਮੁੱਖੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਸ੍ਰ. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ
2. ਸ੍ਰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ – ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ
3. ਜੱਥੇਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਕਰਪੁਰੀ
4. ਭਗਤ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ – ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ

5. ਸ੍ਰ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ
6. ਬਾਵਾ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
7. ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ
8. ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ
9. ਸ੍ਰ.ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰੀ
10. ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ
11. ਪ੍ਰੋ. ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ
12. ਸ੍ਰ. ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਕਾਲੀ ਦਲ
13. ਰਸਾਲਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ
14. ਸ੍ਰ. ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕੌਮੀ
15. ਸ੍ਰ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼
16. ਸ੍ਰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਘਵਿੰਡ
17. ਸ੍ਰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਚੂਹੜਕਾਣਾ
18. ਕਪਤਾਨ ਰਾਮ ਸਿੰਘ
19. ਸ੍ਰ. ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰੀ
20. ਸ੍ਰ. ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਵਿਛੋਆ
21. ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ
22. ਬਾਬੂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰ
23. ਸ੍ਰ. ਮਿਤ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡੀਅਨ
24. ਭਾਈ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਲੰਗੇਰੀ
25. ਸ੍ਰ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ
26. ਸ੍ਰ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ
27. ਸ੍ਰ. ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸਰਗੋਧਾ
28. ਰਸਾਲਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ
29. ਸ੍ਰ. ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ – ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
30. ਸ੍ਰ. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਭਮੱਦੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ)
31. ਸ੍ਰ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਬਹਿਲੋਲਪੁਰੀ
32. ਸ੍ਰ. ਬਾਲ ਸਿੰਘ
33. ਸ੍ਰ. ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ
34. ਸ੍ਰ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ
35. ਸ੍ਰ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
36. ਸ੍ਰ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਐਡੀਟਰ

37. ਸ੍ਰ. ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) – ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੱਖ ਲੀਗ
38. ਸ੍ਰ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਕੱਤਰ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਿੱਲੀ
39. ਸ੍ਰ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ
40. ਡਾ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਚਕਵਾਲੀਆ
41. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ
42. ਸੋਢੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ
43. ਸ੍ਰ. ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਕਾਉਣੀ
44. ਸ੍ਰ. ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਾਨਸੈਨ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ
45. ਸ੍ਰ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ
46. ਸ੍ਰ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੁਆਬੀਆ
47. ਸ੍ਰ. ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ
48. ਸ੍ਰ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਟਾਈਪਿਸਟ
49. ਸ੍ਰ. ਵਾਸਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਸਟੋਰੀਕੀਪਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ
50. ਭਾਈ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ
51. ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸੇਵਾਦਾਰ ਆਦਿ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਮਸ਼ੀਨਗਨਾਂ ਬੀੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਖਾਸ ਖਾਸ ਅਸਥਾਨਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਸਨ, ਉਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜੀ ਪਹਿਰਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਦੌਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਸ਼ਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਸਰ ਜੋਹਨ ਮੇਨਾਰਡ ਦਾ ਕਥਨ 'ਸਿਰ ਕਟ ਦਿਓ, ਧੜ ਆਪੇ ਡਿਗ ਪਏਗਾ' ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਲੀਡਰ ਫੜ ਲਵੋ ਬਾਕੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਆਪੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਪਰ ਗਲ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਈ । ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਹੋਰ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਨਿਧੜਕ ਹੋਕੇ ਲੜਾਈ ਲੜਦੇ ਰਹੇ । ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਿਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਡਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਮੁਕੱਦਮਾ 120 ਅ, 121 ੳ, 124 ਉ, 17 ਓ, 17 ਅ (ਕਾਨੂੰਨ 1908) ਵਗੈਰਾ ਦੀਆਂ ਦਫਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਬੜੇ ਸੰਗੀਨ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਕੇ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ । ਸਾਜਸ਼ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ–ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੇ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰਾਜ ਉਲਟਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨਸੂਬਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਕਈ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਜਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਈ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਬਦਅਮਨੀ ਫੈਲਾਈ ਹੈ । ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਈ ਮੈਂਬਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ

ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਖਦਰ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਖਦਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕੁਝ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਚਲਵਾਈ ਹੈ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਇਕ ਫਰਮ ਤੋਂ ਢਾਈ ਲੱਖ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਖਰੀਦਦ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਤੇ ਮੁੱਖ ਇਲਜ਼ਾਮ ਇਹ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ਤੇ ਨਾਭਾ ਦਿਨ, ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਦਿਨ ਮਨਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਭੇ ਦੇ ਸਵਾਲ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਹਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ, ਕੈਦਾਂ ਤੇ ਜੁਰਮਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਮੱਠੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਮੁਖੀਆਂ ਉਪਰ ਮੁਕਦਮਾ 1926 ਤਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਮੁਕਦਮਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਕਦਮੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵੱਡੇ ਸਫਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੀਆਂਦੋ ਜਿਲਦਾਂ 2200 ਸਫਿਆਂ ਵਿਚ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਨਵੇਂ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਚੁਣ ਲਏ। 7 ਜਨਵਰੀ 1924 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਇਕ ਇਜਲਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਨਾ ਵੜਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਲਿਸਟ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਭੇਜੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਰਜ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਕੈਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਨਾਮ ਨੋਟ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੀਡਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦੇਣ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਕੋਤਵਾਲੀ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਖੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ :

1. ਸ੍ਰ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ
2. ਸ੍ਰ. ਮਾਸਟਰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਸਰਹਾਲੀ
3. ਸ੍ਰ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਬੁਰਜ ਲੁਧਿਆਣਾ
4. ਸ੍ਰ. ਚੰਨ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ
5. ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
6. ਸ੍ਰ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਢੁਡਿਆਲ
7. ਸ੍ਰ. ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਚੰਡਾਲੀ (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ)
8. ਸ੍ਰ. ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਚੂਨੇਵਾਲਾ (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ)
9. ਸ੍ਰ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਗਰਮੂਲਾ

10. ਸ੍ਰ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੈਰਿਸਟਰ
11. ਸ੍ਰ. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਵਾਜਿਆਂ ਵਾਲਾ
12. ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਪਾਲਪੁਰ
13. ਸ੍ਰ. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ (ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ)
14. ਸ੍ਰ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ
15. ਭਾਈ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਕੁਰਲਕੇ (ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ)
16. ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਮਰੜ
17. ਭਾਈ ਸੁਦਾਗਰ ਸਿੰਘ
18. ਸ੍ਰ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਰੜ
19. ਸ੍ਰ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕੋਟ ਪਿੰਡੀ ਵਾਲਾ (ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ)
20. ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਕਿਸ਼ਨਪੁਰਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ)
21. ਸ੍ਰ. ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਉਕੇ
22. ਸ੍ਰ. ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ ਰਾਇਪੁਰ
23. ਸ੍ਰ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਲੁਧਿਆਣਾ
24. ਸ੍ਰ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਘੁਮਾਨ (ਲੁਧਿਆਣਾ)
25. ਸ੍ਰ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਬਰਵਛਾ
26. ਸ੍ਰ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਕੋਟ
27. ਸ੍ਰ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਤਹਿਸੀਲ ਪਸਰੂਰ)
28. ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਸਿਆਲਕੋਟ)
29. ਸ੍ਰ. ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ (ਭਤੀਜਾ ਸ੍ਰ. ਖੜਕ ਸਿੰਘ)
30. ਜਥੇਦਾਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੋਟ ਫਤੂਹੀ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ)
31. ਗਿਆਨੀ ਵਤਨ ਸਿੰਘ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ)
32. ਸ੍ਰ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਸਾਊਕੋਟ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)
33. ਸ੍ਰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਲਾਵਲਪੁਰ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)
34. ਸ੍ਰ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਾਨੂੰ ਨੰਗਲ
35. ਸ੍ਰ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ
36. ਸ੍ਰ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ (ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ)
37. ਸ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਚੱਕ ਨੰ: 127 (ਸਰਗੋਧਾ)
38. ਸ੍ਰ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਚੱਕ ਨੰਬਰ ਨੰ: 127
39. ਸ੍ਰ. ਭਗਤ ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ
40. ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ
41. ਸ੍ਰ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕੋਟ ਨਜੀਏਉਲਾ

42. ਸ੍ਰ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਤਹਿਸਲੀਲ ਚੂਨੀਆਂ
43. ਸ੍ਰ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਕਾ (ਲਾਹੌਰ)
44. ਸ੍ਰ. ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਲਾਹੌਰ)
45. ਸ੍ਰ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਖਾਨੀ
46. ਸ੍ਰ. ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ)
47. ਸ੍ਰ. ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ (ਪਿਸ਼ਾਵਰ)
48. ਸ੍ਰ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ (ਪਿਸ਼ਾਵਰ)
49. ਸ੍ਰ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਮਰਦਾਨ
50. ਸ੍ਰ. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਕੋਹਾਟ
51. ਸ੍ਰ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ
52. ਸ੍ਰ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਐਡੀਟਰ ਲਾਇਲ ਗਜ਼ਟ
53. ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲਾ (ਮਹੰਤ)
54. ਬਾਵਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ (ਲਾਹੌਰ)
55. ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ
56. ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਬਟਾਲਾ)
57. ਡਾਕਟਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
58. ਭਾਈ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੈਦ (ਤਰਨਤਾਰਨ)
59. ਸ੍ਰ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਾਰਲੀ (ਲਾਹੌਰ)
60. ਸ੍ਰ. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਪਰਾਸੋਂਦਾ (ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ)
61. ਜਮਾਂਦਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ (ਲਾਇਲਪੁਰ)
62. ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਚੀਮਾ (ਜਲੰਧਰ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕਈ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਇੰਝ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬੈਰਿਜਸਟਰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਜਿਹੜੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਨੇ ਇੱਕ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਕਿ "ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਜਮਾਤ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੁਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ।"

24 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਏ। ਸ੍ਰ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸੀਸਤਾਨੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਰਾਨ ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। 23 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਜਥੇ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਅਦਾਲਤ ਅਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ। 29 ਮਾਰਚ 1924 ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ

ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਤੇ ਕੁਲ ਜੁਰਮਾਨਾ 30000/- ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਜਿਹਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਸੈਂਟਰਲ ਜਿਹਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਤੀਜਾ ਜੱਥਾ ਅਕਤੂਬਰ 1924 ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾਸਾਂਸੀ, ਸ੍ਰ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨ, ਸ੍ਰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਗੁਰਜਵਾਲ, ਸ੍ਰ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਦਿੱਲੀ) ਤੇ ਸ੍ਰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਝੰਗ ਮਘਿਆਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਤੇ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਿਆ ਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦਾ ਜੋ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਉਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜੋਸ਼ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਵੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੈਤੋਂ ਨੂੰ ਜਥੇ ਭੇਜੇ ਜਾ ਰਹੇਸਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਨੰਬਰ 459 ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, "ਸਮੂਹ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਲਾਰਿਓ! ਦਸ ਦਿਓ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜੀਉਂਦੇ ਹੋ। ਹਕੂਮਤ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਬਾ ਸਕਦੀ।"

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਬਕਾਇਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਅਕਾਲੀ– "ਅਸੀਂ ਬਾਗੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਾਂ ਦੇ ਫੱਟੇ ਲਾਈ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ, ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ।"

ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਸਹਾਇਕ ਫੰਡ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ 14 ਦਸੰਬਰ 1923 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨਾਲ ਜਿਹਲ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। 29 ਦਸੰਬਰ 1923 ਨੂੰ ਕੋਕਾ ਨਾਡਾ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਤੇ ਮਜ਼੍ਹਬ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਚੈਲਿੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ...ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸਿਵਲ ਨਾ–ਫੁਰਮਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਗੂ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸਿਵਲ ਨਾ–ਫੁਰਮਾਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਬਹਾਦਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕੌਮੀ ਜੰਗ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਜਾਤੀ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਹੈ। ਇਹ ਕੌਮ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਸਾਬਰਮਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ – 'ਸੇਵਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ'। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਣ ਪਰ ਜਦ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਫਸਾਦ ਕੀਤੇ, ਬਹਾਦਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਹੁੰਦਿਆਂ

ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਝੱਲੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹੇ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਦ ਤੀਕ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਦੇ, ਤਦ ਤੀਕ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕੱਟ ਸਕਦੇ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਪਰਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ।"

1 ਜਨਵਰੀ 1924 ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਨੇ ਇਹ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ:

"ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੇ ਹਮਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਜਦੋ ਜਹਿਦ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਪਾਰਸੀਆਂ, ਈਸਾਈਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੁਪਿਆ ਤੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।" ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ ਤੇ ਉਮਰ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਮਤੇ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕੀਤੀ, ਮਤਾ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅਰਥਾਤ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1975, ਪੰਨੇ 313–314.
2. Indian Quarterly Register, Vol.I, No. 1, Jan, March, 1924, p. 104.
3. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਵਯੁੱਧ ਪਬਲਿਸ਼ਰ, ਦਿੱਲੀ, 1972, ਪੰਨੇ 298-99.
4. Ruchi Ram Sahni, Struggle for Reform in Sikh Shrines, (ed.) Ganda Singh, Sikh Ithas Research Board, Amritsar, 1965, p. 228.
5. ਅਕਾਲੀ, 5 ਮਾਰਚ, 1924.
6. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਓਕਤ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨੇ 298-99.
7. ਅਕਾਲੀ, 5 ਮਾਰਚ 1924; ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਡਾ. ਕਿਚਲੂ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗਿਡਵਾਣੀ ਅਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਮਿ. ਜਿਮੰਦ ਜੱਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜੈਤੋ ਗਏ।

8. File No. 1/11, 1924, Home Political, N.A.I.
9. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਓਕਤ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨੇ 334-35.
10. S.G.P.C. Communique Quoted in File No. 180/1924, Home Political, N.A.I.
11. Statement of Messrs, Mahinder Singh, Harbans Singh Bhagat Singh and Gulab Singh, Quoted in the Quarterly Register, April, 1924.
12. S. Zimand's Letter dated London 9 April 1924, Addressed to Mahatma Gandhi, Quoted in the Quarterly Register, April 1924.
13. Legislative Assembly Debates, Vol. IV, Part II, 26 Feb. 1924, Proceedings, pp. 972-91.
14. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਓਕਤ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 337.
15. ਅਕਾਲੀ, 5 ਮਾਰਚ 1924.
16. ਉਹੀ, 3 ਮਾਰਚ 1924.

ਅਧਿਆਇ - IV

ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਿਆਂ ਦਾ ਕਰਮਵਾਰ ਵਿਸਥਾਰ

ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਘਟਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

28 ਫਰਵਰੀ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੂਜਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਜੱਥੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ: ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਡਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕੋਟ ਧਰਮ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਆਏ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਪੰਜ ਕੰਪਨੀ ਕਮਾਂਡਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ੍ਰ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕ ਲੋਪੋਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਆਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਾਣ (ਕਵੀ) ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਉਸੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 25 ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜਥਾ 10 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜੈਤੋ ਵਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ 12 ਵਜੇ 90 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਚੱਲਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ 500 ਸਿੰਘ ਸਨ 2 ਵਜੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਸੀ। ਜਥੇ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ 500 ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇਕਰ ਸਾਡਾ ਭਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਆਪ ਖੁਦ ਤੇ ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੀਸਰੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵਾਂਗੇ।" ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ 930 ਰੁਪਏ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਤੇ ਆਖਿਆ, "ਜੇ ਮੈਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਰਕਮ ਗੁਰੂ ਕੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।"[1]

ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਸੂਰਬੀਰੋ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਜਥੇ ਤੋਂ ਵਖਰੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਜੈਤੋ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੌਮ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਉਚੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ।"[2]

ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾਵੋ। ਵੇਖ ਲਵੋ, ਜਥੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਪਿਸਤੋਲ, ਬੰਦੂਕ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ

ਲਈ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।" ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਠੀਕ ਹੀ ਜਥੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ।

ਉਸ ਵਕਤ ਇਕ ਬੀਬੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਤੋਰਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰੱਖਣਾ।" ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਕ ਸਿੰਘ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ... "ਮੈਂ ਹੁਣ ਦੂਸਰੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜਦਾ ਹਾਂ।"

ਚਾਰ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਥੇ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਈ ਮੁਖੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਟ੍ਰੀਬਿਊਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਚਿੱਟੇ ਵਸਤਰ ਪਾਈ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਜਥਾ ਘੰਟਾ ਘਰ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ।
ਸਿਰ ਧਰ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਥਾ ਆਪਣੇ ਪੜਾਅ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਜਥਾ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਪਿਆ।

28 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਰਾਤੀ ਜਥਾ ਪਿੰਡ ਬਹੋੜ ਰੁਕਿਆ। 29 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਜਥਾ ਝੁਬਾਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਦੁੱਧ ਫਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। 200 ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਏਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਜਥਾ ਠੁਟਾ, ਦਿਆਲਪੁਰ, ਮਰਗਿੰਦਰਪੁਰ, ਚੀਮਾ, ਚੋਹਲਾ, ਡੈਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਤਣ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮਖੂ ਪੁੱਜਾ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਥੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ।

ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਡਰਾਇਆ ਧਮਕਾਇਆ ਪਰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਖੂ ਤੋਂ ਚਲਕੇ ਜਥਾ ਕੋਟ ਈਸਾ ਖਾਂ, ਖੋਸਾ ਕੋਟਲਾ, ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ, ਭਾਗਪੁਰ, ਮੋਗਾ, ਤਲਵੰਡੀ ਭਾਈ ਤੇ ਬੰਬੀਹਾ ਭਾਈ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ 9 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਸਰ ਮੈਲਕਮ ਹੈਲੀ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਅਤੇ ਕੌਂਸਲ ਆਫ ਸਟੇਟ ਨੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੇਵੇਗੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਏ।

ਮਿਸਟਰ ਵਿਲਸਨ ਜਾਨਸਟਨ ਨੇ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ ਦੇ ਸਿੱਖ ਜਥੇ ਜਾ ਕੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਮੰਨਣ ਨੂੰ

ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਰ ਮੈਲਕਮ ਹੈਲੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਸ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵਕੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਭੱਟ, ਰੰਗਾ ਸਵਾਮੀ ਆਇੰਗਰ, ਵੇਦ ਮੂਰਤੀ ਆਦਿਕ 14 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਵਿਲਸਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਣ ਉਪਰੰਤ ਪੰਡਤ ਮਾਲਵੀਆ ਜੀ, ਸ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜਥੇ ਨੂੰ ਬੰਬੀਹਾ ਭਾਈ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲੇ। ਜਥੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਦੁਹਰਾਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਮੰਨਣ ਲਈ ਉਹ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।[3]

14 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਜਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਤੋਂ 100-150 ਗਜ਼ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸੀ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਮਾਲਵੀਆ ਜੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮਿਲੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਲਸਨ ਜਾਨਸਟਨ ਵੀ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਮਾਲਵੀਆ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਦੇਖ ਲਵੋ ਜਥੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤੇ ਨਿਹੱਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਜਾਨਸਟਨ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਜਦੋਂ ਜਥਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਜੈਤੋ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਜਿਹਲ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।[4]

ਤੀਸਰਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

ਦੂਜੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਤੀਸਰਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਜੱਥਾ 22 ਮਾਰਚ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚਲਿਆ।[5] ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਹੈਡ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ: ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 133 ਜ਼ਿਲਾ ਸਰਗੋਧਾ; ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ: ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ: ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਸਨ। 22 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਕੀਮ ਸਕੰਦਰ ਖਿਜ਼ਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਆਰੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ। ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਵਾਲਿਓ, ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖ ਲਈ ਹੈ।" ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ ਨੇ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਪੁਰ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਦੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿਠੇ ਹਾਲ ਦੱਸੇ। ਡਾ. ਕਿਚਲੂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਾਭੇ ਵਿਖੇ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਕੈਦ ਕਟ ਕੇ ਮੁੜੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੈਤੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਨਾਭੇ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਸਰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਇਸ ਲਈ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਪਾਸ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਪਾਸ ਬੰਦੂਕਾਂ ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਸੱਦਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾ ਜਥੇ ਪਾਸ ਤੇ ਨਾ ਖ਼ਲਕਤ ਪਾਸ ਕੋਈ

ਹਥਿਆਰ ਸੀ। "[6] ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਖੁਦ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਸੋਧ ਕੇ ਜੱਥਾ ਜੈਤੋ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਦ ਜੱਥਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਸ੍ਰੀ ਫੂਕਨ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਆਸਾਮ, ਬਾਬੂ ਦੀਪ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਐਲ.ਏ., ਬਿਹਾਰ, ਦੀਵਾਨ ਚਮਨ ਲਾਲ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀਵਾਨ ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਪਾਨੀਕਰ, ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਖਿਲਾਫਤ ਕਮੇਟੀ ਸ਼ਿਮਲਾ, ਹਾਜੀ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਤੇ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਗੁਫਾਰ ਆਦਿ ਮੁਖੀ ਵੀ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।[7]

ਇਸ ਜੱਥੇ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾ ਇਹ ਹਨ :

1.	ਮਾਨਾਵਾਲਾ	22 ਮਾਰਚ
2.	ਛਜਲ ਵੰਢੀ	23 ਮਾਰਚ
3.	ਚੀਮੇ ਬਾਠ	24 ਮਾਰਚ
4.	ਰੀਦੀ	25 ਮਾਰਚ
5.	ਕਰਤਾਰਪੁਰ	26 ਮਾਰਚ
6.	ਕਿਸਨਗੜ੍ਹ	
7.	ਆਦਮਪੁਰ	27 ਮਾਰਚ
8.	ਨਗਰ ਖੁਦਪੁਰ	
9.	ਜਲੰਧਰ	ਏਥੇ 28, 29 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ।
10.	ਜੰਡਿਆਲਾ	30 ਮਾਰਚ
11.	ਪੁਆਧੜੇ	31 ਮਾਰਚ
12.	ਗੋਰਸੀਆਂ	1 ਅਪ੍ਰੈਲ 1924
13.	ਜਗਰਾਉਂ	2 ਅਪ੍ਰੈਲ
14.	ਦੋਹਧਰ	3 ਅਪ੍ਰੈਲ
15.	ਕਾਉਂਕੀ	4 ਅਪ੍ਰੈਲ
16.	ਸੰਗਤਪੁਰ	5 ਅਪ੍ਰੈਲ
17.	ਵਾਂਦਰ	6 ਅਪ੍ਰੈਲ (ਜ਼ਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ)

ਵਾਂਦਰ ਇਸ ਜਥੇ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੜਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫੌਜੀ ਰਸਾਲਾ ਵੀ ਪੁਜ ਗਿਆ।

7 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜਥੈ ਨੇ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰਸਿਆ ਨਾਲ ਜਕੜ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 60 ਅਕਾਲੀ ਕਿਲੇ ਵੱਲ ਲਿਜਾਏ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਂਦ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਫੋਜ ਜਥੈ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੇਰ ਕੇ ਜੈਤੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਕਈ

ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਘਸੀਟਿਆਂ ਗਿਆ ਤੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਠੁਡੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਖੋਹ ਲਈ ਗਈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅਕਾਲੀ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨਾਲ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੁੜ ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਘੇਰੇ ਹੋਏ ਇਕ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਡੱਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋ ਸਿੰਘ ਸਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।[8] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਗਲ ਨਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਖੀਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨਣੀਆਂ ਪਈਆਂ।

1. ਜਦ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਜਾਏ ਤਾ 15 ਸਿੰਘ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਕੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ।
2. ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਮਿਤ ਪਾਠ ਰਖੇਗਾ।
3. ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪਾਠ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਢਾਈ ਢਾਈ ਰੁਪਾਏ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਚੋਥੇ ਦਿਨ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਛੱਡ ਦਿਤੀ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਨਾਭੇ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਾਰਖਾਸ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੱਥੇ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆਂ ਤੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਾਰਖਾਸ ਵਿਚ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨਟੀਆ, ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਪੁਠੀਆਂ ਹਥਕੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਟੰਗਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਫੀ ਨਾ ਮੰਗੀ।

ਚੌਥਾ ਸਹੀਦੀ ਜੱਥਾ

ਤੀਸਰਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ 22 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਜ ਦਿਨ ਬਾਦ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਕੈਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ (ਅਨੰਦਪੁਰ) ਤੋਂ 27 ਮਾਰਚ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹੋਵਾਲ ਜਿਲਾਂ ਹੁਸਿਆਰਪੁਰ, ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਮਿਆਰਾਂ ਜਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰ ਸ. ਬਿਸਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਾਬੂ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਜਥੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਥਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਹੁਸਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਸਿੰਘਾ ਦਾ ਸੀ।[9]

ਜਥੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ੀਸ਼ ਗੰਜ ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ। 2 ਵਜੋਂ ਇਹ ਜਥਾ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਜਥੇਦਾਰ ਤਖ਼ਤ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਥੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜੈਤੋ ਵਿਖੇ ਆਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ। ਜਥੇ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਗੇ ਬੈਂਡ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਨਿਸਾਨੇ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਵਿਚਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਪੰਜ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਤੇ ਪੰਜ ਸੋ ਅਕਾਲੀ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਥਾ ਚਰਨ ਗੰਗਾ ਪੁਜਾ ਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੋਲਤਪੁਰ ਮੈਬਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ

ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਾਫੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਬਾਦ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਕੜੀ ਲਾ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾ ਤਾ ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛਡ ਦਿਓ; ਨਹੀਂ ਤਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਓ। ਉਸ ਦਿਨ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਸੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਥ-ਕੜੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਅਗੇ ਪੁਲਿਸ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਸਮੇਤ, ਚੱਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਥੇ ਨੇ ਪਤਣ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਪਿੰਡ ਖੂਹੀਆਂ ਪੁੱਜਣਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੇ ਇਕ ਵਜੇ ਜਥਾ ਖੂਹੀਆਂ ਪੁੱਜਾ। ਏਥੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਏਥੇ ਹੀ ਸ. ਬਤਨ ਸਿੰਘ ਕੇਨੈਡੀਅਨ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ। ਇਸ ਜਥੇ ਨੇ 27 ਮਾਰਚ, 1924 ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚੱਲਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾ ਕੀਤੇ :-

1.	ਖੂਹੀਆਂ	-	27 ਮਾਰਚ
2.	ਕੁਕੜ ਮਾਜਰਾ	-	28 ਮਾਰਚ
3.	ਚਾਹਲਪੁਰ	-	29 ਮਾਰਚ
4.	ਮਾਹਲਪੁਰ	-	30 ਮਾਰਚ
5.	ਹਰੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	-	31 ਮਾਰਚ
6.	ਪੁਰ ਹੀਰਾਂ	-	1 ਅਪ੍ਰੈਲ
7.	ਬਘਿਆਣਾ	-	3, 4 ਅਪ੍ਰੈਲ
8.	ਫਿਰਾਲਾ	-	4 ਅਪ੍ਰੈਲ
9.	ਦੁਸਾਂਝ ਕਲਾਂ	-	5 ਅਪ੍ਰੈਲ
10.	ਬੜਾ ਪਿੰਡ	-	6 ਅਪ੍ਰੈਲ
11.	ਫਲੌਰ	-	7 ਅਪ੍ਰੈਲ
12.	ਲੁਧਿਆਣਾ	-	8 ਅਪ੍ਰੈਲ
13.	ਰਾਇਪੁਰ	-	9 ਅਪ੍ਰੈਲ
14.	ਪਖੋਵਾਲ	-	10 ਅਪ੍ਰੈਲ
15.	ਰਾਇਕੋਟ	-	11, 12 ਅਪ੍ਰੈਲ
16.	ਤੋਹਰ	-	13 ਅਪ੍ਰੈਲ
17.	ਨਾਨਕਸਰ, ਤਖਤੂਪਰਾ	-	18 ਅਪ੍ਰੈਲ
18.	ਦੀਨਾ	-	15 ਅਪ੍ਰੈਲ
19.	ਭਗਤ	-	16 ਅਪ੍ਰੈਲ
20.	ਬਾਂਜਾ ਖਾਨਾ	-	17 ਅਪ੍ਰੈਲ

18 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਇਹ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਿਆ। 17 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਾਜਾ ਖਾਨਾ ਵਿਖੇ ਪੁਲਿਸ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਨੋਟਿਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਰਾ ਜਥਾ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲਈ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਪਾਠ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਥੇ ਨੇ ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

18 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਫੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਛੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਜਕੜ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ ਜਿਥੇ ਇਕ ਸਪੈਸਲ ਗੱਡੀ ਖੜੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੁਕ ਚੁਕ ਕੇ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ ... ਪਰ ਮੁੜ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਤੁਰ ਪਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮਨ ਭੰਗ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਵਾਂ ਜਥਾ

12 ਅਪ੍ਰੈਲ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦੇ 500 ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੈਡ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਜਥੇਦਾਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਜਥੇ ਦੇ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਥੇ ਦੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਗਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ, ਲਾਲਾ ਅਚਿੰਤ ਰਾਮ, ਨੂਰ ਦੀਨ ਆਦਿ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

12 ਰਾਤ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 204 (ਅਪ੍ਰੈਲ)
13 ਅਪ੍ਰੈਲ – ਘਸੀਟਪੁਰਾ। ਇਥੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।
14 ਅਪ੍ਰੈਲ – ਸ਼ਾਹਕੋਟ
15 ਅਪ੍ਰੈਲ – ਪੰਨਵਾਂ
16 ਅਪ੍ਰੈਲ – ਲੰਗਰ
17 ਅਪ੍ਰੈਲ – ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ
18 ਅਪ੍ਰੈਲ – ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ
19 ਅਪ੍ਰੈਲ – ਚੀਚੋ ਕੀ ਮਲੀਆਂ
20 ਅਪ੍ਰੈਲ – ਕੋਟ ਪਿੰਡੀ ਦਾਸ

ਇਹ ਜਥਾ 21 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ 'ਚੋਂ ਲਾਲਾ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਐਡੀਟਰ ਕੇਸਰੀ, ਲਾਲਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਚੰਦ ਮਿਲਾਪ, ਮੌਲਾਨਾ ਅਖ਼ਤਰ ਅਲੀ ਐਡੀਟਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ, ਸਯਦ ਹਬੀਬ, ਲਾਲਾ ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ, ਡਾ. ਪਰਸ ਰਾਮ, ਮੌਲਾਨਾ ਇਸਮਾਈਲ ਆਦਿ ਨੇ ਜਥੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। 22 ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਥਾ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਠਹਿਰਿਆ। 23 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜਥਾ ਭਸੀਣ, 24 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਵਣੀਏ ਕੇ ਤੇ 25 ਨੂੰ ਬੋਧਾ ਰਾਇ ਵਿਖੇ ਪੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ 26 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜਾ।

ਜੀ.ਟੀ.ਰੋਡ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ। ਸ੍ਰ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਂ ਅਮਾਨਤ

ਖਾਂ ਜਥੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ, ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਜਥੇ ਤੋਂ ਵਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਜਥਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਿਪਲੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਮ 7 ਵਜੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜਾ।

ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, "ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਕੋ, ਕਲਗੀਧਰ ਪਿਤਾ ਪਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲਿਓ, ਆਪ ਇਸ ਵਕਤ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਤਕਲੀਫਾਂ ਸਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਹੋ ...

ਮੇਰਾ ਮੁਝ ਮਹਿ ਕਿਛੁ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਸੋ ਤੇਰਾ।
ਤੇਰਾ ਤੁਝ ਕੋ ਸਉਪਤੇ ਕਿਆ ਲਾਗੇ ਪੈਰਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਅਰਪਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

1 ਮਈ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬਰਮਾ ਤੋਂ ਆਏ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਜਥੇ ਨੂੰ ਮਾਨ-ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਵਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚਲਕੇ ਇਸ ਜਥੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਪੜ੍ਹਾ ਕੀਰਤਨਗੜ੍ਹ ਕੀਤਾ। 2 ਮਈ ਨੂੰ ਕਸੇਲ, 3 ਮਈ ਨੂੰ ਢਾਲਾ, 4 ਮਈ ਨੂੰ ਹੁਡਿਆਰਾ, 5-6 ਮਈ ਨੂੰ ਘਵਿੰਡ ਤੇ ਜਹਮਣ, 7 ਮਈ ਨੂੰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ 12 ਮਈ ਨੂੰ ਜਥਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪੁੱਜਾ। 13 ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। 14 ਮਈ ਨੂੰ ਜਥਾ ਫੋਕ ਮੋਹੜਾ, 15 ਮਈ ਨੂੰ ਮੁਕੀਮ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, 16 ਨੂੰ ਜੰਡੋਕੇ ਮੁਕਤਸਰ, ਸਰਾਂ ਨਾਂਗਾਂ ਤੋਂ 19 ਮਈ ਨੂੰ ਜਥਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਪੁੱਜਾ, 20 ਮਈ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰੀ ਪੜ੍ਹਾ ਤੋਂ 21 ਮਈ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ।[10]

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਬੜੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਗੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਰਸਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛੇ ਪਲਟਨ। ਅੱਧੀ ਫੌਜ ਕੋਲ ਡਾਂਗਾਂ ਸਨ ਤੇ ਅਧਿਆਂ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਮਾਰਨ ਕੁੱਟਣ ਲਈ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। 80 ਗਡੇ ਖਾਲੀ ਖੜੇ ਸਨ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਵੀ ਵਿਲਸਨ ਜਾਨਸਟਨ ਜਥੇ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਡਰ ਦੇ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਪਰੰਤ, ਉਸਨੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਰਸਿਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਕੜ ਕੇ ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ ਦੀ ਲਾਇਨ ਵਿੱਚ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਿਆ ਕੇ ਗੱਡੀ ਚਾੜ੍ਹਕੇ ਨਾਭਾ ਜਿਹਲ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਛੇਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

ਛੇਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਕਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਕੱਤਰ ਸ੍ਰ. ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। 9 ਮਈ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਹ ਜਥਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਵਾਗਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮਾਨ ਪੱਤਰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ। ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ

ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਸ੍ਰ. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ 25 ਵਿਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਾਮ ਲਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਸਮਝੀ ਜਾਵੇ। ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਦੋ ਬੱਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 14-15 ਸਾਲ ਸੀ, ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।" ਭਾਈ ਫਤਹੇ ਸਿੰਘ ਹੈਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਕਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ– "ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਈ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਉਸਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਖਿਮਾਂ ਦਾ ਯਾਚਕ ਹੋਇਆ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੱਕਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ... ਬਰਡਵੁਡ ਕਮੇਟੀ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਜ਼ਾਦ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਖੰਡਤ ਹੋਏ ਪਾਠ ਨੂ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਤਨ ਮਨ ਵਾਰਨਾ ਪਵੇ ਤੇ ਵਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਜਥੇ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਜਥਾ ਪੰਜ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਪੜਾਉ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

1.	ਰਾਜਾ ਸਾਂਸੀ	-	11 ਮਈ 1924
2.	ਭੋਮ ਵਡਾਲਾ	-	12 ਮਈ
3.	ਘਣੀਏ ਬਾਂਗਰ	-	13 ਮਈ
4.	ਭਾਗੋਵਾਲ	-	14 ਮਈ
5.	ਬਟਾਲਾ	-	15 ਮਈ, 16-17 ਮਈ
6.	ਹੰਡੋਈ	-	17 ਮਈ
7.	ਭਾਬੜੀ	-	18 ਮਈ
8.	ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿਦ ਪੁਰ	-	19 ਮਈ ਤੇ ਬਿਆਸ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ।
9.	ਮੂਣਕ	-	20 ਮਈ
10.	ਗਰਲਾ ਸਾਹਿਬ	-	21 ਮਈ
11.	ਨੂਰਪੁਰ	-	24 ਮਈ
12.	ਢਡੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ	-	25 ਮਈ
13.	ਸੂਸ	-	26 ਮਈ
14.	ਘੜਿਆਲ	-	27 ਮਈ
15.	ਭਦਿਆਣਾ	-	28 ਮਈ
16.	ਬਛੋ	-	29 ਮਈ

17.	ਸਰਹਾਲਾ ਛੋਟਾ	-	30-31 ਮਈ
18.	ਮੋਰਾਂ ਵਾਲੀ	-	1 ਜੂਨ
19.	ਰੁੜਕੀ	-	3 ਜੂਨ
20.	ਦੌਲਤਪੁਰ	-	3 ਜੂਨ ... ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ
21.	ਮੂਲਾਂ ਬੇਦੀਆਂ	-	4 ਜੂਨ
22.	ਚੱਕ ਵਰਨਾ	-	5 ਜੂਨ
23.	ਨਗਰ	-	6 ਜੂਨ
24.	ਪਠਿੰਡਾ ਕਲਾਂ	-	7 - 8 ਜੂਨ
25.	ਲਉ	-	9 ਜੂਨ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ)
26.	ਬੰਸੇਵਾਲਾ	-	10 ਜੂਨ
27.	ਬੋਪਾਰਾਏ	-	11 ਜੂਨ
28.	ਸੈਰੋਂ	-	12 ਜੂਨ
29.	ਮਾਨੂਕੇ	-	13 ਜੂਨ
30.	ਲੋਪੋ	-	14 ਤੇ 15 ਜੂਨ
31.	ਪਤੋ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ	-	16 ਜੂਨ
32.	ਬਰਾਜ	-	17 ਜੂਨ
33.	ਲੰਭਵਾਲੀ	-	18 ਜੂਨ

ਤੇ 19 ਜੂਨ ਨੂੰ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।[12]

ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਬਾਰੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਨੰ: 1514 ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :-

"ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਜਥੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਗਦੀਓਂ ਉਤਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਗੰਗਸਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ। ਜਥਿਆਂ ਦਾ ਇਕੋ ਮੰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗੈਰ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੋਜੀਸ਼ਨ ਦਾ ਐਲਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਲਤ-ਫਹਿਮੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਾਫ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਤੋ ਦੇ ਜਥੇ ਕੇਵਲ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਭੈਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੁਦਾਖ਼ਲਤ ਜਾਂ ਆਗਿਆ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨ ਲਾਣ ਤੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਫ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ

ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ। ਕਦਾਚਿਤ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਗੰਗਾਸਰ ਨੂੰ ਯਾਤਰਾ ਜਾਂ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗਦੀਓਂ ਉਤਾਰੇ ਜਾਣ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸੌ ਇੱਕ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਬਕਾਇਦਾ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਜਥਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਉਥੇ ਠਹਿਰਣ ਦੀ ਕੋਈ ਹਦਾਇਤ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।" (ਬਲਾ ਸੁਭਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਟ ਜਾਣ ਪਰ ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਜਥਿਆਂ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।)[13]

ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਬਟਾਲੇ ਵਿਖੇ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਗੱਜੂ ਗਾਜੀ, ਸ੍ਰ: ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। 4 ਜੂਨ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਜਿੰਦਰੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਪਿਛੋਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਗਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਬਰਡਵੁਡ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਨਾਲ ਗਲ ਕਰੇ। ਪਰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਮਝੌਤਾ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜਿਹਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਸਖਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਤਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

ਸਤਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ 1 ਜੂਨ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤਖ਼ਤ ਕੇਸ-ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਵਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਰੋਹਲਾ ਸਿੰਘ ਬਾਘਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜੱਥਾ ਬੜੀ ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

1 ਜੂਨ	-	ਕੀਰਤਪੁਰ
2 ਜੂਨ	-	ਭਰਤਗੜ੍ਹ
3 ਜੂਨ	-	ਘਟੋਲੀ
4 - 5 ਜੂਨ	-	ਰੋਪੜ
6 ਜੂਨ	-	ਝਲੀਆਂ
7 ਜੂਨ	-	ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ
8 ਜੂਨ	-	ਬਹਿਲੋਪੁਰ
9 - 10 ਜੂਨ	-	ਸਮਰਾਲਾ

11 ਜੂਨ	-	ਸਲੋਦੀ
12 ਜੂਨ	-	ਘੁੰਘਰਾਲੀ
13 ਜੂਨ	-	ਨਜਰਾਨੀ
14 ਜੂਨ	-	ਕੋਹਲੀ
15 - 16 ਜੂਨ	-	ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ
17 ਜੂਨ	-	ਮਹੋਰਲਾ
18 ਜੂਨ	-	ਮਾਣੂਕੇ
19 ਜੂਨ	-	ਖ਼ਿਆਲੀ
20 - 21 ਜੂਨ	-	ਚੰਨਣ ਵਾਲਾ
22 ਜੂਨ	-	ਸ਼ਹਿਣਾ
23 ਜੂਨ	-	ਡਬਵਾਲੀ
24 ਜੂਨ	-	ਮਰਾਜ਼
25 - 26 ਜੂਨ	-	ਪੂਹਲਾ
27 ਜੂਨ	-	ਜਿਦੜਾ
28 ਜੂਨ	-	ਪਿੰਡ ਜੈਦਾ (ਫਰੀਦਕੋਟ)

29 - ਜੂਨ ਨੂੰ ਇਹ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ। ਜੈਤੋ ਵਿਖੇ ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫੌਜ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਨਾਭਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਜਥੇ ਦੇ ਭਾਈ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਉਚਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲੇ ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਸ੍ਰ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੋਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰੂੜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਬਾਜਵਾ ਕਲਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਬਦਲੇ ਉਸ ਨੂੰ 3 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ।

ਅਠਵਾਂ ਸਹੀਦੀ ਜਥਾ

ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਿੱਖ ਤਤਪਰ ਹੋ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਾਲੇ ਪਹਿਲਾ ਜਥਾ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਅਗਲਾ ਜਥਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਅਜੇ ਸਤਵਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਚਲਿਆ 10 ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਅਠਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ 10 ਜੂਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ 22 ਮਈ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਤੋ ਤੁਰ ਕੇ 15 ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਲ ਸਫਰ ਕਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਜਥੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਹੇਬੋ ਤੇ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਡਲਾ ਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਥ ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

22 ਮਈ ਰਾਤ	–	ਨਬੀਪੁਰ
23 ਮਈ	–	ਗੰਗੂ ਦਾਤਾ
24 ਮਈ	–	ਬਲੋਕੀ ਹੈਡ
25 ਮਈ	–	ਭਾਈ ਭੈਰੂ ਤੇ ਜੰਬਰ
26 ਮਈ	–	ਰਖਾਂ
27 ਮਈ	–	ਬੁਚੋਕੇ
28 ਮਈ	–	ਨਥੋਕੀ
29 ਮਈ	–	ਹਿੰਦਾਲ
30 ਮਈ	–	ਰਾਜਾ ਜੰਗ
1 ਜੂਨ	–	ਦੇਊ
2 ਜੂਨ	–	ਸਰਹਾਲੀ
3 ਜੂਨ	–	ਉਗੜਾ
4 ਜੂਨ	–	ਕਰਬਾਨ
5 ਜੂਨ	–	ਮਕਿਹਾਲਾ
6 ਜੂਨ	–	ਘਰਿੰਡਾ
7 ਜੂਨ	–	ਅਟਾਰੀ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਕਠਾਣੀਆਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਜਥਾ 8 ਜੂਨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜਾ ਤੇ ਦੋ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਠਹਿਰਨ ਪਿਛੋਂ 10 ਜੂਨ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਪਿਆ। ਇਸ ਦਿਨ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਅਮਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਜਾਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ :-

"ਖੋਲ੍ਹਨ ਪਾਠ ਅਖੰਡ ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਲਈ, ਟੇਪਾ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਲਾ ਦੇਵੋ।
ਪਿਛੇ ਜਾਨ ਰਖੋ ਨਾ ਮਾਲ ਰਖੋ, ਸਭ ਧਰਮ ਤੋਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾ ਦੇਵੋ।

ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜਥੇ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ। ਜਥੇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ:

10 ਜੂਨ	-	ਚਾਟੀਵਿੰਡ
11 ਜੂਨ	-	ਜੰਡਿਆਲਾ
12 ਜੂਨ	-	ਤਖ਼ਤੂ ਚੱਕ
13 ਜੂਨ	-	ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ
14 ਜੂਨ	-	ਗੋਇੰਦਵਾਲ
15 ਜੂਨ	-	ਠਟਾ ਟਿਬਾ (ਕਪੂਰਥਲਾ)
16 - 17 ਜੂਨ	-	ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ
18 ਜੂਨ	-	ਗਿਦੜੀ ਪਿੰਡੀ ਥਾਣਾ ਸ਼ਾਹਕੋਟ

ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਡਲ ਜੋ ਕੇ ਰੇਲਵੇ ਵਿਚ ਓਵਰਸੀਅਰ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਨੇ ਜਲੰਧਰ - ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪੁਲ ਤੋਂ ਪਾਰ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੰਡ ਮਖੂ ਤੋਂ ਰਸਦ ਆਦਿ ਲਿਆ ਕੇ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ 2 ½ ਸਾਲ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਥੇ ਦੇ ਪੜਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

19 ਜੂਨ	-	ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ
20 ਜੂਨ	-	ਧਰਮਕੋਟ
21 ਜੂਨ	-	ਕਪੂਰਾ
22 ਜੂਨ	-	ਡੱਲਾ
23 - 24 ਜੂਨ	-	ਚੜ੍ਹਿਕ (ਕਲਸੀਆਂ)
25 ਜੂਨ	-	ਮਾਣੋਕੀ
26 ਜੂਨ	-	ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ
27 ਜੂਨ	-	ਜੈਦਾ
28 ਜੂਨ	-	ਝਕੜਵਾਲੀ (ਫਰੀਦਕੋਟ) ਆਖਰੀ ਪਾ ਸੀ।

29 ਜੂਨ ਨੂੰ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਨਾਲ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਜਥਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾਭਾ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਨੌਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

ਇਹ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ 25 ਜੂਨ 1924 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਵਿਣਗਾ ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਮਾ: ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਸ੍ਰ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਕੰਗ ਕੰਪਨੀ ਕਮਾਂਡਰ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਉਦਨੰਗਲ ਛੋਟੇ ਕਮਾਂਡਰ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜਲਾਲਉਸਮਾ ਵੀ ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ।[14]

25 ਜੂਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਹਜੂਰੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਯੋਧੇ ਸਰਦਾਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ. ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਐਡਵੋਕੇਟ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਰਡਵੁਡ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ।

ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਜਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੰਝ ਕਿਹਾ : ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਦਮ ਦੇ ਰਖ ਨਿਸਚਾ। ਕਤਲਗਾਹ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋਏ। ਮਤੀ ਦਾਸ ਦੇ ਸਿਦਕ ਦੀ ਯਾਦ ਅੰਦਰ, ਨੌਵੇਂ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਬਲਿਹਾਰ ਹੋਏ।

ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਪੜਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

25 ਜੂਨ	-	ਵੇਰਕਾ
26 ਜੂਨ	-	ਰਸੂਲਪੁਰ
27 ਜੂਨ	-	ਤ੍ਰਸਿਕਾ
28 ਜੂਨ	-	ਉਦੋਨੰਗਲ
29 ਜੂਨ	-	ਬੁਤਾਲਾ (ਬਟਾਲਾ)
30 ਜੂਨ	-	ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ

1 ਜੁਲਾਈ - ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਚੀਮਾਂ, ਫੇਰੂਮਾਨ, ਲਿਦੜ ਤੇ ਉਮਲ ਵਿੱਚ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਭਾਈ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

2 ਜੁਲਾਈ	-	ਮੀਆਂ ਵਿੰਡ
3 ਜੁਲਾਈ	-	ਨਾਗੋਕੈ (ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ)

ਵਿਣਗ, ਘਸੀਟਪੁਰ ਤੇ ਕੰਗਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਥਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਨਗਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਿਆ।

4 ਜੁਲਾਈ	-	ਢੋਟੀਆਂ
5 ਜੁਲਾਈ	-	ਚੋਹਲਾ ਸਾਹਿਬ
7 ਜੁਲਾਈ	-	ਪਟੀ
8 ਜੁਲਾਈ	-	ਸਭਰਾਵਾਂ
9 - 10 ਜੁਲਾਈ	-	ਬੇੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ- ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਵਰਪਾਲ ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ ਵਾਲ ਆਇਆ।
11 ਜੁਲਾਈ	-	ਮੀਆਂ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ।
12 ਜੁਲਾਈ	-	ਮਨਸੂ ਵਾਲੀ
13 ਜੁਲਾਈ	-	ਡਰੋਲੀ
14 ਜੁਲਾਈ	-	ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ
15 ਜੁਲਾਈ	-	ਸਮਾਲਸਰ

16 - 17 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਏ ਜਥਾ ਅੱਗੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ 18 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ। ਜਥੇ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਤੜਕੇ ਹੀ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜ ਕੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਜੈਤੋ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਖੜੀ ਇਕ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਗੱਡੀ ਉਥੇ ਹੀ ਖੜੀ ਰਖੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਸਿੰਘ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਹਾਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸਾਰ ਪੁਜਣ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਨਾਭੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਡਕ

ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੈਤੋ ਜੱਥੇ ਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਇਕ ਜੱਥਾ 100 ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ 29 ਜੂਨ 1924 ਕਲਕੱਤਾ (ਬੰਗਾਲ) ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਤੇ 13 ਜੁਲਾਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।[15]

ਦਸਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

13 ਜੁਲਾਈ 1924 ਨੂੰ ਦਸਵਾਂ ਤੇ ਗਿਆਰਵਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਦਸਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਵਿਚੋਂ 100 ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦੇ, 100 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ, 200 ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਜਿਹਲਮ, ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡ ਆਦਿ ਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਦਾ ਮੁਖ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦਫਤਰ (ਲਾਹੌਰ), ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਨੂਪੁਰ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਤੇ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਤਾਲੀਆ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਕੰਪਨੀ ਕਮਾਂਡਰ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਲੋਵਾਲ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਸ੍ਰ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜਥਾ ਤੁਰਨ ਲਗਾ ਤਾਂ ਇਕ ਭੁਝੰਗੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਤੇਜਾ ਵਹੀਲਾ ਨੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਜ਼ਿਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਬਾਹਰ ਕਢ ਲਿਆ।[16] ਇਸ ਜਥੇ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪੜਾ ਕੀਤੇ:

13 ਜੁਲਾਈ	-	ਵੇਰਕਾ
14 ਜੁਲਾਈ	-	ਵਰਿਆਮ ਨੰਗਲ
15 ਜੁਲਾਈ	-	ਰੁਲਿਆਨੀ ਕਲਾਂ
16 ਜੁਲਾਈ	-	ਜੈਤੋ ਸਰਜਾ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)
17 ਜਲਾਈ	-	ਸਦਾ ਰੰਗ
18 ਜੁਲਾਈ	-	ਵੀਲਾ ਬਜ
19 - 20 ਜੁਲਾਈ	-	ਚੀਮਾ
21 ਜੁਲਾਈ	-	ਨੰਗਲ (ਕਪੂਰਥਲਾ)
22 ਜੁਲਾਈ	-	ਬੂਤਾਲਾ
23 ਜੁਲਾਈ	-	ਢਿਲਵਾਂ
24 ਜੁਲਾਈ	-	ਭੰਡਾਲ
25 ਜੁਲਾਈ	-	ਸੁਰਖਪੁਰ
26 - 27 ਜੁਲਾਈ	-	ਔਜਲੇ
28 ਜੁਲਾਈ	-	ਫੇਸੀਆਂ
29 ਜੁਲਾਈ	-	ਚਿਟ (ਜਲੰਧਰ)
30 ਜੁਲਾਈ	-	ਸ਼ੰਕਰ
31 ਜੁਲਾਈ	-	ਸਰੀਂਹ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਥੇ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਬਸਤਰ ਦਿਤੇ ਤੇ

ਪਹਿਲੀ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਜਥਾ ਬੜਾ ਪਿੰਡ (ਜਲੰਧਰ) ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਥੋਂ ਚਲਕੇ ਜਥੇ ਦੇ ਪੜਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ:

2 ਅਗਸਤ	-	ਸਾਦਕਪੁਰ ਤਲਵੰਡੀ
3 - 4 ਅਗਸਤ	-	ਬਾਜਵੇ

4 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਵੱਡੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ 30 ਹੋਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।[17] ਇਸ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਐਲਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅਗਸਤ 1924 ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ : "ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਭੜਕਾਊ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 2 - 3 ਅਗਸਤ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਬਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਟਵਾਰੀ ਤੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਪਟਵਾਰੀ ਦੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਦੀ ਕਿਰਪਾਨ ਨਾਲ ਬਾਂਹ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਤਲਾਅ ਮਿਲਣ ਪਰ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। 4 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪਿਛੋਂ ਜਥੇ ਨੇ ਤੁਰਨਾ ਚਾਹਿਆ; ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕਿਆ; 25 ਆਦਮੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।"[18]

ਇਹ ਵਾਕਿਆਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਕ ਮਾਈ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮ ਕੌਰ ਸੀ, ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲੈ ਗਈ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਥੇ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਮਾਈ ਰਾਮ ਕੌਰ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਾਭੇ ਵਿਖੇ ਕੈਦ ਸੀ।

ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਜਥੇ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਜਥੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣੇ: ਸ੍ਰ. ਕੰਵਲ ਸਿੰਘ ਆਲੋਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਸਤਰ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ ਲੁਬਾਣੀਆਂ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਨੂੰ ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਜਥਾ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਚਲਕੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ 5 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਿਧਵਾਂ ਕਲਾਂ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਪੜਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

6 ਅਗਸਤ	-	ਗਲਬ ਕਲਾਂ
7 ਅਗਸਤ	-	ਢੁਡੀਕੇ (ਫਿਰੋਜਪੁਰ)
8 ਅਗਸਤ	-	ਬੁਟਰ
9 - 10 ਅਗਸਤ	-	ਘੋਲੀਆਂ
11 ਅਗਸਤ	-	ਚੰਨੂ ਵਾਲਾ
12 ਅਗਸਤ	-	ਠੱਠੀ ਭਾਈ
13 ਅਗਸਤ	-	ਰਣ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ

ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਜਥੇ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਦੇਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਜਥਾ 15 ਅਗਸਤ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਿਆ ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾਲ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਜਥੇ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸ੍ਰ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ ਜੋ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਤੇ ਘਟਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਪੰਝੀ ਪੰਝੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਬੰਦ

17 ਜੁਲਾਈ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜੈਤੋ ਵਲ ਪੰਝੀ ਪੰਝੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਭੇਜਣਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਰਕਾਰ 25 ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਵਲ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਛਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਵੱਲ ਵੀ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਜਥੇ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਹਨ।

ਗਿਆਰਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਸਵਾਂ ਤੇ ਗਿਆਰਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ 13 ਅਗਸਤ 1924 ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਤੁਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਡੂਵਾਲ (ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ), ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਮੱਲਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਪਿੰਡ (ਜਲੰਧਰ) ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਕੋਰੀ ਤੇ ਸ੍ਰ. ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਚੁਗਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਪੜਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

13 ਜੁਲਾਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚਲਕੇ ਮੀਰਾਂ ਕੋਟ

14 ਜੁਲਾਈ	-	ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ
15 ਜੁਲਾਈ	-	ਵਛੋਹਾ
16 ਜੁਲਾਈ	-	ਤੇਜਾ ਵਹੀਲਾ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)
17 ਜੁਲਾਈ	-	ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਇਸ ਪੜਾ ਤੇ ਜਥੇ ਦੇ ਡਾ. ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।
18 ਜੁਲਾਈ	-	ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਰਾਵੀ) ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੱਥਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨੂੰ ਕੋਟਲੀ ਪ੍ਰੂਜਾ।
19 - 20 ਜੁਲਾਈ	-	ਬੂੜਾ ਡਲਾ
21 ਜੁਲਾਈ	-	ਨੈਣਾ ਕੋਟ

22 ਜੁਲਾਈ - ਦੁਰਾਂਗਲਾ
23 ਜੁਲਾਈ - ਬਰਸੋਲਾ
24 ਜੁਲਾਈ - ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ
25 ਜੁਲਾਈ - ਤਿਬੜੀ
26 - 27 ਜੁਲਾਈ - ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ
28 ਜੁਲਾਈ - ਗੁਨੂਪੁਰ
29 ਜੁਲਾਈ - ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ)
30 ਜੁਲਾਈ - ਮੁਕੇਰੀਆਂ
31 ਜੁਲਾਈ - ਹਿੰਮਤਪੁਰ
1 ਅਗਸਤ - ਡਫੂਰ
2 ਅਗਸਤ - ਅੰਬਾਲਾ
3 - 4 ਅਗਸਤ - ਕੰਧਾਲਾਹ ਜਟਾਂ
5 ਅਗਸਤ - ਭੋਗਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ)
6 ਅਗਸਤ - ਕਾਲਾ ਬਕਰਾ
7 ਅਗਸਤ - ਜੰਡੂ ਸਿੰਘ
8 ਅਗਸਤ - ਭਾਖੜੀਆਂ (ਕਪੂਰਥਲਾ)
9 ਜੁਲਾਈ - ਫਗਵਾੜਾ
10 ਜੁਲਾਈ - ਢੇਸੀਆਂ ਕਾਹਨਾ
11 ਜੁਲਾਈ - ਰੁੜਕੀ
12 ਜੁਲਾਈ - ਬਿਲਗਾ
13 ਜੁਲਾਈ - ਸੰਗੋਵਾਲ

ਬਿਲਗਾ ਵਿਖੇ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮਿਲਖੀ ਰਾਮ, ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। **ਸੰਗੋਵਾਲ ਤੇ ਪੜਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਸ੍ਰ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਧੜਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ।** [19]

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਜਥਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

14 ਅਗਸਤ - ਚਕ ਜਟਾਂ
15 ਅਗਸਤ - ਲਲਤੋਂ
ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰੋਕ ਪਾਣੀ ਚਾਹੀ ਤੇ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।
16 ਅਗਸਤ - ਛਪਾਰ, ਇਥੇ ਸ੍ਰ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਐਲ.ਬੀ. ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਤ ਜਥਾ ਮੋਹੀ ਠਹਿਰਿਆ।

17 ਅਗਸਤ	-	ਰਾਜੋਆਣਾ
18 ਅਗਸਤ	-	ਰੂਮੀ
19 ਅਗਸਤ	-	ਮਲਾ
20 ਅਗਸਤ	-	ਬਢਵਾਲਾਂ (ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ)

ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਥੇ ਦੀ ਨਾਨਕਸਰ, ਤਖਤੂਪੁਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

22 ਅਗਸਤ	-	ਹਿੰਮਤਪੁਰ
23 -24 ਅਗਸਤ	-	ਮਹੀਆਂ ਵਾਲਾ
25 ਅਗਸਤ	-	ਮੌੜ
26 ਅਗਸਤ	-	ਜੈਠੂ ਕੇ

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਰਿਆਸਤੀ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਸਦ, ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। **ਪੁਲਸ ਨੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਫਤੇਹ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦਰਾਜ ਨੂੰ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।**

27 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਜਥਾ ਅਗੇ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਭੂੰਦੜ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆਂ 28 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਭੁਚੋ ਮੰਡੀ ਪੁਜਾ। 29 - 30 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ ਪੜਾ ਕੀਤਾ ਤੇ 31 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਭਖੜੀਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਪੜਾ ਕਰ ਕੇ 1 ਸਤੰਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਸਵੇਂ ਜਥੇ ਤੋਂ 16 ਦਿਨ ਬਾਦ ਗਿਆਰਵੇਂ ਜਥੇ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਜਥੇ ਨੂੰ **ਨਾਭਾ ਬੀੜ** ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬਾਰਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

ਇਹ ਜਥਾ 11 ਅਗਸਤ 1924 ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਮੋਗਾ ਤੇ ਭਾਈ ਕੰਵਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਛੁਟ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ – ਦਿੱਲੀ, ਕਲਕੱਤਾ, ਨਾਗਪੁਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ– ਦੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਪੜਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :

18 ਅਗਸਤ	-	ਸੋਹਲ ਭਟੀ
19 ਅਗਸਤ	-	ਪੋਹੁਵਿੰਡ
20 ਅਗਸਤ	-	ਲੋਪਾਰਾਇ
21 ਅਗਸਤ	-	ਦਾਸੂਵਾਲ
22 - 23 ਅਗਸਤ	-	ਰਤੋਕੇ (ਲਾਹੌਰ)
24 ਅਗਸਤ	-	ਖਰੇ

25 ਅਗਸਤ	-	ਸਹਾਰੀ
27 ਅਗਸਤ	-	ਖੁਡੀਆਂ
28 ਅਗਸਤ	-	ਢਾਉਂਕੇ

ਇਥੋਂ ਜਥੇ ਨੇ ਬੇੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣਾ ਸੀ ਪਰ ਹੜ ਆ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਜਥਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰਕੇ 28 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ।

29 ਅਗਸਤ	-	ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ
30 ਅਗਸਤ	-	ਝੋਕ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ

31 ਅਗਸਤ – ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਜੱਥਾ 7 ਸਤੰਬਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮਲੋਟ (ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ) ਪੁਜਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੰਬਰ 2057 ਮੁਤਾਬਿਕ **ਏਥੇ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।** ਜਥੇ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ਕ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਦਾਲ ਖਾਣ ਤੋਂ ਮੰਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਥੇ ਦੇ 50 ਕੁ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦ ਖਾਧਾ ਤਾਂ ਉਲਟੀਆਂ ਨਾਲ ਬੇਹਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਨਾ ਖਾਧਾ।

ਮਲੋਟ ਤੋਂ ਚਲਕੇ ਜਥਾ 14 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਉਪਰੰਤ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਤੇਰਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

ਬਾਰਵੇਂ ਜਥੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਦ ਹੀ ਤੇਰਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ 18 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵਲ ਤੁਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਥੇਦਾਰ ਭਾਈ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਜਹਾਨਸ਼ਾਹ (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਅਰਜਣ ਸਿੰਘ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। **11 ਸਿੰਘ ਕੇਨੈਡਾ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ 18 ਸਤੰਬਰ 1924 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।** [20] ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਹ ਜਥਾ ਅਰਦਾਸ ਸੋਧ ਕੇ, ਪੰਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਤੇ ਬੈਂਡ ਸਮੇਤ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ 7 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ 10 ਵਜੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਪੜਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ:

19 ਸਤੰਬਰ - ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ (ਅਜਨਾਲਾ)

20 ਸਤੰਬਰ - ਗਗੋਮਾਹਲ, ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਸੜਕ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਕੇ ਕੈਂਪ ਲਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਬੈਠ ਗਏ। ਇਸ ਤੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੈਲਦਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ਼ ਜਥੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ। ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਕਾਰਨ

150 ਸਿੰਘ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੀ ਖਬਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜਣ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ, ਸ੍ਰ. ਰੂਪ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਸਕਤਰ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ, ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਤੇ ਕਈ ਡਾਕਟਰ 12 ਵਜੇ ਰਾਤੀਂ ਗਗੋ ਮਾਹਲ ਪੁਜੇ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ, ਕੌਮੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਦੇ ਸਿਲਸਲੇ ਵਿੱਚ 10 ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਗਗੋ ਮਾਹਲ ਤੋਂ 20 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਥਾ ਚਲਕੇ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ।

21 ਸਤੰਬਰ	-	ਵਧਾਈ ਚੀਮਾ
22 ਸਤੰਬਰ	-	ਨਾਰੋਵਾਲ
23 ਸਤੰਬਰ	-	ਓਹੀ
24 ਸਤੰਬਰ	-	ਦਾਤੇਵਾਲ
25 ਸਤੰਬਰ	-	ਕਲਾਸਵਾਲਾ
26 ਸਤੰਬਰ	-	ਸੰਤਲ
27 ਸਤੰਬਰ	-	ਗੁਨਾ
28 - 29 ਸਤੰਬਰ	-	ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ ਸਿਆਲਕੋਟ
30 ਸਤੰਬਰ	-	ਉਗੋਕੇ
1 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਬੱਲਗਣ
2 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ

3 ਅਕਤੂਬਰ - ਗੁਜਰਾਤ, ਇਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧ ਚੜ ਕੇ ਜਥੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਥੇ ਨੇ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਖੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੜਾ ਕੀਤੇ।

4 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਲਾਲਾ ਮੂਸਾ
5 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਬਰਨਾਲਾ
6 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਖਾਰੀਆਂ
7 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਡਿੰਗਾ
8 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਚੌਲੀਆਂਵਾਲਾ
9 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਮੰਡੀ ਬਹਾਉਦੀਨ
10 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਮਾਂਗਟ
11 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਫਾਲੀਆਂ
12 - 13 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਜੁਕਾਲੀਆਂ

ਇਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਜਥੇ ਨੇ ਦਰਿਆ ਝਨਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੜਾ ਕੀਤੇ।

14 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਰਾਮ ਨਗਰ
15 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ
16 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਕਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਹਾਫਜ਼ਾਬਾਦ
17 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਜਲਨ
18 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਕਿਲਾ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ
19 - 20 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ

ਅਕਤੂਬਰ 18, 1924 ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਣ ਤਕ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ 25 - 25 ਦੇ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 8000 ਸਿੰਘ, 500 - 500 ਦੇ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 6000 ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ 5000 ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕੈਦ ਕਟ ਰਹੇ ਸਨ। 1000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਦਾ ਅਗਲੇ ਪੜਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ :[21]

21 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਐਮਨਾਬਾਦ
22 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਕਾਮੋਕੀ
23 ਅਕਤੂਬਰ	-	ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਇ ਸਿੰਘ

24 ਅਕਤੂਬਰ - ਰਤਾਲੀ ਵਿਰਕਾਂ ਦੇ ਪੜਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਥੇ ਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ - ਚਕ ਗੁਰਦਾਸ, ਪਾਰਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਈਸ਼ਰਕੇ, ਕਕੀ ਮਾਨਾਂ ਵਾਲਾ, ਬਹੋੜੀ ਚਕ, ਮਗੜ੍ਹ 41, ਕੋਟਲਾ ਕਾਹਲਵਾਂ ਤੇ ਚੂਹੜਕਾਣਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਤੂਬਰ ਤੇ ਅਧਾ ਨਵੰਬਰ ਤਕ ਦੌਰਾ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਚਕਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਥਾ ਦਸੰਬਰ ਦਾ ਅਧਾ ਮਹੀਨਾ ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਵਿਚ ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਬੀਰਾ ਵਾਲਾ, ਟਿੱਬਾ ਅਬੋਹਰ, ਨਾਨਕਸਰ, ਪਾਕ ਪਟਨ, ਭ੍ਰਮਣ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। 13 ਦਸੰਬਰ 1924 ਨੂੰ ਜਦ ਜਥਾ ਪਿੰਡ ਮਦਰ ਖਾਈ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਇਕ ਝੋਲੀ ਚੁਕ ਨੇ ਜਥੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਜਥਾ ਜ਼ਿਲਾ ਫਿਰੋਜਪੁਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਤ੍ਰਖਾਣਵਾਲਾ, ਗਦੋ ਡੋਬ ਤੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਜਥਾ 17 ਜਨਵਰੀ 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜੈਤੋ ਪੁਜਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਫੇਲ੍ਹ ਕਰਣ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਲ ਚਲੀ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਵਿੱਚ ਫੁਟ ਪਾਣੀ ਚਾਹੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਝੋਲੀ ਚੁਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਉਂਜ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਜੈਤੋ ਭੇਜ ਕੇ ਪਾਠ ਅਰੰਭ ਕਰਵਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਇਕ ਹੋਰ ਦਲ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਫੈਲਾਣੀ ਵੀ ਚਾਹੀ – 20

ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਝੋਲੀਚੁਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਚਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖਤ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਇਹ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜਥਿਆਂ ਉਪਰ ਸਖਤੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਸੋਚੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਜਥੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਜਾਰੀਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।[22]

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਢੌਂਗ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ 61 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਭੇਜਿਆ ਪਰ ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਾਦਿਆਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜਥੇ ਉਤੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਕ ਮਈ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਨਾਭੇ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਹੋਰ ਵੀ ਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਚੌਦਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

ਤੇਰਵੇਂ ਜਥੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲੋਂ 15 ਦਸੰਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਚੌਦਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਤੇਰਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਹੁਣ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ੍ਰ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ ਜ਼ੇਰ ਦਫਾ 17-ਬੀ. ਅਧੀਨ 6 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਕੱਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਕਾਫੀ ਖਰਾਬ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਚੌਦਵਾਂ ਜਥਾ ਬਨਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ 500 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਫੇਰੂਮਾਨ, ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੰਦੋਲਾ (ਜਲੰਧਰ), ਮੀਤ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਪੰਡੋਰੀ ਗੋਲਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸਨ। ਸ੍ਰ. ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਰਲ (ਲਾਹੌਰ) ਜਥੇ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸਨ।

15 ਦਸੰਬਰ 1924 ਨੂੰ ਇਹ ਜਥਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਸੋਧ ਕੇ ਜੈਤੋ ਵਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਕੋਟ ਮਹਿਮੂਦ ਸੀ। 16-18 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਜਥਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਚੀਚਾ ਭਕਨਾ, ਬੁਰਜ ਤੇ ਧੀਰਕੇ ਵਿਚ ਦੀ ਗੁਜਰਿਆ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪੜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ :

19 ਦਸੰਬਰ	-	ਨੂਰਪੁਰ
20 ਦਸੰਬਰ	-	ਹੇਅਰ
21 ਦਸੰਬਰ	-	ਲਖੋਕੇ
22 - 23 ਦਸੰਬਰ	-	ਚਠਿਆਂ ਵਾਲਾ
24 ਦਸੰਬਰ	-	ਲੁਲਿਆਣੀ
25 ਦਸੰਬਰ	-	ਉਗੜ੍ਹਾ
26 ਦਸੰਬਰ	-	ਜੋਧ

27 ਦਸੰਬਰ	-	ਭੁਚੋਕੇ
28 - 29 ਦਸੰਬਰ	-	ਭੰਬਾ
30 ਦਸੰਬਰ	-	ਰੋਸੇ ਥਹ
31 ਦਸੰਬਰ	-	ਕਕੜ
1 ਜਨਵਰੀ 1925	-	ਝੁਗੀਆਂ
2 ਜਨਵਰੀ	-	ਦਾਊਕੇ
3 ਜਨਵਰੀ	-	ਜਮਸ਼ੇਰ

ਇਥੇ ਚੱਲ ਕੇ ਜਥੇ ਨੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਅਗਾਂਹ ਇਹ ਜਲਾਲਾਬਾਦ, ਭਾਗਸੂ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤਸਰ ਪੁਜਾ। ਇਸੇ ਮਾਘੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਤੇਰਵਾਂ ਜਥਾ ਤੇ ਚੌਦਵਾਂ ਜਥਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਅਖੀਰ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੌਦਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ 27 - 28 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਕੋਟਕਪੂਰੇ ਪੁਜਾ· ਇਹ ਜਥੇ ਦਾ ਅੰਤਮ ਪੜਾ ਸੀ। 29 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਜਥੇ ਨੇ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੌਜ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਦਰਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

ਪੰਦਰਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ 1 ਮਾਰਚ 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚਲਣ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਪੁਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦਾ ਦੌਰਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡ, ਜੇਹਲਮ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਲ ਰੱਖਿਆ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸਰਗੋਧਾ, ਝੰਗ ਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਜਾਣ ਲਈ ਹਦਾਇਤ ਹੋਈ ਤੇ ਤੀਜੇ ਹਿਸੇ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਚੌਥਾ ਭਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਸਤਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਮਾਨੇਵਾਲ, ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ, ਥਰਾਜ ਜਟਿਆਣਾ, ਨਥੂਵਾਲਾ, ਲੰਡੇ ਰੋਡੇ, ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਜ, ਹਰੀਕੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ। ਨਾਭੇ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ 51 ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਬਾਵਲ ਵਿਖੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਵਲ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜ ਗਏ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੈਤੋ ਪੁਜਣ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। 8 ਮਈ 1925 ਨੂੰ ਇਹ ਜਥਾ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਦੂਜਾ ਜਥਾ ਸਰਗੋਧਾ, ਝੰਗ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮਹੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਢਾਬਾ, ਗੁਰੂਸਰ, ਪੂਲਾ ਤੇ ਰੋਣੀ ਕਪੂਰੇ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ 8 ਮਈ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ। ਚੌਥਾ ਜਥਾ ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਸਫਰ ਕਰ ਕੇ 11 ਮਈ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ।

ਸੋਲਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ

ਪੰਜ ਸੌ ਦਾ ਸੋਲਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਸਠਿਆਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਨ। **ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਗਏ ਸਨ।** ਨਾਭੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਜਿਲਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਭਾਈ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵੀ ਜਥੇਦਾਰ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਇਸ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਨ ਜੋ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦਾ ਸਫਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :

17 ਅਪ੍ਰੈਲ	-	ਵੇਰਕਾ
18 ਅਪ੍ਰੈਲ	-	ਮਜੀਠਾ
19 ਅਪ੍ਰੈਲ	-	ਸ਼ਾਮ ਨਗਰ
20 - 29 ਅਪ੍ਰੈਲ	-	ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਮਰੜ, ਘਣੀਏਕੇ, ਪਨੇਸਰਾ, ਖੁਸ਼ਾਲਪੁਰ, ਕਲਾਨੌਰ, ਸੋਹਲ ਤੇ ਤਿਬੜੀ

1 ਮਈ ਤੋਂ 11 ਮਹੀ ਤਕ ਤਹਿਸੀਲ ਪਠਾਨਕੋਟ ਤੇ ਸ਼ਕਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਮਲਕਪੁਰ, ਸੈਦਪੁਰ, ਦੌਲਤ ਚਕ, ਹਰੀਪੁਰ, ਮਦੋਗਿਲ, ਵਸਾਊਕੋਟ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਜਥੇ ਨੇ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਜਥਾ ਜਲੰਧਰ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਫਲੌਰ ਤੇ ਫਲੌਰ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਾ।

ਜਥੇ ਦਾ ਭਾਗ ਨੰਬਰ 2 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਭਲਵਾਲ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਜਥੇ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਜ਼ਿਲਾ ਸਰਗੋਧਾ, ਝੰਗ, ਗੁਜਰਾਤ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਮੁੜ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਜਥਾ ਸਰਗੋਧੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਥੇ ਪਲੇਗ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਪਲੇਗ ਕਾਰਨ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਦੇ ਮਿਤੀ 7 ਮਈ 1925 ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਕਾਮੋਕੀ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ
2. ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕਾਹਨਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ
3. ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
4. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਠਠੀਆਂ ਮਹੰਤਾਂ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
5. ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਗੋਧਾ।

ਪਿੰਡ ਸਾਧੋਕੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਬੰਬਾਂ ਨੇ ਜਥੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। [23]

ਇਸ ਜਥੇ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਜਿਹਲ ਵਿੱਚ ਡੇਢ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਕੱਟ ਕੇ ਮੁੜੇ ਹੀ ਸਨ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾ ਕੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਮੰਡੀ ਬਹਾਉਦੀਨ ਵਿਖੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੇ। ਜਥਾ ਕਾਦਰਾਬਾਦ, ਜਲੰਾਲਪੁਰ ਜਟਾਂ, ਸਠਿਆਣਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਕੇ ਝਨਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂਬਾਦ ਪੁਜਾ ਤੇ ਫੇਰ ਗਖੜ, ਰਾਹਵਾਣੀ, ਗੌਂਦਲਾਪਾਲਾ, ਰੋੜੀ ਸਾਹਿਬ, ਐਮਨਾਬਾਦ, ਕਾਮੋਗੀ ਤੇ ਸਾਧੋਕੀ ਵਿਚ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਇਹ ਜਥਾ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ ਵਿਖੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਤਾਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਇਹ ਜਥਾ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਜੈਤੋਂ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇ ਦਾ ਸਫਰ ਮੁਕਾ ਤੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Activities of Second Shahidi Jatha at Jaito on 17-3-1924. Basta No. 2, Sr. No. 52, File No. 1084C, Vol. III, 1924, p. 191.
2. S.G.P.C. Communique No. 898, dated 29 Feb. 1924, Available at Research Department of Khalsa College, Amritsar (S.G.P.C. Papers).
3. Ruchi Ram Sahni, Struggle for Reform in Sikh Shrines, ed. Ganda Singh, Sikh Ithas Research Board, Amritsar, 1965, pp. 330-31.
4. Indian Quarterly Register, Vol. I, No. 1, Jan. - March, 1924, p. 112 (C).
5. Ibid.
6. ਅਕਾਲੀ, 26 ਮਾਰਚ 1924.
7. Indian Quarterly Register, p. 112 (C)
8. Struggle for Freedom of Religious Worship in Jatio. S.G.P.C., Amritsar, 1924, pp. 49-50.
9. Ibid.
10. Ibid., p. 52.
11. ਅਕਾਲੀ, 12 ਮਈ 1924.
12. Sixth Shahidi Jatha was Welcomed by Patiala's Citizens when it

passed through Patiala. Basta No. 2, Sr. 55 File No. 1084C, Vol. IV, 1924, p. 147.

13. S.G.P.C. Communique No. 1494.
14. ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, 27 ਜੂਨ, 1924.
15. S.G.P.C. Communique No. 1825.
16. ਅਕਾਲੀ, 18 ਜੁਲਾਈ, 1924.
17. S.G.P.C. Communique No. 2035, dated 7 August 1924.
18. ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, 7 ਅਗਸਤ, 1924.
19. ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, 26 ਅਗਸਤ, 1924.
20. Members of Shahidi Jatha who arrived at Calcutta from abroad on 14-9-1924, Basta No. 2, File No. 1084.
21. ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, 18 ਅਕਤੂਬਰ, 1924.
22. Indian Quarterly Register, Vol. 2, No. 314, pp. 200-201.
23. ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, 7 ਮਈ, 1925.

ਅਧਿਆਇ - V

ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ ਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਿਖ ਰਿਹਾਂ ਹਾਂ। ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਝਲਕ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ। **ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਏ ਜਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਦੇਸੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਲਈਆਂ।** ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਰਗੀ ਅਹਿੰਸਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਉਹ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ, ਕੈਦਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। **ਜਿਥੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਜੰਗਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਲ ਕੇ, ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਲਾ ਕੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਕੈਦੀ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।** ਅਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਕਾਰਨ ਕਈ ਲੋਕ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :–

ਊਧਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਬਸੰਤ ਕੌਰ, ਜਨਮ 1899, ਪਿੰਡ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਫਲੌਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਲਟਨ ਨੰਬਰ 21 ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ, ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਤੇ ਪਿਛੋਂ **ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮ ਕਟਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ।** ਆਪ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਨਮੂਨੀਏ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ 9 ਮਹੀਨੇ ਸਖ਼ਤ ਕੈਦ ਕੱਟਣ ਪਿਛੋਂ ਘੋੜੇ-ਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਆਪ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਊਧਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਚੰਦੋ, ਪਿੰਡ ਬਾਹਲੂ, ਤਹਿਸੀਲ ਊਨਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਤਿਆਰ–ਬਰ–ਤਿਆਰ ਹੋਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਝੀਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਜੈਤੋ ਗਏ ਤੇ ਬਾਵਲ ਕਾਂਤੀ ਵਿਖੇ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲੇ। ਫਿਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿੱਚ ਗਏ ਤੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। 21 ਅਕਤੂਬਰ 1924

ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਆਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਰ ਜਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਹਾਲੇ ਸ਼ਾਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।

ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਸ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਕਿਸ਼ਨ ਕੌਰ, ਜਨਮ 1898 ਈ. ਪਿੰਡ ਲਿੱਦੜਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲੀ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਦੂਜਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੱਡਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਜੈਤੋ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਜੱਥੇ ਦੀ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਸ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਬਸ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਹੋਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਜਥੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਸਿਰਫ਼ 23 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਗੁਲਾਬ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਨੂਰਪੁਰ ਚੱਠਿਆਂ, ਤਹਿਸੀਲ ਨਕੋਦਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ। ਆਪ ਸੋਹਲਪੁਰ ਤੇ ਨੂਰਪੁਰ ਦੋਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮਾਣਕ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ ਸੱਤ ਵਿੱਚ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਮਹੀਖਾਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ 13 ਅਕਤੂਬਰ 1924 ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ 1904, ਪਿੰਡ ਖਾਰੀਆਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਕਾਲੀ ਦਸਤਾਰ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਸਜਾ ਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਮਾਰਾਂ ਕੁੱਟਾਂ ਖਾਧੀਆਂ, ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰੇ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਈ ਜ਼ਖਮ ਹੋ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਾਫੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਹਾਲਤ ਕਾਫੀ ਖਰਾਬ ਸੀ, ਅੰਤ 7 ਮਈ 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਚੌਧਰੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਸੀਂਹ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਕਲਕੱਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਬੜੀ ਮਾਰ ਖਾਧੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੇਖੇ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਈਏ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਚੌਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ, ਜਿਹੜਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਸੀ, ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜਾਵੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਉਮਰ ਵੱਡੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, **"ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਅ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣਾ।"** ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਘਟੀਆ ਖੁਰਾਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਦੋਸਾਂਝ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ 3 ਜਨਵਰੀ, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਲੜਕਿਆਂ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲੇ ਸਨ।

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਸੀਤਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ, ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜਦੋਂ ਥਾਣੇਦਾਰ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪ ਤੇ ਪਿਆ। ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਖੱਦਰ ਬੁਣਨ ਦੀਆਂ ਖੱਡਆਂ ਲਾ ਕੇ ਖੱਦਰ ਬਨਾਣਾ ਤੇ ਪਹਿਨਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਅੱਛੇ ਬੁਲਾਰੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਪਿੰਡ ਬਰਗੜੀ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਤਕ ਨਾਲ ਗਏ। ਜਦ ਉਥੇ ਗੋਲੀ ਚਲੀ ਤਾਂ ਆਪ ਉਚੀ ਉਚੀ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਉਥੇ ਆਪ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਪਾਡੋਵਾਲ ਤਹਿਸੀਲ ਊਨਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਨੰ. 4 ਵਿੱਚ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਥੇ ਹੀ 2 ਜੁਲਾਈ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਸੁਦਾਗਰ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੱਲਾ, ਚੱਕ ਨੰਬਰ 68, ਡਾਕਖਾਨਾ 61, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ

ਲਾਇਲਪੁਰ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਕਈ ਵਾਰ ਪੁੱਠੇ ਲਟਕਾਏ ਗਏ। ਰਿਹਾਈ ਵੇਲੇ ਆਪ ਇਤਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। 24 ਅਗਸਤ 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।

ਸੁਦਾਗਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਉਗੋਕੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 6 ਵਿਚ ਆਪ ਜੈਤੋ ਗਏ, ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਹੋਈ, ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, **ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।** ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮੂਨੀਆਂ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। 18 ਜਨਵਰੀ, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।

ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੁਹਾੜਾ, ਡਾਕਘਰ ਵੈਰੀ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਕੰਮ-ਕਾਰ ਛੱਡ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਸਤੰਬਰ 9, 1924 ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।

ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਭੋਲੀ, ਪਿੰਡ ਲੰਬਵਾਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ। ਆਪ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ ਇਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਸਨ, ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੋਲੀ ਲਗੀ ਤੇ ਆਪ ਉਤੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 25 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ (ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ): ਪਿਤਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਬਿਸ਼ਨ ਕੌਰ, ਜਨਮ 1882 ਪਿੰਡ ਭਸੀਣ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ। 12 ਸਾਲ ਹਾਂਗ-ਕਾਂਗ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚੰਗੀ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪ ਸੈਂਟਰਲ ਮਾਝਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। **ਪਹਿਲੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਪੁਜੇ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਕੱਟੀ।** ਇਕ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੋਠੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਮਾਰ ਖਾਧੀ, ਤਸੀਹੇ ਝੱਲੇ, ਅਖੀਰ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਹੀ 1926 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਢਿੱਲਵਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਆਪ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ, ਜਨਮ 1890, ਪਿੰਡ ਜਾਮਕੇ ਚੀਮਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਡਸਕਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ। ਬੀ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਸੱਯਦ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ ਖਾਰੀਆਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪ ਇਕ ਸਾਲ ਹੈਡ ਮਾਸਟਰ ਰਹੇ। ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 2 ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਜਥੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹਰ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਆਪ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਕੱਟਣ ਪਿਛੋਂ ਆਪ ਸਖਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਨੇ ਨਾਭਾ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਨਾਭਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਪਰ **ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।** ਅਖੀਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਹੀ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚੰਦੋਵਾਲ੍ਹ ਕਲਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਫੇਰ **ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਆਏ ਤੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਕੱਟੀ।** ਆਪ ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ

ਸਮੇਂ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿਚ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 24 ਮਾਰਚ 1925 ਈ. ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 35 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ (ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ): ਪਿਤਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਨਿਹਾਰ ਕੌਰ, ਜਨਮ 1901 ਈ. ਪਿੰਡ ਹੁਡਿਆਰਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ। ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। 1920 ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਆਪ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਬਣੇ। 1921 ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੰਬਰਦਾਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੈਂਟਰਲ ਮਾਝਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਆਪ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੋਠੀਆਂ ਤੇ ਤੇਜਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁ ਰ ਅਤੇ ਨੌਨਾਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਆਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਜਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕੈਦ ਕੱਟੀ। ਆਪ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵੀ ਰਹੇ, ਪਹਿਲਾਂ 25 ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਜਥੇਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਜੈਤੋ ਪੁੱਜੇ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 12 ਵਿਚ ਆਪ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਥਾਪੇ ਗਏ; ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀਆਂ ਪੱਸਲੀਆਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ। ਟੱਟੀ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ਖ਼ੂਨ ਚੱਲਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਸੱਟਾਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ 1925 ਵਿੱਚ 24 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕਖਾਨਾ ਮਜੀਠਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 133, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਰਗੋਧਾ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ। ਫੌਜ ਵਿਚ ਆਪ ਹੌਲਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵੇਲੇ ਕੈਦ ਕਟੀ ਤੇ ਫਿਰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋਏ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ ਤਿੰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ 13 ਨਵੰਬਰ 1925 ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਸ. ਵਰਿਯਾਮ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਪਰਤਾਪੀ, ਜਨਮ 1893 ਈ. ਪਿੰਡ ਚਿਟੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਸਵੀਂ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਪਲਟਣ ਨੰਬਰ 47 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਚੰਗੀ ਮਾਰ ਖਾਧੀ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜੀ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਮੋਰਚੇ ਵੱਚ ਗਏ। ਢਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ, ਪਰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਬੋਰਸਟਲ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ, ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪ ਕੇਸਗੜ੍ਹ (ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਚੌਥੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਚਿਠੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਖੀਰ ਗੰਗਸਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਰਖੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸਕਾਰਨ 14 ਜੂਨ 1925 ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚਾਰੋਵਾਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਆਪ ਨੇ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰੇ, ਮਾਰਾਂ ਖਾਧੀਆਂ, ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵੱਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਬਿਲਕੁਲ ਚਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ ਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪ 1925 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਗੁਰੂਸਰ, ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ। ਜੈਤੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਆਪ ਸੇਵਾਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਗਏ। ਉਥੋਂ 22 ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਜਿਹਲ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਵਤੀਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 26 ਜਨਵਰੀ, 1927 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ 12 ਫਰਵਰੀ 1928 ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਛਪੀ।

ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਰਾਧਾ, ਮਾਤਾ ਮਾਲਣ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬਾਘਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮ ਕਟਵਾ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਝੀਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਬਾਵਲ ਕਾਂਟੀਉਂ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਨਾਭਾ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 28 ਨਵੰਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਖੇਮੋਂ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਢੂਡੀਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਆਸਾਮ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਸਸਰਾਮ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਬਾਬਤ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 11 ਵਿਚ ਆਪ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ 24 ਨਵੰਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ 50 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।

ਹਰੀ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਕਿਰਪੋ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬਲਾਸਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ, ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਵਰਦੀ ਨਾਲ ਕਿਰਪਾਨ ਪਾਣ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਕਾਰਨ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 8 ਅਗਸਤ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਹਰੀ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਸਦਾ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਮਹਿਰਾਜ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਡਾਗਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 6 ਦੇ ਕੰਪਨੀ ਕਮਾਂਡਰ ਬਣ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 21 ਜੁਲਾਈ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਹਰੀ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚੱਕ 359 ਸਿੰਘਪੁਰਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ। ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 13 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਨਮੂਨੀਏ ਨਾਲ ਚੱਕ

ਨੰਬਰ 29 ਦੇ ਪੜਾਅ ਤੇ 4 ਦਸੰਬਰ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਚੂੜ੍ਹ ਰਾਮ, ਮਾਤਾ ਪਾਰੋ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਮਹੇਣ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਆਨੰਦਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਆਪ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਵਲ ਬਹੁਤ ਤਵੱਜੋਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਲਈ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 4 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਆਪ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ 3 ਅਗਸਤ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੰਝੀਆਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਲਛਮੀ, ਜਨਮ 1902, ਪਿੰਡ ਕੁਲੂਵਾਲ, ਤਹਿਸੀਲ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਨਾਂ ਕਟਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰ. 8 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 24 ਮਾਰਚ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਤੌਸਲ ਡਾਕਖਾਨਾ ਮਾਡਟ, ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ 7 ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਜੇਲ ਵਿਚ ਭੈੜੇ ਥਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਤਸਹਿ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦਵਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਖਿਰ 29 ਅਗਸਤ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਹੇਤ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬੁੰਡਾਲਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜੁਲਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 24 ਅਕਤੂਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਨਿੱਕੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬਸਦੇੜਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਊਨਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਆਪ ਦਾ ਨੇਮ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਊਨਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣੇ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ

ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਣ ਲਈ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਆਪ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਬਟਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਛਾਤੀ ਤਾਣ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕੈਦ ਵੀ ਕਟੀ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ 22 ਮਾਰਚ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤਖਤ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ ਚਾਰ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਜਥਾ 18 ਅਪ੍ਰੈਲ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। 19 ਅਪ੍ਰੈਲ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੁਲਾਈ 3, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੀ ਥਾਂ ਊਨਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਿਆ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੰਗ ਘਸੀਟਪੁਰਾ, ਚੱਕ ਨੰਬਰ 69, ਤਹਿਸੀਲ ਜੜ੍ਹਾਂਵਾਲਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਖੱਡੀ ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਬੁਨਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਤੇ ਬੋਰਸਟਲ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੈਤੋ ਗਏ, ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 7 ਨਵੰਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 25 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਮਾਤਾ ਜਵਾਲੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬਾਘਾ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਅਜੇ **ਉਹ ਸਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਨਾਮ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿੱਚ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤਾ** ਤੇ ਜੈਤੋ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਜਥੇ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਪੜਾਅ ਜ਼ੀਰਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੇ ਘਰ ਮੁੜਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ. ਰੌਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਆਪ ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜਾਂਗਾ। **ਜੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵਾਪਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖੂਹ**

ਵਿੱਚਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਆਪ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏਗਏ ਤੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ 16 ਦਸੰਬਰ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਥੇ ਦਸਤੂਰ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਕਾਰ ਵੇਲੇ 11 ਸਿੰਘ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਾਕ ਲੈਂਦੇ। ਐਤਕਾਂ ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਖੀਰ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਗਈ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵਾਕ ਲੈ ਕੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਲੇ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 16 - 17 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਕਰਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚੰਦੋਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ। ਅੱਠਵੀਂ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੁੜ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਕਟਵਾ ਲਿਆ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਕ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਤਕਰੀਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ 9 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ। ਰਿਹਾਈ ਪਿਛੋਂ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿਚ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਤੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 25 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਕਰਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਸ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੋਟਫਤੂਹੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਮੂਨੀਆ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ 27 ਅਕਤੂਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 21 - 22 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।

ਕਰਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬੂਲੇਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 50 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਇੰਦਰ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਸਲੌਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਆਪ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੀ ਖਬਰ ਆਪ ਨੇ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਆਪ ਵੀ ਦੂਜੇ ਜਥੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਗੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ. ਬਖਤਾਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਥੇ ਨੰਬਰ 2 ਵਿਚ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 15 ਮਾਰਚ, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 47 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੰਭਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਬਿਸ਼ਨ ਕੌਰ, ਜਨਮ 1903, ਪਿੰਡ ਥਾਣਾ ਵਾਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ। ਜਦੋਂ ਨਾਭਾ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਕਤਸਰ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ, ਨਾਗੇ ਦੀ ਸਰਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪ ਸਖਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 5 ਜੂਨ 1924 ਈ. ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਆਪ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਤਨੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖਬਰ ਪਾ ਕੇ 10,000 ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੰਗਤਾਂ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ। ਆਪ ਦੇ ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਆਦਿ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਰਹੇ ਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਤਾਬੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਤਾਰਾ ਗੜ੍ਹ, ਤਹਿਸੀਲ ਬਟਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਗ ਪਿਆ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸਖਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਦਾਰੂ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 50 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਖੜਕ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਗੋਰਾ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਹਾਜੀਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ

ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਪੰਝੀਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਜੈਤੋ ਚਲੇ ਗਏ। ਬਾਬਲ ਕਾਂਤੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਆਪ 13 ਅਕਤੂਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 30 - 31 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਪਾਂਛਟਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿਚ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ, ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਤੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮੂਨੀਆ ਤੇ ਅਧਰੰਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਹਠ ਵਾਲਾ ਸੀ, **ਉਹ ਤਾਂ ਏਥੇ ਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ,** ਸੋ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਖੀਰ 25 ਫਰਵਰੀ, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚੱਕ 99, ਜੰਡਿਆਲਾ ਪੱਕਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਤੇ ਤਸਹੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। **ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਥਾਂ ਮੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਲ ਨਾਲ 100 ਕੁ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ,** ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ 250 ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੰਦੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ 500 ਬੰਦੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਥਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਤਬੇਲਾ ਸੀ, ਆਪ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ 7 ਜੂਨ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਸ. ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਇੰਦਰ ਕੌਰ, ਜਨਮ 1905 ਪਿੰਡ ਫੁਲਰ ਵਨ ਅਬਾ ਦੀ ਚੂਹੜਕਾਣਾ, ਪਿਛੋਂ ਆਪ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 578 ਵਿੱਚ ਵਸੇ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਤੁਅੱਲਕ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ... ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ

ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਉਚ–ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। **ਆਪ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ।** ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚਾ, ਜਥੇਦਾਰ ਸ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਝਬੋਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਦੋ ਸਾਲ ਕੈਦ ਕਟੀ, ਫਿਰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋਂ ਗਏ। **ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹਾਰੇ।** ਅੰਤ 5 ਸਤੰਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਹ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਗਿੱਲਾਂਵਾਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਆਪ ਜੈਤੋਂ ਗਏ, ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਮਾਰ–ਕੁਟਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਰੋਗੀ ਰਹੇ ਤੇ 5 ਜੁਲਾਈ 1927 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਗੁਮਨ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕਤਬਲ ਲੱਲੀਆਂ ਵਾਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਦੇ ਸਤਹੀ ਜਵਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿੱਚ ਜੈਤੋਂ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 8 ਨਵੰਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬੋਪਾਰਾਏ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਰਕਬਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਜੈਤੋਂ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 13 ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 39, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤੇ 8 ਦਸੰਬਰ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।

ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਜਥੇਦਾਰ ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਸਿੰਬਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਆਪ ਜੈਤੋਂ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5, ਜਿਹੜਾ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ 27 ਮਾਰਚ, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਚੱਲਿਆ ਸੀ, ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ **ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਲਾਜ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ**

ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰ ਆਪ ਬਹੁਤ ਹਠੀ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨੇ। **ਆਪ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਲੈਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਰਨਾ ਹੈ।** ਅਖੀਰ ਅਪ੍ਰੈਲ 1925 ਵਿੱਚ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਸੀ।

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 163 ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜੈਤੋ ਚਲੇ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦਸੰਬਰ 1924 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਦਇਆ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਨਿਹਾਲੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਢੋਲੇਵਾਲ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਆਪ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੰਘ ਸਭੀਏ ਸਨ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪ ਨਵੰਬਰ 8, ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ (ਡਾਕਟਰ): ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਗੋਮਾਂ ਦੇਵੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਮੋਗਣ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਚੱਕਵਾਲ ਵਿਚੋਂ ਮਿਡਲ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਮਗਰੋਂ ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਰਮ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਕੰਪਾਊਡਰ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਸਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ 1919 ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤ ਆਏ। ਆਪ ਬੜੇ ਮਿਠੇ ਸੁਭਾਓ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਾਦਾ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਹੈ। **ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਤੁਰਦੀ ਸੀ।** ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਸਨਦ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ। ਦੁਕਨ ਖੋਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਅਜੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਅਸਾਂ ਚੌਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿਓ।" ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਭਰਾ

ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਚਲੇ ਗਏ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮ ਡਾਕਟਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਆਪ ਨਾ ਮੰਨੇ। **ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਕੇਸਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ ਕੇ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ 15 ਜੁਲਾਈ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।**

ਰੰਗਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਕਿਸੋ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਡੁੱਲਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਤੇਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦਸੰਬਰ 1924 ਵਿਚ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 22 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਰੰਡਾ ਸਿੰਘ : ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੰਬਰ 1801, ਜੋ ਜੁਲਾਈ 1924 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ, ਅਨੁਸਾਰ ਸ. ਰੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਗਏ, ਪਰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਗਰਮੀ ਕਾਰਨ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ (ਬਾਬਾ) : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਝੱਖੜ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ, **ਆਪ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਸਨ**, ਆਪ ਦੇ ਵਿਚ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਆਪ ਜਥੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਜਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜਥੇ ਨੂੰ ਜਲ ਛਕਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਏ। ਆਪਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਸ਼ਸਤਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਅੰਤ ਤੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਬਾਬਾ) : ਪਿਤਾ ਸ. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਮਤਾਬ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬੁੰਡਾਲਾ ਚੱਕ 71 ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ। ਆਪ ਵਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਆਪ ਉਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਅਕਤੂਬਰ 24, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਜਾਵਲਾ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬਾਲੰਦੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ, ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾ 8 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਤੇ 13 ਅਕਤੂਬਰ 1924 ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਜਗਤ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਬੂੜ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਜਸ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡਚੱਕ ਨੰਬਰ 24 ਜਮਸ਼ੇ ਰ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਪਤੋਕੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ। ਆਪ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਆਪ 31 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇ ਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਜ਼ੇਲ ਵਿਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨਵੰਬਰ 1925 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬੱਥਲ ਭਾਈ ਕੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਆਪ ਜੱਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ 9 ਸਤੰਬਰ 1924 ਵਿਚ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦਈ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਪੱਦੋਈ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ ਇਕ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਆਪ ਗੋਲੀ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚੇ ਤੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਮਾੜੀ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਕਪੜੇ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਸੀਹੇ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਨਵੰਬਰ 1924 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 45 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਜਾਵੰਦ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਸ. ਮਾਇਆ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਭੋਟ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜਥਾ ਨੰਬਰ ਤਿੰਨ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ, ਨਾਭਾ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮਾੜੀ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਨ ਆਪ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅਖ਼ੀਰ 13 ਅਗਸਤ 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਢਿੱਲਵਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 4 ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮਾੜੀ ਖੁਰਾਕ, ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਹੋਏ।

ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ. ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਢਿੱਲਵਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਪ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਲਾਠੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ, ਤਸੀਹੇ ਸਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 4 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੂਨ 21, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸਿਰਫ 35 ਸਾਲ ਸੀ।

ਜੀਵਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ, ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਪਾਂਛਟਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਵਧ–ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਅਕਤੂਬਰ 21, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਲਹਿਰਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਹੁਕਮੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਗੋਰਾ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਹਾਜੀਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸਤੰਬਰ 1924 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਭਰ ਜਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 29 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਜੰਡ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਲਸਕਾਰੀ ਨੰਗਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ, ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਮੱਲ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ 1924 ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਚ ਹੋਈ ਪੁਲੀਸ ਫਾਈਰਿੰਗ ਵਿਚ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਮਲਕਾ ਹਾਜੀ, ਥਾਣਾ ਸਯੱਦ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ 20 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਦ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਿਕਾਬ ਗੰਜ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾਂ ਨਾ ਭੇਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰੇ, **ਤਿੰਨ ਵਾਲ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਗਏ। ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਦੋ ਸਾਲ ਕੈਦ ਰਹੇ।** ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ, ਨਾਭਾ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 14 ਦਸੰਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਪਰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਹਾਲਤ ਕਾਫੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਆਪਦੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਕਿਸ਼ਨ ਕੌਰ, ਜਨਮ 1880, ਪਿੰਡ ਕੰਗ ਘਸੀਟਪੁਰਾ, ਚੱਕ ਨੰਬਰ 69 ਤਹਿਸੀਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ। ਆਪ ਵਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। **ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਆਪ ਤੇ ਇਤਨੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਅੱਖ ਨਿਕਲ ਗਈ ਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੱਡੀਆਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ।** ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੀੜ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਪ ਮਾਰ ਦੀ ਪੀੜਾ ਤੇ ਜਖਮਾਂ ਕਾਰਨ 26 ਮਈ 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ 45 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਇਕ ਭਾਈ ਸ. ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਸ. ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਈ ਸਾਲ ਕੈਦ ਕੱਟੀ। ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ, ਕੁੰਦਨ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਡਸਕੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਦਲ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਜਵਾਲੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਨੇਪਾਲ, ਤਹਿਸਲੀ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ। ਆਪ ਵਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹੇ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕੌਰ, ਜਨਮ 1893, ਪਿੰਡ ਦਾਖਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਆਪ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਆਪ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆ ਗਏ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਤੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿਚ ਨਾਮ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਵਿਚ ਸਾਧਾਂ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਆਪ ਉਤੇ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ 25 ਜੁਲਾਈ 1928 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 28 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਜੀਣੀ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਮਨਟ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਚੋਦਰੀ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਆਪ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਫਿਰ ਜੇਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦਸੰਬਰ 1924 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ, ਭਾਈ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਨਰੈਣ ਕੌਰ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੋਟਲੀ ਢਾਡੀਆਂ, ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰਿਆਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਤੇ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਸਹੀਆਂ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅੰਤ 25 ਫਰਵਰੀ, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 27 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਦਲੇਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਜਸੀ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਮਿਰਜਾ ਪੁਰ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਆਪ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜੇ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜਿਸਮ ਤੇ ਛਾਲੇ ਪੈ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 13 ਅਗਸਤ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 25 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਪਾਖਰਾਂ ਵਾਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ। ਆਪ ਫੌਜੀ ਪੈਨਸ਼ਨਰ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਮੁੜ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 2 ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ 16 ਅਪ੍ਰੈਲ 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਉਤੇ ਬੜਾ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਾਰ ਕੁੱਟ ਵਿਚ ਆਪ ਸਖ਼ਤ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪ 27 ਮਈ 1925 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ, ਭਾਈ ਗੋਦਾ, ਮਾਤਾ ਰੀਗੀ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਪਾਂਛਟਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਆਪ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਪੰਥ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। **ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਰੁਪਿਆ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ।** ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ 15 ਫਰਵਰੀ, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਉਮਰ 35 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਆਪ ਨੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। **ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬਗੈਰ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ** ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਦਸੰਬਰ 1924 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਧਰਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਤਾਬੋ, ਪਿੰਡ ਬੰਭੋਰ ਸਾਹਿਬ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਬਸਦੇੜਾ ਤਹਿਸੀਲ ਊਨਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਆਪ ਪਲਟਨ ਨੰਬਰ 23 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ 23 ਸਾਲ ਤੱਕ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਮ ਕਟਵਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਆ ਗਏ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ

ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 4 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੂਨ 17, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।

ਧਰਮ ਸਿੰਘ (ਵੀਰ ਸਿੰਘ): ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਨੰਦ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਹੁਡਿਆਰਾ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ। ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੌਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਤੇ ਨਾਮ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪੰਚਾਇਤੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਆਪ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਕੈਦ ਵੀ ਹੋਏ। ਮੁੜ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਨੰ. 12 ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪੜਾਂਅ ਤੋਂ ਆਪਦੀ ਹਾਲਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 2 ਸਤੰਬਰ 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪਦੀ ਉਮਰ 50 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ ਇਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਗੋਲੀ ਵਜਣ ਨਾਲ ਆਪ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ, ਸਰਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਖੇਮੀ, ਪਿੰਡ ਧਾਰੀਵਾਲ ਬੇਟ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਸੱਜਣ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 4 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਉਤੇ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 25 ਸਾਲ ਸੀ।

ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਮਾਤਾ ਰੂੜੀ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਅਮਰਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 11 ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 24 ਸਾਲ ਸੀ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ : ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ, ਆਪ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿੰਡ

ਜੋਡ ਗੁਰਾਏ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਭਾਈ ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਏ ਅਤੇ ਆਪਦੀ ਪਰਵਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਲਟਨ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ, ਯੂਰਪ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਏ। ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲੀ ਸਜ ਗਏ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਾਰ–ਕੁੱਟਾਈ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਅਪ੍ਰੈਲ 1924 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 25 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਨਿਹਾਲ ਦਈ। ਜਨਮ 1883, ਪਿੰਡ ਬਲ ਕਸਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ। ਆਪ ਮੁਲਕ ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਤਜਾਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਤਜਾਰਤ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਆ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਕੈਦ ਕੱਟੀ। ਜਦੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਰਵਾਨਾ ਹੋਈ। ਆਪ ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਆਪ ਇਹ ਤਸੀਹੇ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਜੂਨ 11, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 42 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਖੇਮ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਨੌਸਹਿਰਾ ਮਾਝਾ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਆਪ ਬੜੇ ਨੇਮ ਕਰਮ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾਅ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 40 ਸਾਲ ਸੀ।

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ): ਪਿਤਾ ਸ. ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਜਿਊਣੀ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੁਹਾੜਕਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 19, ਪਾਕਸਤਾਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਿੰਟਗੁਮਾਰੀ ਵੀ ਰਹੇ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਆਪਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ

ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 50 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।

ਨੰਦ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਤਾਬੋ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਭਾਗੋਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਆਪ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 26 ਮਈ 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਲੇ ਆਪਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 32 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਭਾਨ ਕੌਰ। ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1924 ਬਿ. ਪਿੰਡ ਮਾਨ ਬੈਰਹੇ, ਇਲਾਕਾ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਉਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸੰਮਤ 1924 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਚੱਕ ਮਰੜ 42, ਤਹਿਸੀਲ ਸਾਂਗਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ। ਆਪ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਵਾਰ ਕੈਦ ਕੱਟੀ, ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 2 ਵਿਚ ਪਕੜੇ ਗਏ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ 17 ਅਕਤੂਬਰ, 1926 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਬਸੰਤ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਧੌਲਪੁਰ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਬਟਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰ. 10 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਇਹ ਜਥਾ ਜਦੋਂ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਬਾਜਵੇ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਫੌਜ ਨੇ ਆ ਕੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। **ਭਾਈ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 7 ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋਈ।** ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਉਤੇ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨਵੰਬਰ 1925 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 22 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਅਣਖੀਲੇ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਮਹਿਮਾਂ ਸਰਜਾ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਮਹਿਮਾ ਸਵਾਈ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ। ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ, ਲੜਾਈ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਰਤ ਮੁੜ ਆਏ ਤੇ ਆ ਕੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰ. 12 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 20 ਜਨਵਰੀ, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 23 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ : ਭਾਈ ਚੈਤ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਇਸ਼ਰਕ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ 8 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗੰਦੀ ਥਾਂ ਕੈਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਬੀਮਾਰੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਾ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਪ 26 ਜੁਲਾਈ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤਖਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਨੀ ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਮਾਤਾ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ, ਜਨਮ 23 ਜਨਵਰੀ, 1902, ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲੋਂ ਸੇਵਾ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ 6 ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਕੱਟੀ, ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਰਸੀਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੰਘ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ, ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਭਾਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਜਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ **ਕਿ ਦਵਾਈ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ 8 ਘੰਟੇ ਤੜਫਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਸੇ ਦਿਨ 3 ਸਤੰਬਰ, 1924 ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।** ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਧਰਮ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ਾਦੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

ਬਾਗ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਬਰਸਿੰਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਨੰਦ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਖਿਆਲੀ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 11 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ, ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 28 ਮਈ, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਬਿਸਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਆਤਮ ਕੌਰ। ਜਨਮ 15 ਹਾੜ੍ਹ, ਸੰਮਤ 1965 ਬਿ. (1908) ਪਿੰਡ ਕਾਂਗ ਘਸੀਟਪੁਰਾ, ਚੱਕ ਨੰਬਰ 69, ਤਹਿਸੀਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਪ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 4 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ 19 ਅੱਸੂ, ਸੰਮਤ 1981 ਬਿ. ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਬਿਸਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ, ਜਨਮ 13 ਨਵੰਬਰ, 1906 ਪਿੰਡ ਰੂਮੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਪ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 11 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 31 ਅਕਤੂਬਰ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਹਠੂਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 13 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ 4 ਦਸੰਬਰ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 39, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਹੁਕਮ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਭਾਗੋਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਸਹੀਆਂ, ਫਿਰ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਜਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 32 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਗੁਰੂਸਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ, ਆਪਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਜ਼ਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਨੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੂਝਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ ਇਕ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ, ਜੈਤੋ ਵਿਖੇ ਆਪ ਦੀਲੱਤ ਵਿਚ ਗੋਲੀ

ਲੱਗੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਲੱਤ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰ ਆਪ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਮੰਜੀ ਉਪਰ ਹੀ 1924 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਖੂਬ ਮਾਰਾਂ ਖਾਧੀਆਂ, ਤਸੀਹੇ ਸਹੇ ਤੇ ਅੰਤ 4 ਦਸੰਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ, ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਨ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਸਹਾਰੀਆਂ, ਮਾਰਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਪਰ ਸਿਦਕ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਸਹਿਣ ਕਾਰਨ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅੰਤ 1925 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਮਾਜ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਫਗਵਾੜਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਇਕ ਸਾਲ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਖਾਧੀਆਂ, ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਸਹਾਰੀਆਂ ਪਰ ਅਖੀਰ 3 ਦਸੰਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਬੰਤਾ ਸਿੰਘ ਮਾਤਾ ਰਾਮ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਰੂਪੋਵਾਲ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਗੜ੍ਹਦੀ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਆਪ ਕੱਪੜਾ ਬੁਨਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਇਕ ਸਾਲ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਕੁੱਟਾਂ ਖਾਧੀਆਂ, ਤਸੀਹੇ ਸਹਾਰੇ ਤੇ ਅੰਤ ਦਸੰਬਰ 1, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੇ ਭੈਂਸਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਕੇਵਲ 22 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ।

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਲੌਹਟਬੱਦੀ, ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਹੋਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜ਼ੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਸਹਾਰੀਆਂ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 11 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਵਾਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਖੀਰ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਕੇ ਪੰਜ

ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਤੇ 700 ਰੁ. ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੈਦ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਕੈਦ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਭਾ ਸੈਂਟਰਲ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਡੱਲਾ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਤਹਿਸੀਲ ਸਾਂਗਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ। ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 9 ਅਕਤੂਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।

ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕਾਲੇ ਧੜਵਾਲ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਬਸੀ ਕਲਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 4 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਉਤੇ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 20 ਨਵੰਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਸਿਰਫ 18 ਸਾਲ ਸੀ।

ਮਾਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਇੰਦਰ ਕੌਰ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 349, ਤਹਿਸਲੀ ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ। ਆਪ ਖੇਤੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੱਲ ਹੋਇਆ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇ ਵਲ 25 ਸਾਲ ਸੀ।

ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਲਸਾਨਾ, ਜਲੰਧਰ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 7 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਵਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਫਰਵਰੀ 25, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਬਿਸ਼ਨ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਨਵੰਬਰ, 1887, ਪਿੰਡ ਜਾਹਮਣ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ। ਆਪ ਚੰਗੇ ਤਾਕਤਵਰ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸਨ, ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੇ ਆਪ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਆਪ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਦਸਨ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ

ਜੈਤੋ ਗਏ. ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਉਤੇ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਬੇਹਤਰ ਹੈ। ਆਪ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਨਾ ਸਹਿੰਦੇ ਹੋਏ 21 ਸਤੰਬਰ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਮਿਲਖ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਕਿਸ਼ਨ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਵੰਗਸੀ ਪੁਰਾ, ਡਾ. ਸਿਕਕਿਮ ਕੋਟ, ਤਹਿਸੀਲ ਜਗਰਾਉਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਆਪ ਰੂੜਕੀ ਸਫਰਮੈਨਾ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਚਲੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 13 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਕੈਦ ਵੇਲੇ ਆਪ ਹਾਥੀਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਸਨ। ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਪੰਜ਼ੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜਥੇਦਾਰ ਜਨਤਪੁਰਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 11 ਵਿੱਚ ਗਏ ਸਨ।

ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਮਾਲਣ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਜੰਡੂ ਸ਼ਾਹੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਡਸਕਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ। ਆਪ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਅਪ੍ਰੈਲ 1924 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 36 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਮਾਲਾ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਭਸੀਣ, ਪੋਹ 7 ਸੰਮਤ 1952, (1895) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ। ਆਪ ਪਹਿਲਵਾਨੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ ਤੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 6 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਸਹੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 30 ਸਾਲ ਸੀ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਆਤਮ ਕੌਰ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਜਫਰਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਕੈਂਬਲਪੁਰ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੱਟੀ। ਮੁੜ ਜੈਤੋ

ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ ਇਕ ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਗਏ। **12 ਫਰਵਰੀ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣੇ।** ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 25 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਜਵਾਲਾ ਦਈ। ਜਨਮ 1883, ਪਿੰਡ ਕੁਫਰੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਤਲਾਗੰਗ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕੈਂਬਲਪੁਰ। ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਤਵੱਜੋ ਪੰਥ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਲ ਹੋਈ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਨੰਬਰ 3 ਵਿੱਚ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਨਾ ਸਹਿੰਦੇ ਹੋਏ 24 ਅਕਤੂਬਰ, 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਬੀਰੂ, ਮਾਤਾ ਅਤਰੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਵੈਚ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਟਾਂਡਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸਿੰਘ ਸਜੇ। ਜੈਤੋ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 12 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਉਤੇ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 15 ਮਈ, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਰਣ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਅਤਰ ਕੌਰ। ਜਨਮ 1883, ਪਿੰਡ ਮਾਦਪੁਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ। ਮਾਦਪੁਰ ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਸ਼ਾਮ ਦਾਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਲਿਖਣੀ ਸਿੱਖੀ। ਆਪ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ **ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ।** ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਆਪ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਮੁਕਾਇਆ। **ਜਦ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲੇ ਗਏ।** ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 4 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ **ਮਾਰ ਕੁਟ ਕੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਸਿਆਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦਾ ਹਠ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਟਕਾਇਆ ਗਿਆ।** ਅੰਤ ਆਪ ਦੁੱਖ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਮਈ 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਲੜਕਾ

ਭਾਈ ਭੈਰੂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤੇ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋਇਆ।

ਰਤਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਧੰਨ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਲੁਹਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ। ਜਦੋਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਕਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕਾਫੀ ਛੋਟੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਚਾਅ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ, 9 ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਕੱਟੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਵਲਵਲਾ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 6 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਵਲ ਚਲ ਪਏ, ਪਰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਿੰਡ ਸੂਸਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੰਜ਼ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 19 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਰਤਨ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਅਚਨਵਾਲੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਸ਼ਕਰਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਕਾਰਨ ਆਪ ਸਖ਼ਤ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਰਿਹਾਈ ਪਿਛੋਂ ਆਪ ਨੇ ਬੜਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਇਆ ਪਰ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀ ਸੱਟਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਅਕਤੂਬਰ 1, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਰਾਜਨ ਸਿੰਘ (ਕਿਹਰ) : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਤਾਬੀ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਪਾਲਦੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਜਦੋਂ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। **1917 ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀ ਟੋਪੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ।** ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਆਖਰ ਆਪ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਆਪ ਨੇ ਪੂਨਾ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੱਟੀ। ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਭੁੱਖ-ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ, ਮਾਰਾਂ-ਕੁੱਟਾਂ ਖਾਧੀਆਂ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ

ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਪ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਆਪ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਸੁਦਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਜੈਕਾਰਾ ਲਗਾਇਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੇ ਸਜਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਇਤਨੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਨ ਕਿ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ੀ ਸਮੇਂ ਦਸ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। **ਮੁਲਤਾਨ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਜੈਕਾਰੇ ਲਾਣ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿੱਚ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਡਬੋਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖ਼ੂਨ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।** ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 4 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਣਖੀਲੇ ਤੇ ਹਠੀ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਉਠਾਈਆਂ। **ਸ਼ਕੰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਨਪੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੱਡੀਆਂ ਕੁੜਕ-ਕੁੜਕ ਕਰਕੇ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ। ਖ਼ੂਨ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅੰਤ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1925 ਨੂੰ ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, 33 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ।**

ਰਾਮ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਮਾਲਾ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਰੰਡੀਵਿੰਡ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਮ ਪਲਟਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮ ਕਟਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ ਇਕ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ ਤੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕਹੀਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ 20 ਅਕਤੂਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।

ਰੂੜ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਇੰਦਰ ਕੌਰ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਵਹੀਲਾ ਨਿੱਕਾ, ਚੱਕ ਨੰਬਰ 259 ਰਖ ਬ੍ਰਾਂਚ, ਡਾਕਘਰ ਡਿਚਕੋਟ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 5 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਪਾਏ,

ਅੰਤ 18 ਸਾਵਣ ਸੰਮਤ 1981 (1924) ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 50 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ, ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਮਾਰਕੁੱਟ ਖਾਧੀ ਤੇ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਜੈ ਕੌਰ। ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬੇਲਾ ਝਗੜ ਵਾਲਾ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਭਲਾਣਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ। ਜੈਤੋਂ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 4 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋਂ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ 10 ਅਕਤੂਬਰ 1924 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬਲਾਸਪੁਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਭੋਗੇ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 8 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਅਜੇ ਜਥਾ ਜੈਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅੱਪੜਿਆ ਕਿ ਆਪ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਪਿੰਡ ਝੱਖੜਵਾਲ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਲਾਭ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਧਨੋਆ ਖੁਰਦ, ਇਲਾਕਾ ਘਰਿੰਡਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਜੈਤੋਂ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 9 ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋਂ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 25 ਨਵੰਬਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਲਾਭ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਬਿਸ਼ਨ ਕੌਰ, ਜਨਮ 1905, ਪਿੰਡ ਘਣੀਏ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਕਾਫੀ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਖਾਧੀ ਤੇ ਕੈਦ ਹੋਏ। ਜੈਤੋਂ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਜੈਤੋਂ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 1924 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਲਾਭ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਦਿਆਲੀ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਤਾਰਾਗੜ੍ਹ, ਤਹਿਸੀਲ ਬਟਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਅਣਖ ਨੇ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮ ਕਟਵਾ ਲਿਆ। ਸ਼ਹੀਦੀ

ਜਥਾ ਨੰਬਰ 10 ਵਿਚ ਆਪ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 1924 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ : ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਲਛਮਣ ਕੌਰ, ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਪਾਰੋਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਆਪ ਮਾਂ–ਬਾਪ ਦੇ ਇਕੋ ਇਕ ਲੜਕੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਤੇ ਮੁੜ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 3 ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ ਤੇ ਕੈਦ ਹੋਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ 6 ਜੂਨ 1929 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 40 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ : ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬੋਪਾਰਾਏ, ਤਹਿਸੀਲ ਅਜਨਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ ਤਿੰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜੈਤੋ ਗਏ ਤੇ ਕੈਦ ਹੋਏ। ਨਾਭਾ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਨਮੂਨੀਏ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ 28 ਜਨਵਰੀ, 1925 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਸਾਰੰਸ

ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਗੱਦੀਓਂ ਉਤਾਰਣ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਉਸ ਤੋਂ ਤੰਗ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਸ਼ਮ ਬਰਿਟਿਸ਼ ਏਜੰਟ ਤੋਂ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ, ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਜਿਆਦਾ ਚਿਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।[1] ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਭਾ–ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਮਿਸ਼ਟਰ ਸਟੂਅਰਟ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲੇ ਭੇਜਿਆ। ਸਟੂਅਰਟ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਜੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਫਸਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਸਵਾਸਘਾਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 9 ਜੁਲਾਈ 1923 ਨੂੰ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨਪਿਆਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। 5 ਅਗਸਤ 1923 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਦੀ ਤੇ ਵਾਪਸ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ।[2]

ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਾਭਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਸ਼ਲ–ਲਾਅ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾਭਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ ਚ ਦਿਵਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਰਾਹੀਂ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਖੰਡ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ ਚੱਲੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਪਾਠ ਦਾ ਖੰਡਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਪਮਾਨ ਸੀ। ਹਾਲੇ ਤਕ ਇਹ ਮਸਲਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਮਸਲਾ ਧਾਰਮਿਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਵੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਭੇ ਦੀ ਅਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਮੋਰਚੇ ਲਈ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 15 ਸਤੰਬਰ 1923 ਤੋਂ ਹਰ ਰੋਜ 25 ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਖੰਡਤ ਪਾਠ ਦਾ ਪਰਾਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪਾਠ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। **ਰਿਆਸਤੀ ਹਾਕਮ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਤੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਵੀ ਕਰਦੇ ਫਿਰ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ (ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਾ) ਰੀਵਾੜੀ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਬਾਵਲ ਮਤਲਬ ਸੌ ਜਾਂ ਡੇਢ ਸੌ ਮੀਲ ਦੂਰ ਬਿਨਾ ਖਰਚ ਬਿਨਾਂ ਖੁਰਾਕ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।** [3]

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀਉਂ ਉਤਾਰਣਾ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। 1923 ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਵਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। [4] ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗਿਡਵਾਨੀ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੇ. ਸਤਨਾਮ ਆਦਿ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਮ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਨਾਭਾ ਜ਼ੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ ਪਰ 15 ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। [5] 24 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਲਹਿਰੂ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਪਰ ਬਿਨਾ ਮਿਲੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ।

ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਹੌਸਲੇ ਅਤੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਖਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। **ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 12 ਅਕਤੂਬਰ 1923 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।** ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ। [6] ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਾਜਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਲਾਇਆ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਜਨਵਰੀ 1926 ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ 9 ਫਰਵਰੀ 1924 ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ 500 ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗਿਡਵਾਨੀ ਖਿਲਫਤ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨੇ ਅਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਮਿ: ਜ਼ਿੰਮਦ ਵੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਜੱਥਾ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਜੱਥੇ ਉਪਰ ਤਿੰਨ ਪਾਸੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਜਿਸ ਨਾਲ 70 ਤੋਂ 150 ਤੱਕ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਪਰ ਮੋਰਚਾ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। [7]

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਬਰਡਵੁੱਡ ਕਮੇਟੀ' ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ ਸਕੀ। [8]

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਛੱਡ ਦੇਣ ਲਈ

ਕਿਹਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ 28 ਫਰਵਰੀ 1924 ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਜੱਥਾ ਨਾ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚਨੀ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਫਰਕ ਸੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਜੱਥੇ ਭੇਜਣੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਮੈਲਕਮ ਹੈਲੀ ਨੇ ਵਫਾਦਾਰ ਜਾਂ ਨਰਮ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਕਮੇਟੀ 'ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਰ' ਬਣਾ ਲਈ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਆਖੰਡ ਪਾਠ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਜੱਥੇ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ।

ਸੁਧਾਰ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਸੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਿਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਧਾਰ ਕਮੇਟੀ ਹੇਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਬਿਲ ਬਣਾ ਦੇਵੇ ਜੋ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਿੱਲ ਸੈਂਟਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਅਤੇ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਯ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ।[9] ਹੈਲੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਬਿੱਲ ਸੈਂਟਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਿੱਲ ਵਾਸਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।[10] ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 1925 ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਿਲ ਐਕਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1926 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਤੋਂ ਪਾਬੰਦੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੂਜਨੀ ਨੈਡੂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਜਥੇਬੰਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ।"

ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਚੜ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹ ਭਰਮ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫਾਦਾਰ ਹਨ, ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਗਦਰ ਲਹਿਰ, ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਜ਼ਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੌਰਾਨ ਅਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜੱਥੇ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁੱਸਾ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਜੈਤੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਗਰਾਮ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਗਰਾਮ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਿਸ ਨੇ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਏ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. The Indian Annual Register, 1923, Calcutta, Vol. II, p. 232.
2. Home Department (Political) File No. 401/1924, N.A.I., New Delhi.
3. ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ, (1920-1925) ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਕਲਚਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1978.
4. Ruchi Ram Sahni, Struggle for Reform in Sikh Shrines, ed. Ganda Singh, Sikh Ithas Research Board, Amritsar, 1965, pp. 292-93.
5. Jawaharlal Nehru, An Autobiography, London, 1936, p. 100.
6. Nabha Records, File No. 28, P.S.A. Patiala.
7. S.G.P.C. Communique Quoted in File No. 180/1924, Home Political, N.A.I.
8. Press Communique Punjab Government, April 11, 1924, I.Q.R., VI No. 11 April-June 1924.
9. Ganda Singh, ed. Some Confidential Papers of the Akali Movement, Shromoni Gurdwara Parbandhak Committee, Amritsar, 1965, pp. 242-46.
10. The Tribune, 27 November, 1924.

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

(BIBLIOGRAPHY)

PRIMARY SOURCES

Proceeding of the Government of India (Available at the National Archives of India, New Delhi)

Home Political Files, 1900-26, Fortnightly and Subject-wise Reports, (National Archives of India, New Delhi)

Foreign and Political Departments Political, Branch and External Affairs Department's Selected Files (N.A.I.)

Punjab Administration Report : 1900-26 (N.A. I.)

Patiala State Record, (Punjab State Archives, Punjabi University, Patiala)

Nabha State Records, (P.S.A.)

Panjab Legislative Council Proceedings, 1919-26 (P.S.A.)

Indian Legislative Assembly Proceedings, 1921-26 (N.A.I.)

PRIVATE PAPERS

All India Congress Committee Papers. (Available in the Nehru Memorial Museum and Library, New Delhi)

Motilal Nehru Papers. (N.M.M.L.)

Jawahar Lal Nehru Papers. (N.M.M.L.)

Sardul Singh Caveesher Papers. (N.M.M.L.)

Jodh Singh Papers, (Collection of Dr. Ganda Singh, Punjabi University, Patiala)

S.G.P.C. Papers : Copies of the Proceedings of the Meetings of S.G.P.C. and the Resolutions passed from 1919-26. (Available in the Research Department of Khalsa College, Amritsar)

Chief Khalsa Diwan Records (Khalsa College, Amritsar)

Important Resolution of the Akali Party. Khalsa College Copy, Amritsar.

PUBLISHED COLLECTION OF DOCUMENTS

Ganda Singh (ed.), Some Confidential Papers of the Akali Movement, Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, Amritsar, 1965.

Gopal Singh (ed.), Selected Woks of Jawahar Lal Nehru, Vol. I to XV, Orient Longmans, New Delhi, 1972-82.

Government of India, Jawarlal Nehru's Speeches, Vols. I to V, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, 1949-68.

Mitra, N. N. (ed.), Indian Annual Register, 1920-26, Calcutta.

Ganda Singh (ed.), Confidential Memorandum on the S.G.P.C., Reprinted in the Punjab Past and Present, Oct. 1965.

REPORTS

Report of the Indian National Congress about Jaito Firing, Indian National Congress, Delhi, 1924.

Report of the Akali Sahayak Bureau, Issued by Secretary, Indian National Congress (Old) Records in the N.M.M.L., New Delhi.

Census of India, 1921, Vol. XII, Punjab and Delhi, Part I, Report, Lahore, 1923.

Sedition Committee Report, 1918, Government of India, Calcutta, 1919.

Statements of Jawaharlal Nehru, Punjab State Archives, Patiala, 1973.

NEWSPAPERS

The Hindustan Times, New Delhi, 1920-25, N.M.M.L.

The Tribune, Lahore, 1919-26, N.M.M.L.

The Khalsa Samachar, N.M.M.L.

The Khalsa Advocate, N.M.M.L.

Akali (Punjabi), Sikh Reference Library, Amritsar and Punjabi Reference Library, Punjabi University, Patiala.

Akali-te Pardesi (Punjabi)

Native Press Report 1900-1924, N.A.I.

BOOKS IN ENGLISH

Ahluwalia, M.L., A History of Sikh Politics and Gurdwara Reforms, Ashoka International Publishers, New Delhi, 1990.

Atter Chand, Jawaharlal Nehru and Politics in Punjab, Deep and Deep Publications, New Delhi, 1989.

Bajwa, Harcharan Singh, Fifty Years of Punjab Politics : 1920-70, Modern Publishers, Chandigarh, 1970.

Banerjee, Indu Bhushan, Evolution of Khalsa, A Mukherjee and Co., Calcutta, 1963.

Caveesher, Sardul Singh, Sikh Studies, National Publications, Lahore, 1937.

Chhabra, G.S., Advanced History of the Punjab, New Academic Publishing Co., Jallandhar, 1962.

Dhillon, Dalbir Singh, Sikhism : Origin and Development, Atlantic Publisher, Chandigarh, 1991.

Diwan Jarmany Dass, Maha Raja, Allied Publishers, New Delhi, 1969.

Fauja Singh, (ed.), Who's who of Freedom Movement in Punjab, Punjabi University, Patiala, 1972.

Ganda Singh (ed.), Some Confidential Papers of the Akali Movement, S.G.P.C., Amritsar, 1965.

Gopal Singh, Jawaharlal Nehru : A Biography, Vol. I : 1889-1947, Oxford University Press, Bombay, 1976.

_____, (ed.), Selected Woks of Jawaharlal Nehru, Vol. I., Orient Longman, Delhi, 1972.

Gulati, K.C., Akali Past and Present, Ashajanak Publications, Delhi, 1974.

Gupta, H.R., History of the Sikhs, Vols. II & III, Minerva Book Shop, Ambala, 1964.

Gursharan Singh, History of PEPSU, Konark Publication, New Delhi, 1993.

Harbans Singh, The Heritage of the Sikhs, Manohar Publications, New Delhi, 1983.

Khushwant Singh, A History of the Sikhs, Vol. I & II, Oxford University Press, Bombay, 1977.

Nehru, Jawaharlal, An Autobiography, Allied Publishers, New Delhi, 1962.

Malhotra, S.C., Gandhi and Punjab, Panjab University, Chandigarh, 1970.

Mittal, S.C.,Freedom Movement in Punjab (1905-29), Concept Publishing Company, Delhi, 1976.

Mohinder Singh, The Akali Struggle : A Retrospect, Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi, 1988.

O'Dwyer, Michael, India As I Knew It (1885-1925), Consable and Co., Ltd. London, 1925.

Rai, Satya M., Punjab Heroic Tradition, Punjabi University, Patiala, 1975.

Sahni, Ruchi Ram, Struggle for Reform in Sikh Shrines, ed. Ganda Singh, Sikh Ithas Research Board, Amritsar, 1965.

Sangat Singh, The Sikh in History, New York, 1995.

______, The Gurdwara Reform Movement and the Sikh Awakening, Desh Book Sewak Agency, Jullundur, 1922.

Sethi, G.R., Sikh Struggle for Gurdwara Reform, Union Press, Amritsar, 1927.

S.G.P.C., Truth about Nabha, S.G.P.C. Amritsar, 1924.

Suri, Surinder Singh, A Study of Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee Election, Punjabi University, Patiala, n.d.

Syngal, S. Munnalal, The Patriot Prince, Life of Maharaja Ripudaman Singh of Nabha, Delhi, 1961.

Teja Singh and Ganda Singh, Gurdwara Reform Movement and Sikh Awakening, Desh Bhagat Yadgar Committee, Jullundur, 1922.

Tuteja, K.L., Sikh Politics (1920-40), Vishal Publications, Kurukshetra, 1984.

BOOKS IN PUNJABI

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਨਾਭੇ ਦੀ ਖ਼ੂਨੀ ਕਰਖਾਸ, ਰਾਜਪੁਰਾ, 1950.

ਅਸ਼ੋਕ, ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸ,

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974.

ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1978.

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰ, ਦਿੱਲੀ, 1972.

ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅਰਥਾਤ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1975.

ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990.

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾਦਕ), ਪੰਜਾਬ : ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਭਿਨਦਨ ਗ੍ਰੰਥ, ਪਟਿਆਲਾ, 1962.

ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ (1920-1925), ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਕਲਚਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1978.

ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ., ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਘੋਲ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1924.

ਏ.ਸੀ. ਅਰੋੜਾ (ਸੰਪਾਦਕ), ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989.

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ, ਭਾਗ – ਪਹਿਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ।

______, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਗ – ਦੂਜਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985.

ਮੋਰਚਾ ਗੰਗਾਸਰ ਜੈਤੋ, ਸਿੱਖ ਮਿਸਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1991.

ਅੰਤਿਕਾ

(APPENDIX)

APPENDIX - I

The following resolutions were passed by the General Committee of the S.G.P.C. held on 7-1-24.

1. Where as the S.G.P.C, is the supreme religious assembly composed of representatives elected by the whole Sikh Community in consonance with the injunctions of the Sikh Panth, whereas the said Committee being united with all executive powers to protect and advance the cause of the Sikh faith has been peacefully carrying on religious reforms, where as the Shiromani Akali Dal has been rendering voluntary service to the said Committee to save the honour of their religion, this Assembly most emphatically condemns this arbitrary and highhanded measure "The Declaration of the said two bodies as an unlawful associations" and deprecate this autocratic action of the Govt. as a reckless interference with the inviolable religious right of Indian Citizens in utter violation of the proclamation of 1858 and repudiates this direct challenge to the whole nation to the exercise of the universal civic rights of the formation of association.

2. This Committee appreciates with great satisfaction the noble sacrifices rendered by the members of the S.G.P.C. and Shromani Akali Dal, who have suffered arrests, imprisonment and deaths, and congratulate them for their sterling services to the Panth.

3. Whereas the Bureaucracy has by the stopping of *Akhand Path* inflicted the greatest insult, and irreparable injury on the Sikh *Panth* and perpetrated a ruthless religious crime, whereas the Sikh Panths has resolved to restart and complete 101 Akhand Panths to atone for the sacrilege done to their Guru, whereas the Jathas daily reaching at Jaito to fulfil the holy mission are being most brutally treated by the callous and wantonly insolent officials, this Committee failing to tolerate any longer the continued deprecation of their religious rights empowers the Executive-committee to take all possible steps to effectually deal with the situation and save the honour of the Sikh religion.

4. This Committee heartily congratulate all the Akali brethren who have been undergoing endless troubles and tortures in their attempts to restart the *Akhand Path* and to protect the sanctity of the Gangsar gurdwara

at Jaito, whereas the bureaucracy are most barbarously victimising the Akalis with brutal assault, merciless beetings, fatal starvation and exposure to freezing cold at nights to subject them to the attacks of pneumonia and other mortal diseases to cut short their lives and thus make terrifying examples of them.

5. This Committee fully endorses the actions of previous Executive Committee and solemnly enjoins the present incumbent body to carry out most enthusiastically the policy as chalked out, by them.

6. This Committee approves of and confirms the proceedings and actions of the present Executive Committee.

7. Whereas the Supdt. Police, Amritsar, with his posse of police by forcing his way within the holy precincts of Sri Daibar Sahib has violated the sanctity of Akal Takhat Sahib and Harmander Sahib, the S.G.P.C. very strongly condemns this uncalled for sacrilege and wanton disregard of Sikh Susceptibilities and places on record its firm determination that Khalsa shall avenge by all non-violent method : the insult thus offered to their holy *Manders*.

Sd. Tara Singh,
Genral Secretary,
S.G.P.C.

Dated: 8-1-24.

III

9-2-1924.

DECLARATION of orders by the Jathedar of Sri Akal Takhat Sahib Amritsar to the batch of 500 'Sikhs proceeding to Gurdwara Gangsar, Jaito, for offering, under the pledge of non-violence, their lives as voluntary sacrifice in the cause of vindicating the birth-right of the Sikh nation of free and unrestricted worship of Sri Guru Granth Sahib in the sacred shrines of the nation, made on Saturday, February 9, 1924, about mid-day in a congregation of over thirty thousand persons. Beloved Khalsa ji !

"We the Sikhs have offered our heads as a willing sacrifice to the Guru who is the essence of our national life and the promoter of our national honour.

"If you feel moved to enter the arena of love, strike your head off the body to use it as a ball. So absorbed in the play of love, let not the thoughts of after-events distract you.

"Dear Khalsa ji, The soul and strength of our religion is *Gurbani* (the holy texts). Sri Guru Granth Sahib may aptly be compared to a mighty ship composed of sacred Word in which souls may safely cross the terrible sea of mortality. For the true and faithful Sikhs Sri Guru Granth Sahib is for all times the personified life and living light of the Satguru, and the ever-shining and ever-rising sun of the most glorious and highest truths. To the Sikhs Guru Granth Sahib alone is the Levin and essence of their spirituality, their religion, their heroism, their national greatness, and is the one fountain of immortality from which the Sikh Community draws perennial life and light.

"Saintly Martyrs! At Jaito in Gurdwara Gangsar the sanctity of Akhand Path (continuous recitation of the holy texts without break from end to end) has been violated. The holiness of Sri Guru Granth Sahib has been insulted. Sikhs going to the Gurdwara for paying homage are being arrested and persecuted. They have inflicted a deep and the most painful wound in the heart of the Sikh nation. So long there beats within our breast the heart formed of Sikh blood, we can never brook the slightest insult to Sri Guru Granth Sahib. The acts of stopping Sikhs from paying respects to the sacred Gurdwara and Making encroachments upon the holiness of Sri Guru Granth Sahib are extremely blasphemous and provoking. Is it not making us barren of the fruits of the glorious sacrifices freely made in the past and the present? Can we allow the throwing of dust on the precious blood of our martyrs and forget cur noble traditions? Under the merciless stabs of the three edged dart, the bleeding heart of the Panth has been groaning piteously. Several thousands of the devoted Sikhs have already gone to offer their lives at the call and in the service of

the Satguru. They had pious intentions of honouring Sri Guru Granth Sahib at the Gurdwara and of resuming the continuous recitation *(Akhand Path)* that had been forcibly stopped before its conclusion.

"You 500 immortalized souls! The Panthic wrongs there have not yet been righted. The intensity of pain in the wounded and bleeding heart of the Sikh nation in growing every day. It is now ripe time for the Sikh Nation to make, with full faith in the efficacy of the *Principle of non-violence,* all sorts of sacrifices for re-establishing of the right of the freedom of worship and of reverencing the Satguru. I recall to your mind the non-violent martyrdoms of Sri Guru Arjan Dev and Sri Guru Teg Bahadur. I ask you to remember the noble sacrifices of Bhais Mati Das and Mani Singh. Thus arming your minds with the recollection of the grand sacrifices of our Satgurus and the golden deeds of the Sikh martyrs, I order you to go to Jaito and redress the grievous wrongs done to the Panth.

"Dear five hundred brothers! You will always be under the protecting hand of Kalgidhur Maharaj and Mata Sahib Devan. Finally I bid you on behalf of Sri Akal Takht Sahib the farewell blessings in these words. "Only those fight to end that have been tried. The untried give in and flee from battle field."

"Noble Khalsa Ji! You start under the pledge of non-violent sacrifice. Resume the recitation of Shri Guru Granth Sahib. The bleeding and burning heart of the Panth can be healed with the *Amrita of* your sacrifice. Thus alone can the deeply piercing dart of illegitimate interference in worship be pulled out in case this is not done, sacrifice your lives crying prayerfully, "Dear Kalgidhar Satguru! our Father! We thy children lay down our lives for Thee. The honour and prestige of the Panth rest in Thy hands."

"Brave and saintly souls! You will be beaten mercilessly with sticks. You will be shot dead with bullets. You will be thrown into dark and solitary cells. You will be hanged most ignominiously. Your steadfastness will be tried by the most inhuman and unnatural bodily and mental tortures. Keep yourselves perfectly non-violent as has been previously announced. Your sole aim is to pay homage to Gurdwara Gangsar and resume the recitation of *Akhand Path* Since the moment of your departure from Sri Akal Takhat Sahib and always on the way, feed your body, mind, and soul on the life-giving recitation and singing of *Garbani* or discourses on the holy texts. Do not cherish the slightest ill-will against any person in thought, word, or deed."

SAT SRI AKAL
Jathedar Sri Akal Takhat Sahib.

APPENDIX 2

JAWAHAR LAL NEHRU AND JAITO MORCHA

The working committee of the All India Congress Committee met in Delhi under the Presidentship of Maulana Muhammad Ali and passed a resolution of sympathy with the victims of Jaito holocaust and promised assistance to the suffers. Pandit Jawahar Lal Nehru, alongwith his colleagues, Sh. K. Santanam, Principal A.T. Gidwani, who were also the members of the All India Congress Committee, proceeded to Jaito, from Delhi, to know the exact position of the Sikh Morcha. Mr. J. Wilson Johnston, I.C.S., the Administrator was already alerted by the Centre to take strict measures against them, who hastened to issue orders against them vide file No. 381 dated October 3, 1928.

ORDER

Under section 144 of the Criminal Procedure Code.

WHEREAS I, J. Wilson Johnston, Administrator, Nabha State, have received information that you, Pandit Jawahar Lal Nehru, being a member of the All India Congress Committee, together with other companions, some of which are members of the same body, are about to visit Jaito, in the Nabha State AND WHEREAS from the reports of the recent resolutions of the Congress Committee, I am of opinion that your presence in Nabha State territory would tend to disturb the public tranquility, I HEREBY FORBID YOU to enter Nabha State territory for a period of two months. As the matter appears to me to be urgent, this order is passed "ex parte" under Section 144 of the Criminal Procedure Code.
Dated this 20th day of September, 1923.

Sd/-
J. Wilson Johnstone.
Administrator, Nabha State.

However, Pandit Jawahar Lal Nehru was found guilty and convicted

File No. 14 C

NAME OF THE COMPLAINANT—JAITO POLICE

The following accused were produced in the Court of Administrator, Nabha State on October 3, 1923 for trial.

1. Pandit Jawahar Lal Nehru, Resident of Allahabad.
2. Mr. K- Santanam, Resident of Kamat Taddal, (Madras).
3. Mr. A.T. Gidwani, Resident of Ahmedabad.
4. Darbara Singh Jat, Village Mallan (Punjab)

UNDER SECTION 145 I.P.C.

Name of the accused	:	Pandit Jawahar Lal s/o Pandit Moti Lal Nehru caste Brahaman, resident of Allahabad
Description	:	Complexion fair-oval face-size average-long nose gazelle eyed— broad forehead medium height— age 34 years
Sentence	:	Imprisonment— Two years. Rigorous imprisonment for the first term— One year. Simple imprisonment for the second term one year.
Date of decision	:	17 Asuj, 1980
Date of release	:	17 Asuj, 1982

The term of rigorous imprisonment will commence first and the term of simple imprisonment will follow:

Sd/- Magistrate.

The Jaito Police challaned them to face their trial in the court of Magistrate at Nabha vide File No. 14 C dated October 3, 1923. Pandit Jawahar Lal Nehru and his other friends were asked by the court to give statements in their defence. Written statement of Pandit Nehru is given below for the general interest of the readers. His colleagues Shri K. Santanam and Principal A. T. Gidwani also gave similar statements.

WRITTEN STATEMENT

1. I do not wish to defend myself in this proceeding as it is not our practice to produce any witnesses or offer any defence in proceedings taken against us by the British Government. As a non-co-operator I merely wish to inform the court of the facts as I know them and to correct some wrong statements that have been made. I also wish to point out a number of illegalities and irregularities which have occurred in this case. Before I proceed further with my statement I desire to thank the court for the uniform courtesy that has been extended to me.

2. I realize that it is difficult for this court to act independently or to dissociate itself from the executive which has taken the initiative in starting this case against us. In-deed I learnt with some surprise that even

applications made by us to the court were being referred to the 'administrator' of the State for orders. On the morning of the 24th Sept. I presented an application to the court insisting on my right as an under-trial prisoner to interview my relatives and advisors and also to write letters. A second sitting of the court took place the same afternoon and I was then informed that my application had been sent to the administrator who had passed certain orders on it. Thus on the admission of the court it is the administrator who decided on some of our applications presented to this court and the court merely transmits his orders to us. The gentleman who initiated the proceedings against us thus becomes our judge. It is because of our conviction that it is not possible to obtain justice in matters to which the Govt. is a party, that we refrain from offering a defence.

3. I do not know under what authority the present court is functioning. I take it that the court derived its jurisdiction from the will of Maharaja Ripudaman Singh, the rightful ruler of Nabha State, and could only continue to exercise it during his pleasure. He has now been dispossessed and is not at liberty to impose his will on the people of Nabha. No attempt has been made to show that the present administrator has either been appointed by him or under a voluntary and valid power of appointment conferred by him. The British Govt. cannot without an express authority freely given in this behalf by the Maharaja be entitled to enterfere in the internal administration of the State. No such authority has been proved and no circumstances can be or have in fact been shown to exist as would render such authority unnecessary. These facts must be proved in the court as any other facts and the court cannot merely take judicial notice of the change of administration.

4. When I arrived at Jaito and an order purporting to be under Sec. 144 Cr. P. Code was shown to me I read in it that Mr. Wilson Johnstone was the present administrator of the Nabha State. I did not then know and I do no yet know under what law Mr. Johnstone has been appointed the administrator and what his position and powers are. I am not aware of any mention in the Criminal Procedure Code or Indian Panel Code of the administrator are his power to issue orders under section 144 Cr. P.C. even according to the law as administered in British India, to which repeated reference has been made here, only such persons as are authorized to do so can issue these orders. No attempt whatever has been made to show that the administrator has been empowered by competent authority to exercise either generally or specially the jurisdiction vested in any of the classes of magistrates mentioned in the section.

5. My companions and I had read in the papers about short happenings in Nabha and Jaito. We decided that on our way back from Delhi after the Congress Session we should pay a short visit of a couple of

days to this State to see for ourselves what was happening. We knew very little of the facts at the time. We were told that Muktsar was Sikh Centre from which Akali Jathas were sent, so we went there to make enquiries as to what the Sikh version was and how they were meeting the situation. We then proceeded by road on horse-back and bullock-cart towards Jaito. There was no Akali Jatha with us but we passed some Jathas on the way. About two miles from Jaito, within the Nabha territory, we caught up a jatha and, discarding our bullock-cart and horse we decided to walk along in their wake so as to be able to watch closely what happened to them. Then we arrived at Jaito. We sent the bullock cart containing our luggage straight to the station as it was our intention to leave by the evening train. When the jatha was stopped by the police we stood by to see what was happening. We were asked by a policeman if we were accompanying the Jatha. I told him that we were obviously not Akalis only in their distinctive black turbans and clothes. We had come along with the Jatha to see what happened to them. We continued watching from the roadside, the Jatha occupying the middle of the road, confronting the police. The police prosecutor has referred to a statement said to have been made by the Supdt. of Police of Jaito to the effect that we were forcibly kept back by the police from proceeding further. I do not know if any such statement has been made by the Supdt. of Police. In any event the statement is wholly wrong and untrue. There was no object in our trying to free our way. We had come to watch and we stood aside to see the Jatha and the police.

6. Just then the Supdt. of Police of Jatio came and showed me an order under section 144 Cr. P.C signed by Johnstone. The order prohibited me from entering Nabha State. As a matter of fact I had entered Nabha territory some hours before on my way to Jaito. It did not thus apply to the circumstances of the case. I accepted service of the order and further informed the Supdt. that I did not intend leaving Nabha territory immediately. My companions and I then went to a small building nearby-1 think it is called a *dharm-shala-* and sat down in the verandah as the sun was hot outside. A little later the Supdt. of police returned with some others, one of whom we were told was the District Magistrate of the place. We were formally arrested under section. 188. I endeavoured to point out some irregularities and read part of the order under section. 144 but none of the officials present knew English and so could not understand the order. My companions laid stress on the fact that no order had been served on them and the order served on me certainly did not forbid them from doing any thing. The difficulty was got over by the District Magistrate pronouncing an oral order against them under sec. 144, Cr. P.C. On a further protest being made that the order could not be oral, we were informed that in Nabha State it could be so. I may mention that the statement of Supdt. of

Police of Jaito that my companions refused to sign the order under section. 144 is an untruth. They were never asked to sign. I am sure they would have willingly signed it if they had been asked to do so.

7. Another statement made, I think, by the Supdt. of Police to the effect that Akali jatha and we were asked to disperse is also not true. No such request was made in my hearing. Some people in the jatha were asked to go back, but they refused to do so but sat down in the middle of the road. I asked the Supdt. of Police what he wanted to do with the jatha. He replied that they were needlessly sitting in the hot sun and he merely wanted them to go under tree a little way from the road. No mention of an unlawful assembly was made to my knowledge? Indeed I knew nothing about it till proceedings were started against as at Nabha. All I was told then was that people were not permitted to enter a Gurdwara and its immediate neighbourhood where a diwan had been held. But both these places were, so I was informed, several hundred yards away from the place where the jatha was stopped. So far as we were concerned it was somewhat difficult to understand how persons under arrest could disperse.

8. After our arrest and search we were led away to the police station. The jatha was still sitting at the time in the middle of the road. We were kept at the police station till 10 p.m. when we were handcuffed-one of the hands being left free-and chained and so taken to the station and put in a crowded 3rd class carriage. After changing at Bhatinda we arrived at Nabha in the small hours of the morning on 22nd and were marched to a police chowki. Later in the day we were made to march to the Central Jail. All this time our handcuffs had not been taken off. They were eventually removed in the Central Jail.

9. These are the facts leading up to our arrival under arrest at Nabha. I do not desire to take advantage of any technicalities but I do wish to make it clear that the proceedings against us are wholly illegal and irregular. The order served on me prohibited my entry into Nabha territory. I had already entered some hours back. As framed the order was incapable of being complied with. The act which it prohibited had already been done.

10. The order was not a bonafide one or meant for a purpose provided for by the section. To issue orders under sec. 144 C.P.C. merely to prevent outsiders from entering Nabha is a misuse of the section. There was not the slightest chance of our visit resulting in a breach of public tranquility. Indeed our entry into Nabha territory, our stay there for some hours and eventually our arrest did not as a matter of fact result in any disturbance, or likelihood of disturbance, of the public peace. Our mission was one of peaceful inquiry and no attempt has been made even to allege that it might have affected the public tranquility. It is evident from the brief

outline of this case given by the administrator in a letter to Pandit Moti Lal Nehru that he considered the presence of the accused "under the present circumstances most inadvisable in Jaito." The fact that a certain thing is "Inadvisable" from this point of the administrator does not make something which will disturb the public tranquility. The use of the section under these circumstances is wholly against law. It cannot be used to cut off all entry into Nabha State and to make it a quarantive area where non may enter to find out what is happening. The, reference in the notice to certain resolutions of the Congress! which have nothing to do with any apprehension of a disturbance of public tranquility in Nabha, makes it clear that the object aimed at was the Congress. The section has not only been used against us but also against people who desired to come to Nabha to see us and advise us in jail.

11. After service of the order under section 144 we remained in the immediate neighbourhood till our arrest. I do not know what the Superintendent of Police expected us to do after seeing the orders. We could not vanish. The act forbidden by the order had already taken place before it had been served. On seeing the order I informed the Superintendent that it was not my intention to leave the place then. But I fail to understand how my remaining at the place at the time became an offence or constituted any disobedience. I could not have acted differently whatever my intention might have been. Mine intention to disobey even is not disobedience of an order. During the few minutes that elapsed between the service of the order and our arrest we were resting in the verandah of the Dharamsala after our long journey and we could not do anything if we wanted to carry out the order.

12. The disobedience of an Order under Sec. 144 is not by itself an offence. Even if there is such disobedience it must be shown that such disobedience has actually resulted in a breach or in the likelihood of a breach of the public tranquility. Not the slightest attempt has been made to show this.

13. I would, add that the arrest under the circumstances was not in accordance with law. A case under Sec. 188 is a summon case and no warrant should be issued. Our being handcuffed and chained and then kept under restraint amounted to assault and unlawful restraint. The fact that subsequently a false case tinder Sec. 145 I. P. C has been started against us does not justify the original arrest. I mention this not because I complain of being handcuffed but to show that the whole proceedings have not been bonafide or in accordance with any law.

14. We have been told that our trial is a public trial. But in spite of this assurance 'he public is not admitted and even friends who come long distances to attend- the trial are kept out.

15. I have given the facts in some detail and have pointed out some illegalities and inregularties to show the methods and procedure adopted in Nabha under the present regime. I do not know what the State of Nabha was during the previous administration. But the present administration has certainly shown in our case a remarkable disregard of all rules of law and procedure. It seems to me very strange that any straight forward administration should seek to keep out all outsiders and be afraid of our exposure. Something must be radically wrong for an administration to have recourse to the preventive sections of the code in order to shift all legitimate enquiry.

16. I know little about the facts relating to the Nabha agitation now being carried on by the Sikhs or about the administration of the Maharaja who has been made to retire. If the action taken by the Govt. of India was bonafide and in the interests of the State, I would inquire that they would welcome enquiry and outside investigation. We came with open minds but we were met by an order restricting our liberty of movement. As a matter of fact it was our, previous intention to leave Jaito by the next train, but none the less I could be no consenting party to an illegal and immoral order. I do feel that the restrictions imposed by the present administration in Nabha on our undoubted rights are indefensible and raise a wider issue. On that issue my duty is clear. If that results in a conviction and sentence I shall gladly welcome it.

28-9-1923 (Sd/-) Jawaharalal Nehru

Our written statements are quite ready and we have been waiting to be summoned to court since mid-day. We wanted to consult our relatives and advisors and for this purpose we mentioned to the court yesterday that we required time. I find however that my father. Pandit Moti Lal Nehru, actually came to Nabha yesterday but he was not allowed to see me unless he agreed to some humiliating conditions. I presume he refused to submit to any such conditions and so he had to go back without seeing me. It is perfectly futile for us to ask any friend or relative to come here if he is to be prevented from seeing us unless he agrees to various conditions. We can only do so if it is made prefectly clear that we can send for any one and that he will have full liberty of action and can see us without any restrictions or conditions whatever. As yesterday's treatment of my father clearly shows that he is not going to be allowed in Nabha, I think that the adjournment of the case will serve no useful purpose and will not help us in any way. We do not desire it.

Sd-
JAWAHAR LAL NEHRU
25-9-23 4.40 p.m.

Sd—
I agree K. Santhanam
25-9-23
Sd—
I also agree A.T. Gidvani
25-9-23

As explained by Pandit Jawahar Lal Nehru and his colleagues in their respective written statements that their convictions were unlawful, the Government of Nabha, after much hesitation, had to release them on October 3, 1923 vide File No. 10 C Part B.

Order

I hereby direct that

1. Pandit Jawahar Lal Nehru
2. S. Santanan
3 Dr. A.T. Gidwani

leave Nabha State Territory forthwith and further that they are forbidden to return thereto without my express permission.

Sd/-
Supdt.
Adm. Nabha

3-10-23

Order announced to the above mentioned prisoners at 6/30 this evening.

Sd/-
Supdt.
C. J. Nabha

Nabha
3-10-23

A great controversy then arose between Pandit Jawahar Lal Nehru and the Nabha Government on the point of obtaining a copy of Judgment. A few letters pertaining to this issue are reproduced verbatim.

From Pandit Jawahar Lal Nehru,
Anand Bhawan, Allahabad.

To
The Administrator,
Nabha State,
Nabha (Punjab)
Dated Anand Bhawan, Allahabad the 3 1st October, 1923.

Sir,

I am informed by the Registrar, Chief Judicial Court, Nabha, in

response to a request of mine, that copies of judgments are not supplied to "outsiders" under the laws or procedure of the State. As the "outsider" in question has recently had the honour of being sentenced to 2½ years imprisonment by the Nabha courts, this refusal to supply copies of judgments is some-what remarkable. I am enclosing for your information a copy of a letter I am sending to the Registrar and shall thank you if you will kindly direct that the copies of judgements be supplied to me forthwith.

Yours faithfully,
Sd/—
Jawahar Lal Nehru.

Ends. Copy of letter to Registrar.
From

Pandit Jawahar Lal Nehru
Anand Bhawan,
Allahabad.

To

The Registrar
Chief Judicial Court,
Nabha.
Dated Anand Bhawan, Allahabad the 31st October, 1923.

Sir,

I am in receipt of your letter of the 24th October wherein you inform me that "an outsider cannot be supplied with any copy of the proceedings of a state court.' May I remind you of the fact that I happen to have been sentenced to 2½ years imprisonment by your state courts and that these sentences are supposed to be in suspension at present? A person sentenced has the undoubted right, which cannot be taken away, of being supplied with copies of judgements and other papers in his case. The fact that such a person is an "outsider" did not weigh with the courts when they awarded the maximum punishments they possibly could under the Sections in question. The rule which acceding to you is contained in the circulars of the Maharaja according to which outsiders, even though they happen to have been sentenced by the Nabha courts, are incapable of obtaining copies of judgments in their own cases, is of a novel and extraordinary kind. I shall be obliged if you will kindly send me copies of the circular or circulars of the Maharaja laying down this procedure.

It is customary for all the important papers in a case, and most specially the judgment, to be studied before any particular course of action is decided upon. Judgments are usually supposed to give some reasons for the decision arrived at and these reasons have to be considered by the person sentenced and his advisers before they take any definite action. It

may be that judgments in Nabha are not supposed to give any such reasons or explanations and are merely formal documents which do not enlighten any body. I should like to know if this is the practice prevailing in Nabha.

I may add that at the time of being sentenced I mentioned to both the courts which tried me that I wanted copies of the judgments. I was definitely told that a copy would be supplied to me if I applied to the Chief Judicial officer. One of the gentlemen who tried and sentenced me has, I understand himself become the Chief Judicial officer of Nabha State, and I presume he is acquainted with the laws and procedure of the State. It is evident that at the time he assured me that a copy of the judgement would be supplied to me, he was not aware of any circulars or orders to the contrary. It is possible that there has been some misapprehension and that you have misinterpreted the circulars of the Maharaja, or it may be that some fresh orders have been passed on the subject by the administrator since the assurance given to me by the Chief Judicial officer. I shall be glad if you will send me at your early convenience copies of the judgments as well as copies of any circulars or orders on the subject of granting these copies.

Yours faithfully,
Sd/-
Jawaharlal Nehru

Registered
To

The Administrator
Nabha State, Nabha,
Punjab.

Dear Sir,

I thank you for your letter of the 25th June, which was forwarded to me to Ahmedabad. I am sorry that you have overlooked my request to be supplied with a copy of the suspension order passed in my case. The wording of this order would have put an end to any difference of opinion on the subject.

I am aware that the sentences passed on me were suspened and not remitted. But the question is whether this susperession order was conditional or unconditional. If it was the latter, as I claim, it was, then the sentences cannot be revived as there is no condition to be broken. An unconditional order cannot subsequently be made conditional or can it be effected by a separate or subsequent order. I do not wish to advocate or take advantage of purely legal or technical arguments, but wholly incorrect statements have been made that our sentences were suspended conditionally. These statements are wrong and must be corrected. Prof. Gidwani when he passed the Nabha order on a mission of humanity did

not and could not infringe any condition laid down in the suspension order because there was no condition in the order.

I would again request you to publish or send me a copy of the suspension order so that all doubts about its interpretation may be set at rest.

Yours faithfully,
Sd/-
(Jawahar Lal Nehru)

The Administrator,
NABHA.

Dear Sir,

I quote below the following translation of a letter received by a friend from Mrs. Gidwani:-

"When I went to see him some time ago, I noticed that the authorities were behaving roughly towards my husband. He was locked. His clothes were dirty. He looked much reduced as he had fasted for seven days. Formerly when at the time of Chauri Chaura he fasted, he was not so much reduced. He received the same food as the other prisoners.

"All kinds of difficulties are placed in the way of visitors. His brother has written twice about visiting, but has had no satisfaction."

I shall be obliged if you will kindly let me know whether the statement made by Mrs. Gidwadi is accurate. Will you kindly further let me know the conditions under which visitors are allowed to meet Principal Gidwani, and whether Principal Gidwani is to be tried before a Court of Law, and if so, under what charge?

I remain,

Yours faithfully,
Sd/-
M.K. Gandhi.

Confidential

D.O. No. 458-C
No. 30/24
Camp Mashobra, Simla
Dated the 9th/10th August, 1924.

My dear Wilson Johanston,

Please refer to your confidential demi-offical No. 3189, dated the 6th August, 1924, regarding the correspondence you have been having with Pandit Jawahar Lal Nehru about me suspension of the order of imprisonment passed in his case.

I think you might explain to him the difference between remission and suspension. Obviously when a sentence is suspended, it must be suspended on conditions, as if there were no conditions the action would be one of remission. After having done this it would be well to close the correspondence, which is serving no practical purpose I agree that there is no need to send the Pandit a copy of order suspending his sentence.

Your Sincerely,
Sd/-
(A B. Minchin)

From 'Jawahar Lal Nehru Autography'

Pandit Jawahar Lal Nehru, the late Prime-Minister of India has described the Nabha episode in his autobiography. No account can be had from any source better than this, as Pandit Jawahar Lal Nehru was one of the most active actor to play a dominant role in this drama of freedom struggle. He described the Nabha affairs in detail as under:—

"The incident to which I am going to refer had little to do with this general Sikh movement, but there is no doubt that it occurred because of this Sikh up-heaval. The rulers of two Sikh States in the Punjab, Patiala, and Nabha, had a bitter, personal quariel which resulted ultimately in the deposition of the Maharaja of Nabha by the Government of India. A British Administrator was appointed to rule the Nabha State. This deposition was reseated by the Sikhs and they agitated against it both in Nabha and outside. In the course of this agitation, a religious ceremony, at a place called Jaito in Nabha State, was stopped by the new Administrator. To protest against this, and with the declared object of continuing the interrupted ceremony, the Sikhs began sending jathas to Jaito.

These jathas were stopped, beaten by the Police, arrested and usually carried to an out of theway place in the jungle and left, there. On arrival at Jaito the jatha was stopped by the Police, and immediately an order was served on me, signed by the English Administrator, calling upon me not to enter Nabha territory, and if I had entered, I shall have to leave it immediately. My colleagues and I told the Police officer that we were there not as part of the jatha but as spectators, and it was not our intention to break any of the Nabha laws. Besides, when we were already in the Nabha territories there could be no question of our not entering them, and obviously we could not vanish suddenly into thin air probably the next train from Jaito went many hours latter. So for the present, we told him, we proposed to remain there. We were immediately arrested and taken to the lock-up. After our removal the jatha was dealt with in the usual manner.

"We were kept the whole day in the lock-up and in the evening we were marched to the station. Santanam and I were handcuffed together, his left west to my right one, and a chain attached to the handcuff was held

by the policemen leading us. Gidwani, also handcuffed and chained, brought up the rear. This march of ours down the streets of Jaito town reminded me forcibly of a dog being led on by a chain. We felt some what irritated to begin with but the humour of the situation dawned upon us, and on the whole we enjoyed the experience. We did not enjoy the night that followed. This was partly spent in crowded third-class compartments in slow-moving trains, I think, a change of at midnight, and partly in' a lock-up at Nabha. All this time, till the forenoon of next day, when we were finally delivered up at the Nabha Gaol, the joint handcuff and the heavy chain kept us company. Neither of us could move at all without the other's co-operation. To be handcuffed to another person for a whole night and part of a day is not an experience I should like to repeat.

"In Nabha Gaol we were all three kept in a most unwhole—some and insanitary cell. It was small and damp, with a low ceiling which we could almost touch. At night we slept on the floor, and I-would wake up with a start, full of horror, to find that a rat or a mouse had just passed over my face."

"Our case was dragging on from day to day all though it was a simple enough affair. Suddenly there was a diversion. One afternoon after the court had risen for the day we were kept-waiting in the building; and late in the evening, at about. 7.p.m., we were taken to another room where a person was sitting by a table and there were some other people about. One man our old friend the police officer who had arrested us at Jaito, was there, and he got up and began making a statement. I inquired where we were and what was happening. I was informed that it was a court-room and we were being tried for conspiracy. This was an entirely different proceeding from the one we had so far attended, which was for breach of the order not to enter Nabha territory. It was evidently thought that the maximum sentence for this breach being only six months was not enough punishment for us and a more serious charge was necessary. Apparently three were not enough for conspiracy, and so a fourth man, who had absolutely nothing to do with us, was arrested and put on his trial with us. This unhappy man, a Sikh, was not known to us, but we had just seen him in the fields on our way to Jaito."

"The lawyer in me was rather taken aback by the casual-ness with which a conspiracy trial had been started. The case was a totally false one, but decency required that some formalities should be observed. I pointed out the judge that we had no notice whatever and that we might have wanted to make arrangements for our defence. This did not worry him at all. It was the Nabha way. If we wanted to engage a lawyer for our defence we could choose some one in Nabha. When I suggested that I might want some lawyer from outside I was told that this was not permitted under the

Nabha rules. We were further enlightened about the peculiarities of Nabha procedure. In some disgust we told the judge to do what he liked, but so far as we were concerned we would take no'part in the proceedings. I could not wholly adhere to this resolve. It was difficult to listen to the most astounding lies about us and remain silent, and so occasionally we expressed our opinion briefly but pointedly, about the witnesses. We also gave the court a statement in writing about the facts. This second judge, who tried the conspiracy case, was more educated and intelligent than the other one.

"In the conspiracy case we were sentenced the same day to either eighteen months or two years, I forget which. This was to be in addition to the sentence for six months. Thus we were given in all either two years or two and a half years.

"Right through our trial there had been any number of remarkable incidents which gave us some insight into the realities of Indian State administration, or rather the British administration of an Indian State. The whole procedure was farcical. Because of this I suppose no news paperman or outsider was allowed in court. The police did what they pleased, and often ignored the Judge or Magistrate and actually disobeyed his directions. The poor Magistrate meekly put up with this, but we saw no reason why we should do so. On several occasions I had to stand up and insist on the police behaving and obeying the Magistrate. Sometimes there was an unseemly snatching of papers by the police, and the Magistrate, being incapable of action or of introducing order in his own court, we had partly to do his job. The poor Magistrate was in an unhappy position. He was afraid of the police, and he seemed to be a little frightened of us, too, for our arrest had been noised in the press. If this was the state of affairs when more or less prominent politicians like us were concerned, what, I wonder, would be the fate of others less known?

"Most of the Indian States are well known for their backwardness and their semi-feudal conditions. They are personal autocracies, devoid even of competence or benevolence. Many a strange thing occurs there which never receives publicity then produced a separate order called an Executive Order, also issued by the Administrator, asking us to leave Nabha and not to return to the State without special permission. I asked for the copies of the two orders, but they were refused. We were then escorted to the railway station and released there. We did not know a soul in Nabha, and even the city gates had been closed for the night."

APPENDIX - 3

MAHATMA GANDHI AND JAITO MORCHA

First leter
Dt. 4-3-24

I

Copy of the Letters of Mahatma Gandhi.

1. In my opinion in order to bring the whole of the Akali movement to a successful issue, it is absolutely necessary that their minimum should be unmistakably stated. This alone can evoke universal approval and sympathy, provided that minimum is just and reasonable in the sense that it appeals to the reasons of a common sense God-fearing ma. It will not therefore, do to say that a particular claim is a religious claim. All religious claims must necessarily appeal to reason.

In a movement of non-violence, the minimum is also the maximum just as the minimums is not capable of reducation even though the difficulties may be insurmountable, similarly under favourable weather there can be no addition to the minimum.

The follows from the fact the non-violence includes truth, and truth admits of no expedients.

2. It is, therefore, necessary for the S.G.P.C. to state the implications of the Gurdwara Movement, i.e., which Gurdwaras are claimed by the Akalis to be historical or otherwise falling within the movement and without which an Akali to be true to his faith may not rest. Second, what are the implications with reference to the present Akhand Path affair in Gangsar Gurdwara? Third, what is the movement in connection with the forced abdication or deposition of the Maharaja of Nabha?

3. In my opinion with reference to the Gurdwaras, the mode of procedure should be in the case of disputed possession, (i) Through privata impartial arbitration without reference or intervention of the present courts of law (ii) Where the opposite party refuses to submit to reason or arbitration, by Satyagrah, i.e., non-violence mode of asserting S.G.P.S.'s right to possession, in order that the method is and remains strictly non-violent throughout. It is not enough that there is absence of active violence, but it is necessary that there is not the slightest show of force.

It follows, therefore, that a large body of men cannot be deputed to assert the right of the S.G.P.C.'s possession, but one or at the most two

men of undoubted integrity, spiritual force and humility may be deputed to assert the right.

The result of this is likely to be the martyrdom of these pioneers. My conviction is that from that moment the possession of the Committee is assured, but it may so happen that martyrdom is postponed and intermediate stages, such as pin-pricks, serious assault or imprisonment might have to be suffered. In that case and in every case till actual; control is secured, there must be a ceaseless stream of devotees in single or double file visiting the gurdwara in assertion of the right of the Committee. It is hardly necessary for me to point out that if the possessor for the time being may consent to submit to arbitration. The Committee should be ever ready to accept the offer, when the asserting of the right by means of Satyagrah ceases. In such a case, it goes without saying that if there are any of the devotees who have been imprisoned in prosecution of the object of the Committee, they should be discharged simultaneously with the acceptance of the arbitration.

Nabha

I understand the position regarding the Nabha state to be as follows and as explained by the Akali friends who have been kindly sent by the S.G.P.C. for the purpose:—

I. The S.G.P.C. contends that the Maharaja has been forced to abdicate, that there is no sufficient warrant for the step and that the committee is in a position to prove that the Maharaja has been forced to abdicate not because of the charges vaguely referred to by the Viceroy or of any other charge such as should justify the extreme punishment, but for his public spiritedness exhibited on several occasions and for his known active sympathy for the Akali cause. The Committee invites an open and impartial enquiry by a competent authority into the whole case, before which the S.G.P.C. should have the right to give evidence and the Committee should be satisfied with the findings of such an enquiry. It has been suggested that the Nabha Maharaja has voluntarily abdicated in consideration for the Government suppressing certain charge which they hold are of an extremely defamatory character. If the Maharaja's own writing can be produced in proof of the statement, the Committee will naturally have nothing further to say. Such writing should be given by the Maharaja without any veiled pressure from the Government and should be a fresh document. The Committee have no desire at present for any direct action, at the same time it is but fair to say that if all the efforts at impartial enquiry for obtaining strict justice fail and when the public have been put in possession of all the facts known to the Committee and public opinion has been fully matured and cultivated, the Committee may be reluctantly

compelled as a matter of honour and chivalry to a resort to direct action. No mention, however, of direct action will be made in any manifesto stating the Committee's position, regarding Nabha that may be issued by the Committee.

The above position appears to me to be unexceptionable and I hereby endorse it.

Shahidi Jathas 500, Akhand Path

Had it been possible for me to have met the Akali friends before the jatha, which is now on its way to jaito, had started, I would, even after having heard all that the friends had to say, have adhered to my advice that it should not be sent before perfect stock-taking and review of the whole situation but I wish to cast no blame on any one for the delay in the friends meeting me or if there is any blame to be attached to any body, I must take it upon my own shoulders, because I omitted to take the precaution of wiring the full text of my message to the S.G.P.C. at the sametime that I handed it to the representative of the Associated Press. I was under the mistaken belief that press messages having precedence of private messages, the A.P. message would be earlier in the hands of the Committee. I foolishly wanted to save public money. Could I be present in the Punjab and see things face to face, I would not hesitate even though the jatha is nearing its destination, to tender my advice for its recall in order to enable us to review the situation and to take certain steps which I hold are necessary before taking further direct action, but I cannot undertake the responsibility lying on a sick bed of advising the recall. I dare not place such a burden on the friends who have come to discuss the Gurdwara affair with me. In the circumstances, therefore, I fear that the jatha must be allowed to proceed to its destination. I understand that elaborate precautions have been taken to prevent admiring crowds or others from following or accompanying the jatha. I understand that strictest instructions have been issued to the jatha to adopt and continue a perfectly non-violent attitude in spite of the gravest provocation. This is all to the good.

But I understand further that the jatha has also been instructed, in the event of its receiving orders to leave the state boundry, to disobey, and arm in arm the jatha has been instructed to present a solid living wall to the state soldierly and to draw upon their devoted heads with unflinching courage all the fire that can be poured upon them. The idea is no longer to submit to pin-pricks and prolongation of the agony by way of forcible deportation, but to end it by every member of the jatha sitting at his post and dying there with calm resignation without any retaliation. This plan is conceived in a most lofty and daring spirit. The bravery of those who

conceived it and still greater bravery of these who are expected to carry it out in its entirity cannot be questioned and if the Nabha authorities are so foolish as to fire upon the jatha till every one lies dead at his post, it will certainly stagger humanity, thrill the world and command universal applause for matchless heroism, but I am sorry to say it could not be recorded as an act of non-violence. This proposed action can be described as civil disobedience but in reality it would not be civil disobedience. For civil disobedience, perfect sub mission to order which are given as punishment for the breach of primary orders, which a civil resister holds against conscience, but such disobedience to be civil, requires perfect obedience to sanctions, small and great, and disobedience of small sanctions in order to invite larger sanctions, is not civil but is rowdy and, therefore, violent. The faith of civil resister must be a living faith in the ultimate success of the spirit of suffering and forbearance. Infinite patience must, therefore, be badged.

Let us now apply this principle to the proposed action to sit tight in the face of an order of deportation or an imprisonment in order to invite shooting, is to avoid the intermediate sanctions and possibilities of prolongation of slow suffering and also the struggle. Such avoidance is not permissible in civil disobedience and is calculated to give an excuse to opponent that they are not non-violent. The natural course would be to obey the order of deportation when it is accompanied by physical force, be it ever so slight. Therefore, even if a youngster duly authorised came to enforce the order of deportation, 500 strong men would in honour be bound meekly and joyously to march out with a young deporting officer, whom by the heroic forbearance, the 500 are likely to convert into a friend. Once put across the border, the right of marching back accrues to the 500, and be treated similarly, or worse. The idea underlying meek suffering is that ultimately it is bound to melt the strongest heart. It further deprives disobedience of the slightest trace of violence either active or passive.

I wish to analyse the proposed action still further. What is the locking up of arms of the whole jatha, if it is not passive violence? It is clear that such a solid wall cannot be broken by one man where as the creed of non-violence presupposes that a move of violence by the opponent is enough for him to push back a crowd of 20,000 non-violent men.

If, therefore, the Committee accept all the Implications of non-violence, I am firmly of opinion instructions already given, as to the action to be taken by the jatha when it comes in conflict with authority, should be revised in terms of what I have sketched above. In that event only one or the other thing can happen, either the 500 will be deported or imprisoned but in both the cases the act will have been performed with complete meekness on our side. I know the difficulties of following the procedure.

The authorities may endlessly continue the see-saw business in order to tire us out, but this difficulty vanishes if we as a body claim incapable of being tired out. Non-violence depends, as it does, on an unquenchable faith in God, and in the persistence, only of that which is good; does not know what it is to be defeated or to be tired out. If the plans suggested by me is adopted, any number of men may march in and at any time of the day. It will be found in practice that no authority can possibly afford to play game of see-saw with a people so determined. So much regarding the jatha now on march. When the present manoeuvre is finished, I would suggest a review of the whole situation. So far as I know, the aim of the Akhand Path movement is to assert the right of community to have Akhand Path in place of that which was interrupted and to vindicate the right to have the Akhand Path as often as the community considers it necessary. The authorities state that they do not wish to prevent the Akhand Path ceremony but they will not allow under its cover the massing of a large number of Sikhs from outside who may carry on open or secret propaganda regarding the Nabha Maharaja and thus create and keep up the movement in the state. In order to meet this objection, I would advise the Committee to make a declaration in the clearest possible terms that the object of the jatha is purely to assert the aforementioned right; that it has no desire to carry on under cover of the Akhand Path ceremony any prohibited propaganda in the Nabha State whilst the Committee in no way binds itself to refrain from pressing forward the claims of the Nabha Maharaja and agitating for the Nabha question. But that agitation will stand on its merits and will have no connection with the Akhand Path affair. The Committee will also in that case be satisfied with sending a jatha of 25 without any way admitting the right of the state to limit the number. It would be purely a voluntary act with a view to disarm suspicion.

If then the sending of jatha of 500 is suspended for the time being and the declaration sketched above is made, it opens the way for a third party to negotiate with the authorities with a view to removing the dead-lock.

Gurdwara Reform Movement

In connection with the Gurdwara mevement, I am asked to state the procedure that in my opinion should be adopted prior to the direct action sketched in the foregoing notes. The first thing is to state the case fully and publicly as to the conditions of the Gurdwara mis-management and character of occupant, etc., or notice should also be served on the occupants stating the position of the Committee and asking him to submit to its jurisdiction and control and informing him that in the event of his wishing to contest the Committee's possession, the latter would be willing

to submit the case to the arbitratin; the names of the arbitrator or arbitrators on behalf of the Committee should be given in the notice, and in the event of the occupant ignoring the notice or declining to submit to arbitration, the committee would be free to take direct action.

With reference to the gurdwaras already possessed by the S.G. P.C., as a matter of truth and justice I am convinced that if the party dispossessed disputes these rights of the SG.P.C. to the possession, the committee should be ready to have the matter reopened and settle by arhitration, but I recognize that it would be dangerous and detrimental to the best interests of the committee to make any such public announcement as the present moment, and whilst the Government is trying its best to injure the committee and in every way interfere with its activity. With reference to the gurdwaras claimed to be historical, the only thing, so far as I can see, the committee can be reasonably expected to do is to prove the historical nature and if it satisfies the arbitration regarding it, possession must rest with or vest in the committee without any further proof being necessary regarding any other matter.

Sd/- M.K. Gandhi

2

Asked as to the result of the protracted deliberations with the Akali friends, Mahatma Gandhi made the following statement to our representative:-

I had long and cordial conversations with the Akali friends. In the course of the conversations I tendered to them my opinion on the several matters under discussion. The public will not expect me to divulge the matters discussed between us or the opinion given. But I am free to state this that the Akali friends told me that my letter was not received by the S.G.P.C. with apathy and they satisfied me that it gave it all the consideration that was possible under the circumstances. Unfortunately my letter was seen by them In the Press so late that they were unable to do more than they did in the matter.

M.K. Gandhi.

3

4-3-24.

Letter of Mahatma Gandhi

If I am entirely satisfied as to the nature of and implications of the present Akali movement and the methods adopted to gain the end, I should have no hesitation in throwing myself heart and soul into it and even in burying myself in the Punjab if it become necessary in order to guide the movement. The satisfaction that I require is on the following:—

1. The strength of the Akalis.

2. (a) A clear manifesto publicly stating the minimum which I understand to be the performance of the Akhand Path ceremony in the Gangsar Gurdwara, the Sikhs openly and sincerely declaring that it has no political end that they do not desire, through the Akhand Path movement in any shape of form, to carry on an agitation directly or indirectly, for the restoration of Nabha Maharaja. The agitation which the Akalis intend to carry on in connection with such restoration will be on an independent footing and will be purely a separate movement.

(b) In connection with the movement for control of gurdwaras in every case of disputed control or possession, the matter should be referred to arbitration. In the case of historical gurdwaras, it will be assumed that all such gurdwaras must remain in the control of the S.G.P. Committee. But the question of fact whether a particular gurdwara is or is not historical will be a subject matter of arbitration, and the burden of proving that it is so will lie on the shoulders of the S.G.P. Committee. With reference to all other gurdwaras, all the facts in dispute should be a subject matter of arbitration.

In the event of the party in possession of such gurdwaras declining to surrender control to the S.G.P. Committee or to refer the matter in dispute to arbitration, the Akalis would be free to take such direct action as is consistent with non-violence in the strictest sense of the term.

3. Full assurance and, therefore, a document intended for publication signed by all the principle leaders or on behalf of the S.G.P.C. giving a description of the methods which will clearly set forth all the implications of non-violence. By the term I do not wish to convey that non-violence is to be regarded in the document referred to above as the final creed of the Sikhs which I know it is not. But I do under-stand that their methods so for as this gurdwara movement is concerned, will be absolutely non-violent, that is to say, the Akalis will be non-violent in thought, word and deed in connection with all persons, whether government officiels, English and otherwise, or whether members of the public belonging to any denomination; whatsoever who may be regarded as opponents of the objects of the Akali movement. Absolute adherence to truth I regard as an integral part of any scheme of non-violence, whether it is temporary or permanent and whether it is restricted to persons or places, it, therefore, admits of no diplomacy, as we understand the term, and it rejects altogether the prevailing normal idea that it is legitimate to have surreptitious methods with regard to opponents. It follows that there is to be no secrecy.

4. That the movement is neither anti-Hindu nor anti-any other race or creed.

5. That the S.G.P.C. has no desire for the establishment of Sikh

Raj and as a matter of fact, the Committee is purely a religous body and, therefore, as such, can have no secular object intention.

4

Dear friends,

I learnt through Pandit Moti Lai after you had gone, that the S.G.P.C. was actually defending the accused in the matter of the prosecution of Akalis. I learnt too that a Hindu temple within the precincts of the Golden Temple had been destroyed by the Akalis and that the letter took their stand upon religion. In your letter which you have promised I would like you please to deal with all these questions.

Yours sincerely

5th March 1924 M.K. Gandhi

5

As to the restoration of Nabha Maharaja.

In my opinion, whatever the true facts may be, the Maharaja has by his writing made it practically impossible for his well-wishers to carry on an effective agitation for his restoration. If, however, he makes a public statement that all the writings were practically extorted from him and that he is quite willing and anxious that all the facts against him should be published and if he is prepared to face all the consequences, of the agitation, viz., deprivation of titles, annuity, & c., and if all his allegations regarding duress can be proved, it is possible to carry on an effective and even successful agitation.

In any event when the declaration of the kind mentioned is made by the Maharaja, the agitation should be "all India agitation". The Akalis should merely assist in the elucidation of facts.

M.K.Gandhi.

6

9-3—24

My friends informed me to my surprise that there was a general misapprehension that after the Nankana tragedy I had expressed an opinion that the Gurdwara Movement should have been postponed till after the attainment of Swrajya. And that my recent letter was intended to renew that opinion. I never once expressed the opinion attributed to me, as can be amply verified from my writing and speeches of the time. My recent letter was merely an advice to suspend and not necessarily to stop altogether the sending of the then impending shahidi jatha till after deliberations with Committee of non-Sikh friends and full introspection and searching of the heart.

M.K. Gandhi

Poona, 9th March, 1924.

7

Amritsar,
April 20, 1924.

Dear Mahatma Ji,

We regret that owing to a variety of circumstances, into which it is not necessary to enter, we have not been able so far to reply to your letter dated 4th April. We hive discussed the issues raised 'in your letter and we wish to state that on all those points our position is very clear. We are glad that on these points our views coincide with yours and we can request to atonce to declare them on your behalf again, if you like.

1. Yes, we agree that in matters of disputed control or possession, arbitration should first be tried and if you study the facts about our movement so far, you will find that we have been following this practice. As you say, it should be assumed that all historical Gurdwaras must remain in the control of the S.G.P.C., the onus of proving the historical character of a Gurdwara, when questioned, will be on the S. G. P. C. With reference to all other Gurdwaras, ail the facts in dispute should be a matter of arbitration. Satyagrah to be resorted to by the Akalis only in the event of arbitration and other attempts at amicable settlement being rejected by the incumbents. *Sataygrah* is to be practised in the spirit of perfect non-violence. The spirit of truth that should underlie such non-violent campaign requires that our objectives and methods should be open and above-board. The S.G.P.C. has been holding this principle and has always enjoined it on itself and all those who have accepted its lead. We have been successful in carrying it out into practice and it is a source of great satisfaction to us that the public, on all occasions, has acknowledged our doing so. Our experience of this method has strengthened our faith in it and our adherence to it.

2. Our movement is neither anti-Hindu nor anti-any other race or creed. Though essentially religious in spirit and objectives, it is thoroughly national in outlook. We have, therefore, all along endeavoured to carry with us the sympathy, approval and good wishes of all that is best in India or elsewhere; and we take pride in the fact that we have been successful in it.

3. The movement is purely religious and has no secular object or intention. The S.G.P.C. is a purely religious body and has no desire for the establishment of Sikh *Raj*. We have repeatedly declared it whenever any such reflection has been cast on our intentions by Govt. So far this baseless charge has been trotted out only by Govt. who may be interested in maligning us and creating reversion against us among other communities. It is most painful to us that it should have been necessary to have to make this explanation even to you. Not only S.G.P.C. but no other Sikh body or

individual entertains even in dream any idea or desire of establishing Sikh *Raj*.

It is exactly because ours is a religious movement that although we have sought and received sympathy and support from non-Sikh friends and Sikh and non-Sikh national workers, yet our people have been very jealous of keeping the control and guidance of the Gurdwara movement In purely Sikh hands, and we are glad to note that our friends have appreciated this view and approved of it. Again, It Is exactly because of the same reason that we have not availed ourselves of the frequent and affectionate offers of direct participation in our religious satyagrah by non-Sikh friends, such as the offers of Hindus and Mohammadans to form jathas and participate in our suffering In the Guru-ka-Bag days and again last winter when the S.G. P. C. and the Akali Dal were declared unlawful. Of course, we cannot repay the deep debt of gratitude that we owe to Hindu and Mahammadan friends like Pandit Dinanath, Swami Shardhanand, Swami Vishwa Nand, Pandit Jawahar Lal Nehru, Gidwani Onkarnand, Santanam, Kitchlew and others who have suffered for sympathising with us. If for no other reason, the love of these friends and of Malvyaji, Swami Shankeracharya, Ali Brothers, Mr. C. F. Andrews and yourself would prevent us from becoming anti-Hindu or anti-any other community or entertaining any dreams of dominating over communities.

II

As for the significance of the jaito struggle and its implications we wish to state as follows:-

Right of free congregation and free worship by holding religious diwans is the birth-right of the Sikhs. Not the deposition of the Maharaja but the invasion of these rights at Jaito by the Nabha Administration was the cause of the going of jathas to Jaito. The S. G. P. C. supported the protest of the Sikhs of the State against this action but the authorities turned the deaf ear to the legitimate demand of the Sikh community and further aggravated the position by closing the Gurdwara and interrupting the Akhand Path by forcibly breaking the congregation. This and this alone was the cause of the sending of the jathas to re-establish the rights assailed. The S. G. P. C. has declared in unequivocal terms in its communiqués and in instructions to the daily jatha of 25 and each Shahidi jatha of 500, that their objective is tore-establish the right of free congregation and free worship. The S.G.P.C. has not had, nor has, any other objective than this and certainly does not wish to make Gangsar Gurdwara its base of operations to carry on the propaganda against Nabha deposition under the cloak of pilgrimage and Akluind Path. At the same time the S.G.P.C. wishes to make it clear that its resolution to get the wrong

done to His Highness righted by all peaceful and legitimate means stands in full force and that the S.G.P.C. will leave no stone unturned to carry out that resolution in consonance with its wording. It is our intention that when the Gurdwara is thrown open to us we should depart within a few days after establishing our rights and making necessary arrangements for the fulfilment of our vow of completing 101 Akliand Paths there. We do not wish to make any unnecessary delay in completing the above number of paths. We would rather desire to have as many simultaneous paths as can be performed with due respect and ceremony. The only implication that we can think of is that we feel that we will have fallen short of our duty if in the Jaito Gurdwara we do not raise our voice to mark the feeling of the Panlh about the martyrdom at Jaito and also about the religious grievance of Nabha wrong, out of which the whole Jaito affair has sprung. Nobody has any right to impose any restrictions on us as to the number of pilgrims, period of stay, and mode of worship in our Gurdwaras.

It should be hoped that the establishment of our rights and the fulfilment of our vow would be carried out amicably and in truly religious spirit and that the authorities will not create any complications again by any interference with our legitimate religious rights.

We hope the above statement will make our whole position clear to you and convince you. If you have any further views on the matter kindly communicate them to us. And so long as we do not hear from you that you completely agree with us we would request you to keep it confidential and not publish it. On our part we think that we have sufficiently and frequently enough declared our position in public and that no new announcement is necessary.

As for the suggestion about making Nabha deposition an All-India question and as a preparation for that securing certain announcements from His Highness, it requires much consideration and there is no immediate pressing need of coming to a decision on the matter.

As for the query about the strength of the Akalis we have the satisfaction that the whole Panth is with us except a few Individual mahants who are opposed to us for selfish ends. The number of Akali satyagrahis depends upon the intensity of repression.

We agree with you in principle on the question of nonviolence and in its methods and implications too. We mainly agree with you. I But we have difference of opinion on two points, i.e., about the question of the alleged show of force involved in a considerable number of men practising satyagrah at the same time and the question of disobeying the order of arrest. These points we have dealt with in a separate note annexed herein. You will: see that second question has not yet arisen and the discussion about it is merely academic.

III

Pandit Moti Lal Nehru was right in informing you that many of the Akali leaders are defending themselves in the present conspiracy case against them. They are doing so in this case because the charge is extraordinary, i.e., that they want to seize the Punjab. They want to combat that wicked charge positively instead of by the negative method of denying it in their statement. The wisdom of their action is proved by the fact that the case has been going on for the last six months but the prosecution has not ventured to bring even a shred of evidence about this charge. Another reason is that the whole course of the Gurdwara movement has been made the subject of inquiry and they wish to prevent the history of their movement from being murdered. That even you have found it necessary to ask for repudiation on our part of the charge of desiring a Sikh *Raj* and harbouring ill-will against other communities, shows how for the Government has succeeded in clouding the issues and how necessary it was to fight this campaign of misrepresentation.

Almost all national leaders, Pandit Moti Lal included had approved of this decision and went further to form an Akali Legal Defence Committee which, however, died without functioning. We also want to make it clear that the S.G.P.C. has never adopted any resolution of the boycott of courts and has gone to courts many a time, deciding its policy on every occasion according to the nature and circumstances of the case. Generally we have not sought redress in courts, but when advisable, have confined ourselves only to defence. It should be noted that ours is a religious representative body containing men of all shades of opinion, co-operators and non-co-operators. Our very demand for a Gurdwara law shows that if such a law is given to us we must use the courts. We may also point out that in the present case 13 out of 46 are not defending themselves. The second batch of 58 members of the S.G.P.C. convicted under Section 17 (2) Cr. L.A.A. did not defend themselves and nor did thousands of other Akalis put in any defence who have been flung into jails.

As for the demolition of a Hindu temple within the precincts of the Golden Temple the facts are these:-

There was a Hindu image, Shiva-lingam, in a corner of the Parikarma of the Golden Temple which had been introduced in recent times. The Sikhs are not idol-worshippers and the S.G.P.C. had always looked forward to an amicable removal of the image in consultation with Hindu leaders. In fact this matter had been broached with Pandit Malavyaji and Swsmi Shankeracharya, both of whom had agreed with the Sikh view. Before the S.G.P.C. could achieve this consummation or had at all set about it, some irresponsible and misguided men, most probably Sikhs, demolished it one

night in April 1923 without even the knowledge of the S.G.P.C. or any person connected with it. When it was discovered the next morning, the S.G.P.C. hastened to condemn this action and expressed its deep regret in public and its readiness to make amends to injured Hindu sentiments in consistency with the principles of Sikhism. While we resent to be called idol-breakers, we dare not figure as idolerectors. So the restoration of the image by the S.G.P.C., the trustee of Religious reform, was out of question. Even from a practical point of view, the replacing of the image with a view to its ultimate removal, and with the daily risk of its desecration by irresponsible people, was not advisable. Short of it we were ready to make it up to our Hindu brethren in a hundred ways. By a strange irony of fate the image was demolished on the same night, April 12, when about 1600 Akalis were patrolling the streets of Amritsar to protect the life and property of Hindus and their temples and Thakardwaras. This combination of circumstances pained the S.G.P.C. most.

IV

Most of the suggestions made in your first letter have already been adopted and carried out by us and we have been trying to act in the spirit which you are anxious to inculcate. It appears that as yet you have not had the opportunity to go through the literature on the movement published by us and also that our representatives have not been able to adequately explain many important points.

We now proceed to take up the points discussed in your note and state our position with regard to each.

1. From the beginning we have put forward only the minimum of our demand and have repeatedly declared it in the press and on the platform and in conferences with the representatives of the Government. We have never changed our position or made any addition to our minimum in favourable weather. That minimum has always been the following:-

(a) We want a Law that would provide for a central, representative and elected body of the Sikhs as the trustee of all historical Gurdwaras, i.e., those connected with the memory of any Sikh Guru, martyr, saint or historical personage. These Gurdwaras are mentioned in authentic Sikh books.

The Government has all along admitted that the existing law is defective and that there is great need of reform, but for reasons of its own has persistently set its face against conceding the demand for a central body, as mentioned above.

(b) We want the freedom of our religious symbol, the Kripan or sword from all restrictions as to wearing possessing, carrying, manufacturing and selling or size or form. This is not a new demand, but an old essential

religious principle and the struggle for it is as old as modern reform movement. For a fuller statement see pages 462-476 of the book named "Gurdwara Reform Movement". Our claim is that the Law as it exists gives us this freedom, but the Government has been interpreting it differently on different occasions according to its attitude towards the Sikhs.

2. The above are the minimum demands. It should not be understood that the Sikhs do not want to reform the Sikh religious and charitable public trusts, other than historical, which are mismanaged. It is hoped that when the main problem of the historical Gurdwaras is solved, there will be no difficulty in improving the condition of other religious institutions by securing their management according to the conditions of their foundation. The present struggle, however, is confined to historical Gurdwaras alone.

3. We agree that reasoning and arbitration should be sincerely tried before resorting to Satyagrah in order to assert the S.G.P.C's. right to control and manage a particular historical Gurdwara. This has been our practice all along.

Generally when the efforts of local Sikhs to reform a Gurdwara through persuation have failed and in some cases when even Law Courts have not granted redress, the S.G.P.C. is moved to take the matter in hand. The S.G.P.C. invites the mahant to remove the defects and consent to work under a committee representative of the local sangat and affiliated to the S.G.P.C. Respectable and impartial persons, Sikhs and even non-Sikhs, of the locality are requested to intervene and exert their influence to bring about an amicable settlement. If the Government is not in a spasm of repression at the time, these counsels often prevail. The purpose of reform being attained, the mahant is treated generously in regard to his maintenance. So many Gurdwaras have been affiliated in this way. But if the Government as is often the case, is in a repressive mood, the mahants are put up and would not listen to reason, entreaty or arbitration. In some cases even those who have accepted the control of the S.G.P.C. and signed an agreement, throw up their connection with the S.G.P.C. in such cases, after all other means have failed, it becomes imperative for the Sikhs to reform the Gurdwara by non-violent suffering. If any possession has been taken by some enthusiastic Sikhs without satisfying the above preliminaries the S.G.P.C. has condemned such action and ordered the possession to be restored to the mahant even though, reform was urgently needed.

Our mode of suffering is perfectly non-violent. All those who have seen the Sikhs' suffering have been convinced of their sincerity and non-violence. It is only the Government that has brought out convenient charge of show of force against the Akali Satyagrahis in order to dis-credit the movement although in Guru-ka-Bagh affair it felt obliged to admit that the

Akalis had been completely non-violent. Generally we have been practising Satyagrah in small numbers i.e. in batches of one, two, three or four. In the Keys affair, individual speakers dis-obeyed the Seditious Meetings Act. In Guru-ka-Bagh affair, jathas went to court arrest in batches of four. During the beatings the daily jathas proceeding to Guru-ka-Bagh were stopped on the way by police and ordered to disperse, on their refusal they were beaten to unconsciousness. Nobody complained of their overawing any body. If they had been allowed to proceed they would have offered for arrest in batches of four. Even now at Bhai Pheru, batches of four go out to court arrest. On other occasions, such as in the Spring of 1922 when hundreds were arrested, there was no question of show of force, for the Akalis did not offer themselves for arrest, but were hauled up from their homes by moving columns of police and military in pursuance of an official campaign of repression. The present struggle at Jaito has arisen in peculiar circumstances necessitating the sending of larger numbers. This we hold is quite compatible with the spirit of non-violence, which we hold is as the essential of our success. At Jaito, two of our dear religious rights were assailed without which a Sikh "to be true to his faith cannot rest." One is the right of assembling in the form of a congregation or Sangat and the other is to freely carry on Paths and other ceremonies of worship in our Gurdwaras. These rights were assailed by the officials of the British Administration of Nabha at jaito, when they blockaded the congregation for many days and eventually broke it up and carried away its members under arrest and interrupted the Akhand Path going on in the Gurdwara. All access to the Gurdwara was stopped and Sikhs prohibited from congregating and resuming the interrupted Akhand Path.

Batches of 25 Sikh pilgrims have been daily going to jaito since the 15th September, 1923, i.e., for more than 6 months and have been beaten, humiliated, arrested and deported. The position of the Sikhs from the beginning has been the same and based on a principle. But the Government has frequently shifted its position and tried to impose restrictions on the number of pilgrims, number of Paths and the period of the stay of the Sangat in the Gurdwara, Acceptance of any of these limitations would mean, for the Sikhs, the surrender of the religious principle at stake.

In your suggestion about the limitation of satygrahis to "one or at the most two" you have not taken to account the significance of the institution of sangat in Sikhism and the principle of numbers involved in the Jaito struggle. As you will see from the first chapter of the book the Gurdwara Reform Movement, the holding of and worshipping in sangats is an essential part of Sikhism. The sangat is believed as the Guru incorporate. From the time of Guru Nanak onwards, Sikhs in large numbers have been proceeding to Gurdwaras and congregating therein. The freedom

of temples would mean nothing without the free and unfettered exercise of this right. This issue was never so clearly involved at any other place in this movement, therefore, some find it a little difficult to understand the developments of the struggle at Jaito. To further cloud the issue, the Government and the Anglo-Indian press have persistently spread misrepresentations about it.

V

After having tried for a long time to reform the Gurdwaras through the agency of law courts, arbitration, agitation and other ordinary means, and having failed, the Sikhs have been compelled to adopt the way of suffering taught by their Gurus. The idea is to civilly disobey certain official orders pertaining to the Gurdwaras and thus invite suffering on ourselves, remaining perfectly non-violent. This method has been adopted with the conviction that it will lead to success by moving the callous heart of the oppressor by presenting to him the sight of suffering inflicted by him and that by cheerfully enduring this suffering strength will be evoked in us and the public will be convinced of the depth of our feeling and the sincerity of our cause. This suffering may take the form of imprisonment, fines, beating or death.

Government at first tried the policy of wholesale arrests in 1921 and the first half of 1922. In spite of inflicting severe sentences it failed to suppress the ardour of the Sikhs. Then in August 1922, in Guru-ka-Bagh affair Government deliberately adopted the policy of dispersing the Sikhs proceeding to the Gurdwara by inflicting inhuman beating on them which created a sensation throughout the world. The prayerful non-violent attitude and the undaunted steadfastness of the Sikhs under this severe trial, and the pressure of public opinion convinced the Government of the futility of this step and it reverted to the former policy of making arrests. That even failed for daily a batch of one hundred Sikhs offered itself for arrest in a perfectly non-violent manner for full two months without; breath. There seemed to be no end to this stream of Sikhs volunteering to be arrested. Thousands wore rendered destitute and homeless by heavy fines and wholesale unscrupulous attachments. After having arrested about 6,000 the Government found an excuse to extricate itself from its wrong positions. In the present Jaito struggle the Government taking lesson from its failure at Guru-ka-Bagh tried to avoid making arrests of large numbers of Akalis and adopted the policy of cat-and-mice play. The daily batches of 25 pilgrims were nominally arrested, often being beaten and humiliated before arrest, and were taken hundreds of miles away by train and sent adrift unprovided in the jungles of Bawal, an outlying dominion of Nabha State. These jatths often walked long distances back

to Jaito to re-arrest the right and met the same fate. This continued for months and the Government was absolutely unmoved. The religious sacrilege at Jaito remained unremdied and the religious right of pilgrimage and worship remained unredeemed. After five months the Sikhs resolved to take intenser and vaster suffering upon themselves by sending Shahidi jathas of 500. The objective and the oath of non-violence of these jathas was the same as of the previous smaller juthas. The first Shahidi Jatha that arrived at Jaito on 21st February was ordered to disperse and, on its refusal to comply with this order, was fired upon. It was perfectly justified in refusing to disperse for a Sikh cannot surrender his religious right of freely visiting the Gurdwara. When the Sikhs advanced even under fire to the Gurdwara, the authorities discontinued the firing and ordered the police and military to beat them down and carry, them away. The second, third and fourth Shahidi Jathas on their arrival at Jaito, were ordered to be arrested and got themselves arrested because from the treatment meted out to the first jatha it appeared that the Government meant to make genuine arrests. So far the question of disobeying the order of arrest has not arisen, and this discussion is only academic.

But if it come to that the Sikhs believe that they have a right to disobey a mere order of arrest, compatibly with their oath of non-violence. Of course, while disobeying such an order only passive resistance is to be offered. There is to be absolutely no retaliation, but only more suffering is to be invited on ourselves by refusing to obey the mere words of command for arrest. For instance the jatha advances to the Gurdwara and is stopped by an officer who declares it under arrest. The jatha will continue to advance as long as it is possible without physical stoppage by the Government forces. If it is surrounded it will sit down and not move unless beaten and carried away. There its policy of disobedience will cease and while in jail its members will obey all orders unless repugnant to religion. If one word is to suffice to make us give up our pilgrimage and to submit to cat-and-mouse policy, than that prohibitory word could be pronounced as we step out of the Golden Temple or even, while we are in our homes. In fact that order has already been pronounced and if we are not to move our legs at the mere presence of the order, we had better give up the movement itself. If we have got the right to disobey the order of prohibition and proceed to Jaito, and reaching there disobey the order of dispersal, and if in doing so we have remained perfectly non-violent, then we have certainly got the further right of passively disobeying the order of arrest and still maintain our non-violence. We are compelled to consider the necessity of extending the field of our suffering on account of the continued and increased callousness of the Government. It should be borne in mind that we are not fighting for any ordinary wordly rights but for the most precious right of

religious liberty not to win any new rights, but to retain those already ours, without which our life is impossible. After full deliberations and intense experience of the consequences of civil disobedience we are obliged to admit that we do not agree that resistance of an order of arrest in the manner described above falls under the category of violence. This passive resistance is very limited and conditioned by the circumstances of the present struggle. It is not a general undefined policy to be exercised widely. It is to be resorted to under special circumstances not out of weakness, but out of willingness to take greater suffering.

Another practical consideration derived from experience is that suffering in order to be more effective must take the form of an impressive demonstration and its intensity should vary with the hardness of the oppressor's heart. It is a parent fact that Government has become more and more hardened.

The idea of increasing the number of sufferers is to make our intense suffering vaster, and there is no "show of force" when the whole jatha is to act in perfect co-ordination like one man and goes only to suffer and not to inflict suffering.

I beg to remain,
Yours truly,

Secretary,
Shromoni Gurdwara Parbandhak Committee.

VI

Copy of letter dated 9 April 1924 from S. Zimand, Representative of the 'New York Times,' to Mahatma Gandhi about the firing on the Shahidi Jatha at Jaito*

Dear Mr. Gandhi,

On the eve of my departure from India I want to tell you again how fortunate I consider myself to have had the opportunity of visiting your land. I want to use this opportunity of thanking through you your innumerable friends and countrymen for their gracious hospitality, unfailing courtesy and generous help they have rendered to me during my whole stay in India.

At my interview with you at Juhu, Bombay, you asked me a few questions about the occurrences at Jaito on 21 February of this year. I feel that in my anxiety to find out your views on the different political and social problems, I monopolised the long time which you kindly gave me and neglected to give a coherent description of what actually occurred at Jaito. I shall therefore try to tell you now, as truthfully as I know, about the incident at Jaito. I am especially anxious to send you my version of the incident because my name has repeatedly been mentioned in this connection by the Press.

On the morning of 20 February I arrived in Amritsar. According to my previous arrangements I was to leave on the morning of the next day for Peshawar. A few hours after my arrival I decided to proceed to Jaito. I started from Amritsar by motor with Mr. Gidwani, Dr. Kitchlew and a Sikh gentleman whose name I cannot recall at present. We motored the whole day and after dusk we reached Bargari village where the Jatha was encamped. It was in Faridkot State territory.

After the evening meal in a tent which was put at our disposal, I visited the different tents where the Jatha was resting. All was very peaceful and orderly. I went back to my tent and about 10 p.m. I walked out again. I noticed that a religious service was being held and that about 2,000 villagers (from nearby places and also from Bargari village) were listening to the recitation of the Sikh scripture. I passed the night together with Mr. Gidwani and Dr. Kitchlew. These two gentlemen were with me all the time. They did not address the crowd and as I followed them step by step I can say that they held no conferences whatever with the Jatha. All three of us retired at the same time.

On the morning of 21 February we went out to see the village. I saw a number of policemen and officers near the camp. I went back to the place

* Quarterly Registers, March 1924, pp. 108-11

where the Jatha was encamped and looked very carefully over the whole body of men, Jatha and Sangat assembled there. I had the opportunity of observing practically the entire Jatha and the crowds accompanying the Jatha. I did not see anyone carrying fire-arms or any other weapons.

The recitation of what the Sikhs call *Asa-ki-var* was over a little after 2 a.m. No speeches were delivered. By 11 o' clock the Jatha and Sangat took their meals at the nearby Gurdwara. About the same time I took another look around the open place where the Jatha was encamped and went into the interior of the village. Near the open space groups of good-humoured people were amusing themselves.

About twelve noon the Jatha started for Jaito. I suggested to Mr. Gidwani and Dr. Kitchlew that we might proceed in our motor ahead of the procession. First we walked for a mile and the car went ahead. On the way I noticed crowds of people waiting for the Jatha with refreshments and the others were clearing the road from branches and leaves. We entered the motor again and drove for nearly two miles. I again asked that the car be stopped that I may again observe the Jatha in their marching order and aKo those who were accompanying the Jatha.

I would estimate the crowd following the Jatha at about 7000 men and women of all ages and children. Those following the Jatha and the people who were waiting for the arrival of the Jatha were shouting *'Sat Sri Akal'*. There was no element of disturbance anywhere.

As soon as the Jatha got near we got into the car again and drove ahead near the Nabha frontier. As yet none of us had entered the Nabha State. At the frontier there were a number of uniformed officers and one in plain clothes on horse back. One of them approached and asked us to stop the car. This request was immediately complied with. The officer handed over to Dr. Kitchlew a paper which Dr. Kitchlew read. It was an order from the Administrator for the Jatha. Dr. Kitchlew and Mr. Gidwani said that the paper was not meant for them because they did not belong to the Jatha. I stood up in the car and said, 'I am here merely as an observer'. The officer in plain clothes asked my name and gallopped towards Jaito. That was the last I saw of him. While there had been no direct order stopping any of us from entering, I said that I should await the answer of the authorities, thinking all the time that the officer who had gallopped towards Nabha would bring back some word.

At 1.50 p.m. the Jatha passed into the Nabha State. No official presented to them the paper from the Administrator which was handed over to Dr. Kitchlew. In fact, by this time, there was no official at the frontier. The Jatha moved closely. The crowds were shouting *'Sat Sri Akal.'* The whole procession passed in front of me and again *I saw no one carrying fire-arms* or weapons of any kind. I saw the usual Sikh kirpan and about 500 in the crowd had sticks. The latter were of usual sort carried by farmers. We waited for some time on the Nabha frontier and then Mr. Gidwani sent a joint note to the Administrator asking him if we might proceed to Jaito. No answer came to this notice.

At 2.45 p.m. the first firing started. The firing *was in regular volley and there were no desultory shots*. This lasted for full two minutes, i.e. from 2.45 to ? 47 p.m. At 2.55 p.m. I heard the second firing. It sounded like the first. It lasted till 2.58 p.m. that was all the firing I heard. None after and none before.

A short time after the second firing a young chap brought the news that there were many deaths and casualties and said that no arrangements had been made to lake care of the wounded. It was at this juncture that Dr. Kitchlew and Mr. Gidwani decided to motor to Jaito in order that they might take care of the wounded. Up to this time Mr. Gidwani has been saying to me that he would not enter the Nabha territory without permission from the authorities. Only after the bad news came of the wounded being left uncared for, he felt that it was his duty to go to help and to make adequate arrangements. I am convinced that had it not been for the news which aroused his concern for the wounded people, Mr. Gidwani would not have entered the state. I did not enter Nabha territory because while there was yet no order stopping me from entering, I was waiting to hear what the authorities had to say.

At about 3.20 p.m. a mounted officer, who told me that his name was Sardar Fateh Singh of Faridkot accompanied by six or seven policemen approached me at the boundary line of the Nabha and Faridkot territory where I was waiting. Sardar Fateh Singh enquired my name and asked me 'whether I still intended to enter Jaito'. I replied I wanted to enter Jaito and waited to hear from the authorities.

He replied that I 'was ordered to leave the State territory at once'.

'But', said I, 'I have not entered Nabha territory at all'. 'You are asked', said he in reply, 'to leave both Faridkot and Nabha territories at once'.

I then told Mr. Fateh Singh that I was waiting for the car.

'That is just out', said he, 'I did not want to let you with indefinitely because the car will not return.'

I was then led by the officer in the direction of the Jaito railway station. We had walked only a few steps when I sighted the motor in which I had come. I said that I preferred to go back by car. The officer assented to this and asked me to sign a paper saying that I was leaving the State territory at once. This I did.

I asked the Sardar if he would tell me who was responsible for the order. He gave me no direct reply to this question. 'But', said he, 'if you want to explain your position you had better write a letter to Colonel Minchin, Agent of the Governer-General for the Panjab States.' I wrote the letter on the spot and handed it over to him.

ਅੰਤਿਕਾ - 4
ਬਿਆਨ

(i) ਬਿਆਨ — ਨਰੰਜਨ ਸਿੰਘ

ਅੱਜ 19 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਭਾ. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁੱਤਰ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ ਜੀ ਪਿੰਡ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਸਮੇਂ ਚਿੱਤੜਾਂ ਪਰ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਵਜੀਆਂ ਸਨ ਔਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਏਥੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪੁੱਜੇ। ਆਪ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਬਰਗਾੜੀ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭੀ ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਸਹਿਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਬਰਗਾੜੀ ਪੁੱਜੇ। ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜੱਥਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਸਹਿਤ ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਹਿਰਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜੱਥਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸੂਏ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਠਹਿਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਚੂੰਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਬੇਅੰਤ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਮੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਨਾ ਠਹਿਰਿਆ। ਜਦੋਂ ਜੱਥਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਜੋ ਰਸਾਲੇ ਖੜੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਪਹਿਲੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੇ ਠਹਿਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਝਟਾ ਪਟ ਗੋਲੀ ਚਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਲਈ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਘਟੋ-ਘੱਟ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਬਰਖ਼ਾਂ ਕੋਈ ਦਸ ਕੁ ਮਿੰਟ ਤਕ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਕੋਈ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਜਾਂ ਡੇਢ ਮਿੰਟ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਪਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜੱਥਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਪੁਜਾ ਔਰ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਔਰ ਮੈਂ ਗਿਰ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੇ ਬਾਦ ਮੈਂ ਫ਼ਿਰ ਉਠ ਕੇ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਫੱਟੜ ਪੱਈਆਂ ਸਨ ਔਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਿਆਸ ਬਹੁਤ ਸੀ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜਲ ਦੀ ਇਛਾ ਕਰਨ ਪਰ ਭੀ ਪਾਣੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਡਾਕਟਰ ਤੋਂ ਪੱਟੀ ਲਵਾਈ ਔਰ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਾਗੇ ਰਹੇ ਔਰ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਅਸਾਂਨੂੰ ਤਾਰ ਦੇ ਜਗਲੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 22 ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਨਾ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਸਾਂ ਪੀਣ ਲਈ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ 22 ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਔਰ 23 ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਸਾਨੂੰ ਫ਼ੀਰੋਜਪੁਰ ਹਸਪਤਾਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸਾਂ ਤੇ ਈ ਕੁ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਔਰ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਵਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਿੰਨ ਜੋ ਸਾਥੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਕੋਈ ਡੇਢ ਕੁ ਮਹੀਨਾ ਰਿਹਾ ਔਰ ਮਗਰੋਂ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਮੈਨੂੰ ਨਾਭੇ ਕਾਰਖ਼ਾਸ ਵਿੱਚ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਤ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਸਾਨੂੰ ਐਵੇਂ ਮਨ

ਘੜਤ ਡੁਰੁੱਲੀ ਜਥੇ ਦੇ ਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਔਰ ਅਫ਼ਸਰ ਖਾਸ ਖਾਸ ਸਰਕਰਦਾ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਕੁਲ ਕੋਈ 55 ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਆਦਮੀ ਸਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 19 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਸਨ ਬਾਕੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਈ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ 19 ਦੇ ਜੇਠ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਸਿੰਘਾ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਘੱਲਿਆ ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ੯ ਦਿਨ ਰਖਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਕਾਰਖ਼ਾਸ ਵਿੱਚ ਘਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ, ਧਮਕਾਇਆ ਗਿਆ ਔਰ ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਪਰ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਔਰ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਮਗਰੋਂ 25 ਕੁ ਦਿਨ ਦੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਨਾਭੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਸਾ ਨਾ ਲਈਓ ਔਰ ਜੈਤੋ ਵੀ ਨਾ ਜਾਈਓ, ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਹਾਨੀ ਕਾਰਕ ਹੈ, ਕਹਿ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ।

ਨਰੰਜਨ ਸਿੰਘ

ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਜਦ ਕਿ ਬਰਗਾੜੀਓ ਚਲਕੇ ਨਾਭੇ ਦੀ ਹਦ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਬਾਕੀ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਭਗ 40-50 ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਸੰਗਤ ਤੇ ਜਥਾ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੱਧਾ ਜੱਥਾ ਅਗੇ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਪਿਛੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਜਥੇ ਦੇ ਦੋਹੀ ਪਾਸੀਂ ਸੱਜੇ ਤੇ ਖੱਬੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਜਥੇ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਵੀ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ (ਬੰਦੂਕ, ਪਿਸਤੌਲ, ਛਵ੍ਹੀ) ਆਦਿਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕਿਸੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋਈ। ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਅਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਨਾਲ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ **ਜਥੇ ਦੇ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੱਟ ਕੇ ਉਪਰੋਂ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਜਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗੇ ਤੇ ਜਥੇ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੈਂਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗੇ ਵੀ ਸਨ।** ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਤਕਰੀਬਨ ਲਗਭਗ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੁਲਸ ਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਅਤੇ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰੋਕ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਈਆਂ ਸੀ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੁਸ-ਗਨ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਫ਼ੋਜ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾ ਕਿ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਜਦ ਗੋਲੀ ਚਲ ਚੁਕੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਤੇ ਕੰਮਪੋਂਡਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮਹਰਮ ਪੱਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਮਾਰ ਕੁਟ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਜਿਤਨਾਂ ਵੀ ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਗੱਡਿਆਂ ਤੇ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ।** ਸਾਰੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ ਲੈ ਗਏ। ਚਾਹੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੋਲੀਆਂ ਵੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਤੇ ਜਾਂ ਜਲਾ ਨਾ ਦੇਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਅੰਦਾਜਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਸੋ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਫ਼ਟੜਾਂ ਦਾ ਕੁਛ ਅੰਦਾਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਜਥਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬੋਂ ਲੰਘ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਜਥੇ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਰਸਾਲੇ ਨੇ ਰੋਕ

ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਰਾਬਾਂ ਪਿਲਾਵਾਂ ਕੇ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਨਰੜ ਕੇ ਮਲੂਮ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਲੈ ਗਏ। ਇਹ ਉਪਰਲਾ ਬਿਆਨ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿਠਾ ਹੈ, ਮੈ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ

18-7-24

(ii) ਬਿਆਨ

ੴ

21-2-24

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਸ਼ੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕੀ ਸੇਵਾ ਮੇਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਹਲਫਨ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਤਾ ਹੂੰ ਕਿ ਬਤਾਰੀਖ 21 ਫਰਵਰੀ 1924 ਈਸਵੀ ਮੇਰੀ ਡਿਉਟੀ ਸਰਦਾਰ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਸੁਪਰਡੰਟ ਪੋਲੀਸ ਜਿਲ੍ਹਾ ਫੂਲ ਮੁਕਾਰਮ ਜੈਤੋ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਕੀ ਪੇਸ਼ੀ ਮੇਂ ਥੀ। ਮੈਂ 21 ਫਰਵਰੀ ਸੇ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਦਰਾਂ ਬੀਸ ਯੋਮ ਪਹਿਲੇ ਸੇ ਹਮਰਾਹ ਸੁਪਰਡੰਟ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਮਕਾਮ ਜੈਤੋ ਪਹੁੰਚਾਹੀ ਥਾਂ। ਸਰਦਾਰ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਬ ਸੁਪਰਡੰਟ ਔਰ ਲਾਲਾ ਨਥੂ ਰਾਮ ਚੀਫ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਅਕਸਰ ਬਾਹਮੀ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਤੇ ਰਹਿਤੇ ਥੇ। ਔਰ ਬਾਜ਼ ਔਕਾਤ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਨਥੂ ਰਾਮ ਚੀਫ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ, ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਸੁਪਰਡੰਟ ਅਕੱਠੇ ਹੋਕਰ ਬਾਤ ਚੀਤ ਕੀਆ ਕਰਤੇ ਥੇ। ਐਸੇ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇ ਵਕਤ ਮੇਰੇ ਜੈਸੇ ਲੋਗ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖੇ ਜਾਤੇ ਥੇ। ਮਗਰ ਸੁਪਰਡੰਟੀ ਪੋਲੀਸ ਜਿਲਾ ਫੂਲ ਕੇ ਜੁਮਲਾ ਅਸਰਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਮੇਰੀ ਤਹਵੀਲ ਮੇਂ ਹੁਆ ਕਰਤੇ ਥੇ। ਇਸ ਲੀਏ ਮੁਝਕੋ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਪਰਡੰਟ ਸਾਹਿਬ ਜਿਲਾ ਫੂਲ ਔਰ ਦੀਗਰ ਇੰਤਜਾਮਾਤ ਕੇ ਜਰੀਆ ਔਰ ਰਸਾਇਲ ਤੇ ਬਖੂਬੀ ਇਲਮ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੂਆ ਥਾ, ਕਿ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੰਬਰ 1 ਪਰ ਦੀਦਾ ਦਾਨਿਸਤਾ ਬਹਾਲਤ ਰਹਿਨੇ ਸ਼ਾਤਮਈ ਕੇ ਭੀ ਹੁੱਕਾਮਾ ਨਾਭਾ ਨੇ ਹਸਬ ਫ਼ੈਹਮਾਇਸ਼ ਕਰਨਲ ਮਿਨਚਨ ਏਜੰਟ ਸਾਹਿਬ ਔਫ ਗਵਰਨਮਿੰਟ ਇੰਡੀਆ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਨੇ ਕਾ ਪੁਖਤਾ ਇਰਾਦਾ ਔਰ ਇੰਤਜਾਮ ਕਰ ਰਖਾ ਹੂਆ ਥਾ, ਔਰ ਜਥਾ ਕੇ ਜੁਮਾ ਅਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਨੇ ਦੇ ਲੀਏ ਕੁਛ ਅਸਲਾਹ ਜਮਾ ਕਰ ਰਖਾ ਥਾ, ਕਿ ਜਿਹ ਅਸਲਾਹ ਜਥਾ ਕਾ ਜਾਹਰ ਕੀਆ ਜ਼ਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਹਲਫੰਨ ਕਹਿਤਾ ਹੂੰ ਕਿ ਜਥਾ ਆਨੇ ਸੇ ਪੇਸ਼ਤਰ ਮੁਝ ਕੋ ਖੁਦ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਸੁਪਰਡੰਟ ਨੇ ਕਹਾ ਥਾ ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਕੇ ਪੀਛੇ ਰਹਿਨਾ ਹੋਗਾ। ਜ਼ਰੂਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਵਕਤ ਜਥਾ ਕੇ ਆਗੇ ਦੋ ਤੀਨ ਮੀਲ ਕੇ ਫਾਸਲਾ ਪਰ ਜਾਨਸਨ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਜੋਰਾ ਸਿੰਘ ਔਰ ਸੁਪਰਡੰਟ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਪੀਛੇ ਥੇ ਮੈਂ ਔਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਬ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਦਾਤੂ ਰਾਮ ਕਨਸਟੇਬਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵੀ ਉਸਕੇ ਪੀਛੇ ਥੇ ਜੋਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਜਮ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਸੁਪਰਡੰਟ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕਰ ਵਿਲਸਨ ਕੋ ਲਾਲਾ ਨਥੂ ਰਾਮ ਚੀਫ ਪੋਲੀਸ ਅਫਸਰ ਕੇ ਜ਼ਰੀਆ ਇਤਲਾਹ ਦੀ

ਕਿ ਜਥਾ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨੋਸ਼ੌਕਤ ਕੇ ਸਾਥ ਦੂਰ ਦਰਾਕ਼ ਫਾਸਲਾ ਮੇਂ ਫੈਲਾ ਹੁਆ ਆ ਰਹਾ ਹੈ ਔਰ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਲੋਗ ਔਰ ਦੂਸਰੀ ਸੰਗਤ ਲਾਤਾਦਾਦ ਸਾਥ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਲਸਨ ਔਰ ਦੂਸਰੇ ਤਮਾਮ ਫੌਜੀ ਵਾ ਸਿਵਲੀਅਨ ਉਹਦੇਦਾਰ ਉਸ ਜਗਾ ਖੜੇ ਥੇ ਜਿਸ ਜਗਾ ਕਿ ਮੋਰਚਾ ਬੰਦੀ ਵਗੈਰਾ ਕੀ ਹੁਈ ਥੀ।

ਵਿਲਸਨ ਔਰ ਮਿਨਚੰਨ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੀਆ ਕਿ ਗੋਲੀ ਚਲੇਗੀ ਫੌਰਨ ਫੌਜ ਕੋ ਆਗੇ ਬੜ੍ਹਾ ਕਰ ਤੀਨ ਜਗਾ ਮੋਰਚਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੀਏ। ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਸੁਪਰਡੰਟ ਨੇ ਫਿਰ ਮੁਝਕੋ ਕਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਥ ਫੌਜ ਕੇ ਪੀਛੇ ਰਹਿਨਾ ਗੋਲੀ ਚਲੇਗੀ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਜਥਾ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਤਾ ਹੂਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਤਾ ਹੂਆ ਨਜਰ ਆਇਆਂਠ ਜਥਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ-ਮਈ ਮੇ ਥਾ। ਫਿਰ ਵਿਲਸਨ ਔਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਜੋਰਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਿਮੂਦ ਅਲੀ ਸੁਪਰਡੰਟ ਜਥਾ ਕੇ ਆਗੇ ਬੜੇ ਔਰ ਜਥਾ ਕੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਕੁਛ ਬਾਤਚੀਤ ਕਰਕੇ ਫ਼ੌਰਨ ਵਾਪਸ ਆ ਕਰ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਫਾਇਰ ਕਾ ਹੁਕਮ ਦੀਆ। ਗੋਇਆ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਗੋਲੀ ਏਕ ਐਸੇ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਚਲਾਏ. ਜੋਕਿ ਫੌਜੀ ਤੀਨ ਪਾਰਟੀਉਂ ਕੇ ਅਲਾਵਾ ਚੋਥੀ ਮੁਖਤਲਿਫ ਮਲਾਜਮਾਨ ਪੋਲੀਸ ਔਰ ਬੇੜਾ ਕੇ 50 ਆਦਮੀਉਂ ਕੀ ਥੀ। ਔਰ ਯੇਹ ਪਾਰਟੀ ਐਨ ਉਨ ਲੋਗੋਂ ਪਾਸ ਥੀ ਜਿਸ ਕੇ ਜਥਾ ਕੇ ਨਜਦੀਕ ਆਮ ਪਬਲਕ ਕੇ ਲੋਗ ਔਰ ਸੰਗਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਤੇ ਹੂਏ ਆ ਰਹੇ ਥੇ। ਆਗੇ ਪੀਛੇ ਵੋਹ ਲੋਗ ਜਮਾ ਥੇ ਜੋ ਕਿ ਅਹਿਕਮ ਨਾਭਾ ਨੇ ਅਲਾਕਾ ਨਾਭਾ ਕੇ ਦਿਹਾਤ ਸੇ ਲਾਠੀਓਂ ਸੇ ਮਸਲਾ ਕੀਏ ਹੂਏ ਥੇ।

ਜਬ ਇਸ 50 ਆਦਮੀਉਂ ਕੀ ਗੋਲੀ ਚਲਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਏਕ ਮਿੰਟ ਕੇ ਬਾਦ ਬਿਗਲ ਕੀਆ ਗਿਆ। ਬਿਗਲ ਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਰ ਹਰ ਸਿਹ ਪੀਛੇ ਕੋ ਫੌਜੀ ਦਸਤੋਂ ਨੇ ਫਾਇਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੀਆ ਔਰ ਜੋ ਲੋਗ ਪਬਲਕ ਕੇ ਅਹਿਕਮ ਨਾਭਾ ਨੇ ਖੁਦ ਜਮਾ ਕੀਏ ਥੇ, ਉਨਕੋ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਸੁਪਰਡੰਟ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫਾਇਰ ਹੋਤੇ ਹੁਏ ਪੀਛੇ ਹਟਾ ਦੀਆ ਥਾ। ਜਥਾ ਕੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਅਸਲਾ ਨਾ ਥਾ। ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਲੀ ਹਾਥ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਤਾ ਹੂਆ ਆ ਰਹਾ ਥਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਵਾਲਾ ਔਰ ਦੂਸਰੀ ਸੰਗਤ ਸੰਗਤ ਕੇ ਲੋਗ ਲਾਤਾਦਾਦ ਹਲਾਕ ਔਰ ਮਜਰੂਬ ਹੂਏ।

ਮੁਝੇ ਹਰ ਚੰਦ ਅਹਿਕਮ ਨਾਭਾ ਨੇ ਜੋਰ ਦੀਆ ਕਿ ਤੁਮ ਭੀ ਯੇਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ। ਮਗਰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੇ ਹਰਗਿਜ ਝੂਠੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਨੇ ਕ ਲੀਏ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਆ ਬਲਕਿ ਮੈਂ ਸਚੇ ਸਚੇ ਹਾਲ ਹਲਫਨ ਮੰਨਦਰਜਾ ਬਾਲਾ ਅਪਣੀ ਧਾਰਮਕ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕੇ ਹਜੂਰ ਮੈਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਨਹਾਇਤ ਹੀ ਜਰੂਰੀ ਔਰ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝਾ ਹੈ। ਮੌਕਾ ਜਰੂਰਤ ਪਰ ਮੈਂ ਹਰਏਕ ਅਦਾਲਤ ਔਰ ਹਰ ਏਕ ਕਮੇਟੀ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਐਨ ਮੌਕਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੇ ਲੀਏ ਤਿਆਰ ਹੂੰ।

ਦਾਸ

ਸੋਢੀ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਖਲਫ ਸੋਢੀ ਨਥਾ ਸਿੰਘ ਸਾਕਨ ਨਾਭਾ ਮੁਹਰਰ
ਪੇਸ਼ੀ ਸੁਪਰਡੰਟ ਪੁਲੀਸ ਜਿਲਾ ਫੂਲ ਮੁਕਾਮ ਜੈਤੋ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਬਕਲਮਖੁਦ।

(iii) ਬਿਆਨ

21-2-24

੧ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਬਿਆਨ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੰ: 3298 ਸਪਾਹੀ ਅਕਾਲ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਬਾਸ਼ਿੰਦਾ ਸੁਹਾਗੇੜੀ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ।

ਆਪਣੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝ ਕੇ ਸੱਚ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਆਖੰਡ ਪਾਠ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਮੈਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਫਾ ਜੈਤੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁੜ ਨਾਭਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੋਲੀ ਚਲਨ ਤੋਂ 20 ਦਿਨ ਪਹਿਲਾ ਮੈਂ ਜੈਤੋ ਪੁਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਥੇ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਅੱਠ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੀ ਸਫਰ-ਸੈਨਾ ਆਈ ਜਿਸ ਨੇ ਆ ਕੇ ਤਾਰਾਂ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਤਾਰਾਂ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਫੇਰ ਨਾਭਾਂ ਤੋਂ 200 ਗੋਰਖਾ ਫ਼ੌਜੀ ਜੈਤੋ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਪਲਟਨ ਨੰ: 1 ਦਾ 100 ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਜੱਥਾ ਆਉਣ ਤੇ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਸਾਲਾ ਡੋਗਰਾ ਦੇ ਸਵਾਰ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਨਾਭਾ ਆਇਆ ਸੀ ਦਾ ਇਕ ਸਕਾਡਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੀ ਸ਼ਫਰ ਸੈਨਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ 100 ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਲਟਨ ਰਸਾਲਾ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤਾਈਂ ਸਾਰੇ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਜਥੇ ਦੇ ਆਵਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਅਗੇ ਜੋਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਜ਼ਮ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਕਰਨਲ ਅਤੇ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਥਾਨੇਦਾਰ ਵਗੈਰਾ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਰਗਾੜੀ ਗਏ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਾਨੂੰ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਜੋ ਰਸਤਾ ਜੈਤੋ ਤੋਂ ਬਰਗਾੜੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦੋਨੋਂ ਤਰਫ ਕੰਡੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਗਏ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਡੇ ਨਾਭਾ ਪਲਟਨ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਸ਼ਾਦੀ ਰਾਮ ਮੇਜਰ, ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਸੂਬੇਦਾਰ, ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜਮਾਂਦਾਰ ਸਾਡੀ ਕਮਾਨ ਤੇ ਸਨ। 21 ਫਰਵਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਦਿਨ ਦੇ ਨੌਂ ਬਜੇ ਸਾਨੂੰ ਫਾਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਕੁਲ ਬੇੜਾ ਸਮੇਤ ਰੰਗਰੂਟ ਦੇ ਸੀਗੇ। ਅੱਵਲ ਬੱਕ ਸਟੋਰ ਰਫਲਾਂ ਵਾਲੇ 25 ਜੁਆਨ ਛਾਂਟੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਦੀ ਪੁਲਸ ਜੋ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੁਆਨ ਛਾਂਟੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ 60 ਜੁਆਨ ਕਰਨਲ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਛਾਂਟੇ। ਬਾਕੀਸਾਰੀ ਪਲਨਟ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਬਾਂਟ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਪਟਿਆਲੇ ਪਲਟਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਰਸਾਲਾ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਸਵਾਰ ਬਰਗਾੜੀਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ। 15 ਨੂੰ ਕੰਡਿਆਂ ਦੀ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਤਰਫ਼ ਅਤੇ 25 ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਾਏ ਗਏ ਜੋ ਕਿ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਨਾਲ ਮੁਸੱਲਾ ਸਨ। ਗੋਰਖਾ ਪਲਟਨ ਸਾਥੋਂ ਪਿੱਛੇ ਲਾਈ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਦੋ ਲੂਸਗਨਾਂ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਤੇ ਸਨੇ ਪੂਰੇ ਮਸਾਲੇ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਲੂਸ–ਗਨ ਕਿਲੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ 59 ਸਾਥੀ ਜੋ ਖਾਸ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀਗੇ। ਸਾਥੋਂ ਪਿਛੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਲਾਟੂਨ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕਰਨਲ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖਾਸ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਫੀ ਜੁਆਨ 50 ਕਾਰਤੂਸ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਦਾਹਨੇ ਤਰਫ਼ ਪੁਲਸ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਮਾਨ ਸੀ। ਠੀਕ ਦਸ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੋਸਟਾਂ ਤੇ ਆ ਗਏ। ਦੋ ਬਜੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਥੇ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਜਥਾ ਆਉਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਲਸਨ ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਫੇ

ਦ ਘੋੜੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਬਿਗਲਰ ਜਥੇ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਗਏ ਅਤੇ 100 ਗਜ ਤੋਂ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਜਾ ਰੋਕਿਆ। ਜੱਥਾ ਸਤਿਨਾਮ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਆਇਆ। ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਮਿੰਟ ਬਾਦ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਬਿਗਲ ਬਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਲੈਨ ਅਫਸਰ ਦੀ ਪਲਾਟੂਨ ਜੋ 15 ਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਸੀ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ। ਜਥੇ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿਛੋਂ ਜਥੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਥੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਜਥਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਮੁੜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਿਪਟ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਥਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਫੇਰ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੇ ਫ਼ਾਇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਦੋ ਮੇਗਜ਼ੀਨ ਲੂਸਗਨ ਦੇ ਚਲਾਏ। ਸਾਥ ਹੀ ਜਦ ਜਥਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਸਾਲੇ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਥੇ ਨਾਲ ਇਕੱਠ ਬਹੁਤ ਸੀ ਪਰ ਗੋਲੀ ਚਲਨ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸਹੀਦਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਗਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਦਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਥਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਸੰਗਤ ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਸੀ। ਜਥੇ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਇਕ ਭੀ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਜਥੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰ ਲੈ ਗਏ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਲਾਲਟੈਨਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਲਾਸ਼ਾਂ ਚੁੱਕੀ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਨਾਭਾ ਪਲਟਨ ਦਾ 1500 ਰੌਂਦ ਚਲਿਆ ਅਤੇ 3007 ਰੌਂਦ ਰਿਸਾਲੇ ਦਾ ਚਲਿਆ। ਗੋਰਖਿਆਂ ਦਾ ਲਗ ਭਗ 200 ਰੌਂਦ ਸਣੇ ਲੂਸ-ਗਨ ਚਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਜੋ ਕੁਛ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਣਾ ਹੋਵੇ ਮੈਂ ਸਚ ਸਚ ਦਸਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।

ਦਸਤਖਤ ਭਾ : ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ

ਸਹੀ

(ਨੋਟ) ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸਕੱਤ੍ਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੋ. ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਘਲਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਪੁਛ ਗਿਛ ਹੋਰ ਹੋਵੇ ਉਹ ਭੇਜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਸਕੱਤ੍ਰ ਨਾਭਾ ਜਥਾ

(iv) ਬਿਆਨ

21-02-24

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ।

ਬਿਆਨ ਭਾ : ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹੌਲਦਾਰ ਨੰ: 2003 ਅਕਾਲ ਇੰਨਫੈਂਟਰੀ ਨਾਭਾ

ਭਾ : ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀ ਨੰ. 1816 ਅਕਾਲ ਇੰਨਫੈਂਟਰੀ ਨਾਭਾ

ਅਸੀਂ ਆਪਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਜਾਨਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

ਸਾਡਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੀ ਨੌਕਰੀ ਭਾ : ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਟਿੱਬੀ ਤੇ ਸੀ ਸਾਡੇ ਸਾਥ ਰਸਾਲਾ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਟਰੁੱਪ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਵਿੱਚ 25 ਆਦਮੀ ਸੀ। ਜਥੇ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਫ਼ਾਇ ਜਾਂ ਗੋਲੀ ਜਾਂ ਛਵ੍ਹੀ

ਵਗੈਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵਿਲਸਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਪਲਟਨ ਨੇ ਚਲਾਈ ਜਥਾ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਿਹਾ। ਜਥੇ ਨਾਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਅਖ਼ੀਰ ਤੱਕ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਰਫ਼ੋਂ ਕੋਈ ਵਾਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪਲਟਨ ਰਸਾਲਾ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਫਟੜ ਕੀਤੇ। **ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਂ ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਦਰਦਨਾਕ ਸਮਾਂ ਅੱਜ ਤਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜੇ ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਏਥੇ ਨਿਹੱਥੇ ਬਿਦੋਸ਼ਾਂ ਭਗਤਾਂ ਉਤੇ ਸਾਥੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ,** ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਹਰਿਮੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਕੁਛ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੁਛ 2 ਨੰਬਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ। ਉਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਖੋਹ ਲਏ ਅਤੇ ਦੋ ਦਿਨ ਨਾ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਨਾ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤੀ। ਏਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਗਟ ਕਰਾਂਗੇ।

(ਦਸਤਖ਼ਤ ਭਾ : ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹੌਲਦਾਰ)
ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ
(ਭਾ : ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸਪਾਹੀ)
ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ

ਨੋਟ : ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ ਭਾ : ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫੌਜੀ ਭਾ : ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਘਲਦਾ ਹਾਂ ਹੋਰ ਪੁਛ ਗਿਛ ਹੋਵੇ ਲਿਖੋ। ਉੱਤਰ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਆਵੇਗਾ।

ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਸਕੱਤ੍ਰ
ਨਾਭਾ ਜੱਥਾ

—

ਅੰਤਿਕਾ - 5

ਪੇਂਡੂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਵੀਰ "ਕੁਰੈਸ਼ੀ" ਦੇ ਦਿਲੀ ਜਜ਼ਬਾਤ

ਦੂਜੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦਾ ਜੋ ਸਵਾਗਤ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਉਹ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤਾ ਸਫਰ ਜਥੇ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਦੇ ਖਿਆਲਾਤ ਜੋ ਉਸਨੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਅਖੀਂ ਡਿਠੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨਮਤੀ ਸਜਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਖਿਆਲਾਤ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਵੀਰ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕੌਮ ਵਿਚਕਾਰ ਤਲਖੀ ਨੂੰ ਘਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਸਲ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਬੇਤੁਅਸਬ ਰਹਿ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਦੂਜੇ ਜਥੇ ਦੇ ਕਮਰ ਬਾਬਤ ਇਕ ਪਕਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚਾਹ ਸੀ ਕਿ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਅਖੀਂ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਬਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ 28 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲੀ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਫੇਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਚਰਚੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਸਭ ਹਾਲ ਤੇ ਘਟਣਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਸੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਵਕਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ 3 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮਖੀ (ਮੁਰਿੰਦਪੁਰਾ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚੀਮੇ ਤੱਕ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਅੰਦਰ ਯਾਦ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਸਚੋ ਸਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਥੇ ਦੇ ਕੂਚ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਠ ਅਠ ਅਤੇ ਦਸ ਦਸ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਨਗਰ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਪੂਰਨ ਹੜਤਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜਿਸ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਜਥੇ ਦੇ ਚਰਨ ਪਏ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ, ਬੁੱਢਿਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਪਰ ਵੀਹ ਵੀਹ ਤੇ ਤੀਹ ਤੀਹ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਜਲਸੇ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਈ ਜਲਸਿਆਂ ਪਾਸ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣੀ। ਐਸਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਪੱਕੇ ਅਤੇ ਐਸੇ ਰੋਸ਼ਨ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੇਂਡੂ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਉਪਰ ਕਰੜੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਹਦੋਂ ਟੱਪ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲੀਆਂ ਤਕ ਉਤਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਜਥੇ ਦੀ ਚਾਲ ਢਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਦਾਨਗੀ

ਤੇ ਜਾਨਬਾਜ਼ੀ ਉਪਰ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮੌਤ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲਈ ਸਦਾ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਸਦੇ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਾਨ ਨਾਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨਗੇ।

ਮੌਤ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦੇ ਬੇਕਾਇਦਾ ਜਲਸੇ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠ ਆਏ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਵਾਕਫ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਸੂਲ ਭਲੀ ਪਰਕਾਰ ਮਾਲੂਮ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਦੀ ਫਤਿਹ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਸੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਮੌਤ ਦੀ ਚਿਠੀ ਵਾਰਕੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਉਪਰ ਕਿਉਂ ਆਪਣਾ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਹ ਆਪੇ ਹੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਜਥਾ ਹਕੂਮਤ ਉਪਰ ਵਾਰ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਜਥੇ ਦਾ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ, **ਇਸਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਜੇ ਜਥਾ ਵਾਰ ਕਰੇਗਾ ਤਦ ਵੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਜੇ ਨਾ ਵਾਰ ਕਰੇਗਾ ਤਦ ਵੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾਇਆ ਜਾਏਗਾ।** ਪਰੰਤੂ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਿਛਲਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਕਮੀਨੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲੱਭ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਥੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਰਹੇ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈਰਾਨੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਮੌਤ ਦੀ ਫਲਾਸਫੀ ਦਾ ਹੱਲ ਇਕ ਨਵੇਂ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਭ ਥਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਜੋ ਭਾਂਡਾ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਰਹੇਗਾ, ਦੋ ਦਿਨ ਦਾ ਅੱਗਾ ਪਿਛਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਹਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਲਈ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਦ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਧਰਮੀ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਦੁੱਖ ਸਦਾ ਲਈ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਅਲਪਬੁਧੀ ਉਪਰ ਬੜਾ ਹੀ ਅਫਸੋਸ ਆਇਆ।

ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਇਨਕਲਾਬ

ਮੈਂ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉਪਰ ਪੁੱਜਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਭੇਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਅਫਵਾਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ, ਇਸਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਪੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਢੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਜਨਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੌਤ, ਬੇਖੋਫੀ ਅਤੇ ਇਤਫਾਕ (ਜਥੇਬੰਦੀ) ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਭਾ

ਚੀਮਾ ਅਤੇ ਚੌਸਿਲਵਿੜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਨਹਿਰ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਪੁਲ ਉਪਰ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਬੜੀ ਪਾਕ ਤੇ ਪਵਿਤਰ ਸੁਰ ਨਾਲ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਗੀਤ ਦੀਆਂ ਦਿਲ ਮੋਹਨੀਆਂ ਸਦਾਵਾਂ ਖਾਹ ਮਖਾਹ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਰੁਕ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਐਸਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖੀ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਹੋਰ ਗਾਉਣ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਇਹ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ :

ਹੁਣ ਬੋਹੜ ਪੰਥ ਦੇ ਵਾਲੀ।
ਤੇਰੀ ਆਈ ਫੌਜ ਅਕਾਲੀ।

ਅਰਥਾਤ ਐ ਖਾਲਸਾ ਕੌਮ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁਣ ਆਪ ਆ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਓ, ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਆਪ ਦੀਆਂ ਅਕਾਲ ਫੌਜਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਐਸਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੁਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਦੋ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ

ਮੈਂ ਏਸੇ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪੁਲ ਉਪਰ ਸਾਂ। ਚੋ ਸਿਲਵਿੜ ਤੋਂ ਗੋਲਿਆਂ ਦੇ ਖੜਾਕ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੂਰੋਂ ਦੋ ਬਾਲਕ ਆਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਖੱਦਰ ਦੀਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਜਥੇ ਲਈ ਰਸਤਾ ਸਾਫ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦਸ ਯਾਰਾ ਸਾਲ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਦ ਇਹ ਇਸ ਟੋਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆਏ ਜਿਸਦੇ ਪਾਸ ਮੈਂ ਖੜਾ ਸਾਂ ਤਕ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦਾ "ਅੰਤਮ ਸੁਨੇਹਾ" ਸੁਨਾਉਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਏਹ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਪਹਿਲੇ ਵੀ ਸੁਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਸਾਫ ਸੀਨੇ ਅਤੇ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਅਤੇ ਕੁਰਤੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਤਦ ਦਿਲਾਂ ਉਪਰ ਜਾਦੂ ਦਾ ਅਸਰ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਬੁੱਤ ਬਣ ਗਏ। ਜਦ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਡਿਠਾ ਸਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਈ ਜ਼ਾਰੋ ਜ਼ਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਕਲ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਰੂਹਾਨੀ ਬੇਕਰਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦਿਲ ਦੀ ਸਰੂਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਏਹ ਲੋਕ ਕਿਉਂ ਰੋਂਦੇ ਹਨ ? ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜ ਸੌ ਜਾਨਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਮਜ਼ਹਬ ਵਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਆ ਪੈਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰੋਣ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਦੇ ਦਰਦ ਦਾ ਵੀ ਕੁਛ ਭਾਗ ਹੈ।

ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਾਰ

ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਜੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਇਸਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋੜ ਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਪੰਥ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਕੌਮ

ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਉਪਰ ਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਤੁਛ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੁਛ ਬਦਲਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਮਗਰੋਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਮਤਲਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲ ਆਉਣਾ ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਇਹ ਕਿ ਕਦੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇਣਾ, ਅਸੀਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਜਥੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ

ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੜਕ ਦੀ ਸੇਧ ਉਪਰ ਜਥੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਚਿੰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਾਜੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਮੈਂ ਸੜਕ ਪਾਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪੇਂਡੂ ਵੀਰ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਉਪਰ ਕਤਾਰਾ ਬੰਨ ਕੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋ ਕੇ (ਸ੍ਰੀ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਦਬ ਕਰੋ। ਇਸ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਐਸਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਜੁਤੀ ਹੋਵੇ। ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਉਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਸੀ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁਪ ਵਰਤੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਖਰੋਸ਼, ਅਜ਼ਮਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਜੈਕਾਰੇ ਲਾਏ ਗਏ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਭੂਚਾਲ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਗੱਜ ਉਠਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਜਲੂਸ ਉਪਰ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਾਜਾ ਵਜੋਣ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਮਗਰ ਪੰਜ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਕਾਲੇ ਝੰਡੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਫੇਰ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨੰਗੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸਨ। ਫੇਰ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਵਾਰੀ ਆਈ। ਇਸ ਸਵਾਰੀ ਨੂੰ 6 ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਅੱਠ ਨੌਂ ਸਫੈਦ ਪੋਸ਼ ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਵਜਾ ਕਤਾ ਤੋਂ ਬੜੇ ਰੋਹਬ ਤੇ ਦਬਦਬੇ ਵਾਲੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪੰਜ ਸੌ ਜਾਨਬਾਜਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਸੀ ਜੋ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵੇਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਨਜ਼ਾਰਾ ਇਕ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਬਦਲ ਦੀ ਨਿਆਈ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਤਕਿਆ ਤਦ ਸੜਕ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਭਾਗ ਮੌਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਰਾਨ ਅਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਮਾਲੂਮ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਲਵੇ ਅਤੇ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਨੇ ਕਿਆਮਤ ਲਿਆ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚੁੱਪ ਚਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਮੁੰਦਰ ਲਹਿਰਾਂ ਮਾਰੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੇ ਜੋ ਤਬੀਅਤ ਉਪਰ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਉਹ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਜਥੇ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

ਅਧ ਮੀਲ ਤਕ ਇਹ ਦਰਿਆ ਏਸੇ ਪਰਕਾਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਇਸਦੇ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਬਿਗਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਅਤੇ ਜਥੇ ਦਾ ਚਲਨਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਧਾਰਮਕ ਫੌਜ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਤੇ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ

ਸਕਾਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਕਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਤੇ ਤੋਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਬੇਅਖਤਿਆਰ ਜੋ ਇਕ ਫਿਕਰਾ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ, ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਿਗਰ ਕਟ ਕੇ ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਹਾਏ ਅਫਸੋਸ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਰਦ ਦਾ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਏ।'

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਜਵਾਨ ਅਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਨ ਯਾ ਮੇਰੀਆਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਰਤਾਂ ਭਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਆਰੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਲਿੰਬ ਪੋਚ ਦੇ ਪਰਗਟ ਕਰਾਂ ਤਦ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਸ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਕਦਰ ਅਕਾਲੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਉਹ ਹਦੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਜਵਾਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਪਰ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਫਤ ਦੀ ਲਾਲੀ ਡੁਲਕਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੇ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫੇਜ਼ ਪਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਜਥਾ ਬੇਤੁਕੱਲਫੀ ਨਾਲ ਖਾਕ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਜਵਾਨ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਲਾਗੇ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀਰਾਂ ਦੇ ਚੇਹਰਿਆਂ ਉਪਰੋਂ ਤੇ ਕਪੜਿਆਂ ਉਪਰੋਂ ਗਰਦਾ ਝਾੜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨ ਬੁਢਿਆਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਦਬਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਦੀ ਇਹ ਮੁਹਬਤ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਕ ਯਾਦਗਰ ਦੀ ਦੌਲਤ ਹੈ। ਉਹ ਹਸ ਹਸ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। **ਮੈਂ ਜਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਹਰਿਆਂ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਸ਼ਕ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵਹੁੱਟੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਜੰਞ ਬਣਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।**

ਅੰਤਲੇ ਪੜਾ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ

ਜਦ ਇਹ ਜਰਦ-ਕੁੜਤੀ ਫੌਜ ਇਕ ਤੰਗ ਰਸਤੇ ਥਾਣੀ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਸਰਸਬਜ਼ ਫਸਲਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਪਿੰਡ ਚੀਮੇ ਦੀ ਤਰਫ ਮੁੜੀ ਤਾਂ ਰਾਹ ਦੀ ਤੰਗੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਐਸੀ ਗਲ ਬਣੀ ਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੇਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਏ ਜਾਂ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਜਥਾ ਇਕ ਪਗਡੰਡੀ ਉਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਇਕ ਮਿਤਰ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਇਸ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਲੱਗ ਜਾਏ। ਦੂਜਾ ਆਦਮੀ ਪਾਸੋਂ ਦੀ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, ਕਦੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਰਸਤੇ ਦੀ ਤੰਗੀ ਕਰਕੇ ਆਮ ਲੋਕ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਲ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਧੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਿਧੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਸਿਖ ਨੇ ਆਖਿਆ, ਨਹੀਂ ਇਸ ਮਿਧ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਖਾਸ ਲਫਜ਼ ਏਹ ਹਨ, "ਭਲੇ ਨਸੀਬ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।" ਜਥਾ ਆਪਣੇ ਪੜਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਸਿਖ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਵ ਤੋਂ ਐਸਾ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਫੂਲੇ ਨਹੀਂ ਸਮਾਉਂਦੇ।

ਸਾਰੰਸ਼

ਇਸ ਸਫਰ ਵਿਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਦੁਖਦਾਈ ਸਨ। ਇਕ ਗਲਤ ਅਫਵਾਹਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ। ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਲਤ ਅਫਵਾਹਾਂ ਜਿਸ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੈਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦਾ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਅਤੇ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਨਿਰਮੂਲ ਖਬਰਾਂ ਉਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਇਕ ਅਕਲਮੰਦ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕੰਬ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਜੋ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਐਲਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪਣੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਨਿਰਮੂਲ ਅਫਵਾਹਾਂ (ਹਵਾੜੇ) ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਨ 57 ਦੇ ਗਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕੇਵਲ ਨਿਰਮੂਲ ਅਫਵਾਹਾਂ ਉਪਰ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਪਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਆਟੇ ਵਿਚ ਹੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਘਿਓ ਵਿੱਚ ਗਾਏ ਤੇ ਸੂਰ ਦੀ ਚਰਬੀ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਖਬਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਔਕੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਖਬਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਐਨਾ ਮੋਹਲਕ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਘੜੇ ਹੋਏ ਐਲਾਨ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਜਿਸ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੌਰਮਿੰਟ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹੈਤਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਕੋਲੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਐਸਾ ਪਿੰਡ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਿਲਾਫ ਕਾਨੂੰਨ (ਸ਼ਹੀਦੀ) ਜਥੇ ਲਈ ਸਾਮਾਨ ਰਸਦ ਤੇ ਰੁਪਿਆ ਜਮਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਆਖਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੀ ਨਾਮ ? ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਘਰ ਤੇ ਕੋਈ ਜੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਦੀ ਸਹੈਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਹੂਮਤ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮਾਇਕ ਰਸਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬੰਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਲੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀ ਜਥਿਆਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਤਵਾਜਾ ਲਈ ਰੁਪੈ ਜਮਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਘਰੋਂ ਦੁੱਧ, ਘਿਓ ਤੇ ਨਕਦੀ ਜਮਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਇਕ ਆਦਮੀ ਚੁਪ ਚਾਪ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਇਸ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਪਰਕਾਰ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

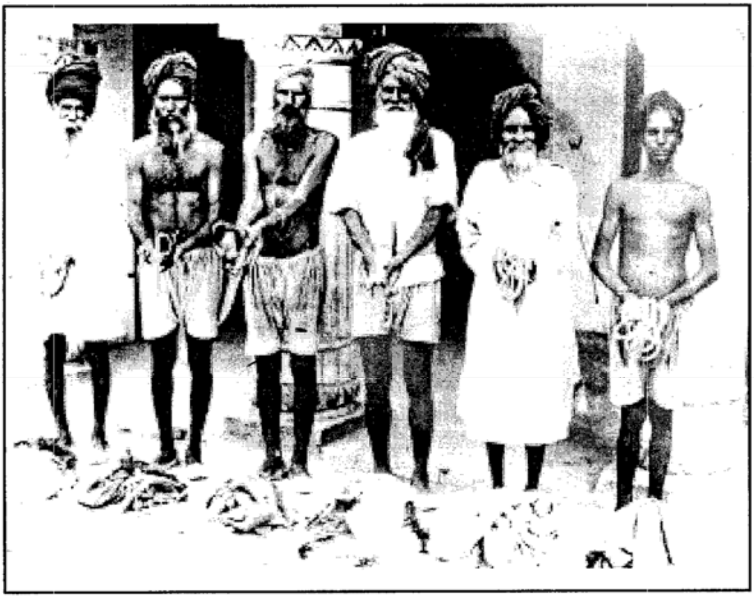
ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਹੈਤਾ ਨ ਕਰੇ ਪੇਂਡੂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਗੁੱਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਾਨੂੰਨ ਉਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹਮਲਾਵਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ ਕਿ ਇਸਦੀ ਸਹੈਤਾ ਕਰਨਾ ਜੁਰਮ ਹੈ, ਤਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਬਾਬਤ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਇਸਦੀ ਸਹੈਤਾ ਨਾ ਕਰੇ ਤਕ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਫ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ, ਅਕਾਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਭਾਈ ਹਨ, ਸਹਿਧਰਮੀ ਹਨ,

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਨ, ਨਾਲੇ ਹਨ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਬਾਬਤ ਉਹ ਕਦੇ ਇਹ ਚਿਤ ਚੇਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵੈਰੀ ਤੇ ਬਾਗ਼ੀ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖਿਚੋਤਾਨ ਇਕ ਥੋੜ-ਚਿਰੀ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ੈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੇਵਕੂਫਾਂ ਤੇ ਜਾਹਲਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਵੇਲਾ ਹੈ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੇ ਲੀਡਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਦਬੀਰਾਂ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਨਾ ਹੋਣ, ਐਹਮਕ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਐਸੀ ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜੋ ਬੇਕਾਇਦਗੀ, ਜਹਾਲਤ ਤੇ ਨਿਰਮੂਲ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਪਰ ਕੰਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਫਿਕਰਾ ਇਹ ਆਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਕਿਆਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਮ ਫਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹਰ ਵੇਲੇ ਖੌਫ ਤੇ ਡਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ।

ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ

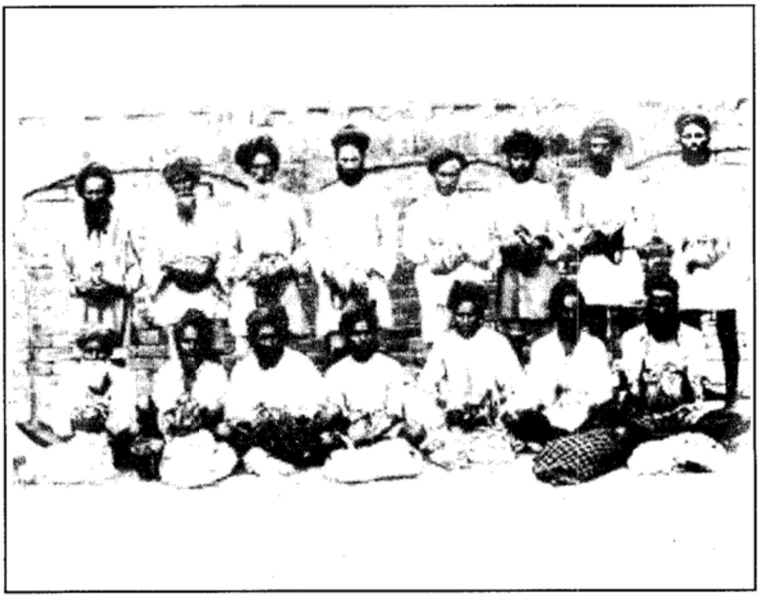

ਅਸਲੀ ਕੌਮੀ ਦਰਦ ਦਾ ਐਤ ਵਾਰ ਨੰਦ

Daily "Asli Qaumi Dard"

ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਗਨਾਂ ਜੇਲ੍ਹਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਡੰਡਿਆਂ ਪਰ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਦੀ ਜਿੱਤ

ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ੧੦੧ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਝਾਕੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਟਲ ਅਦਬ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੇ

ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਅਣਪਛਾਤੇ ਸ਼ਹੀਦ

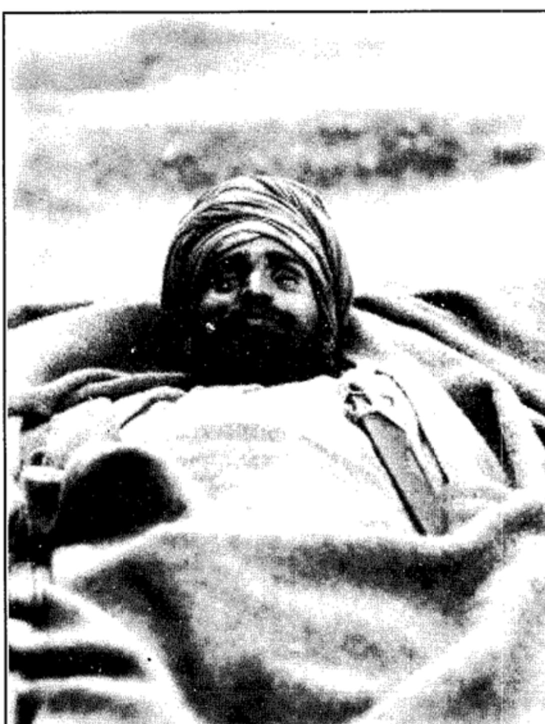

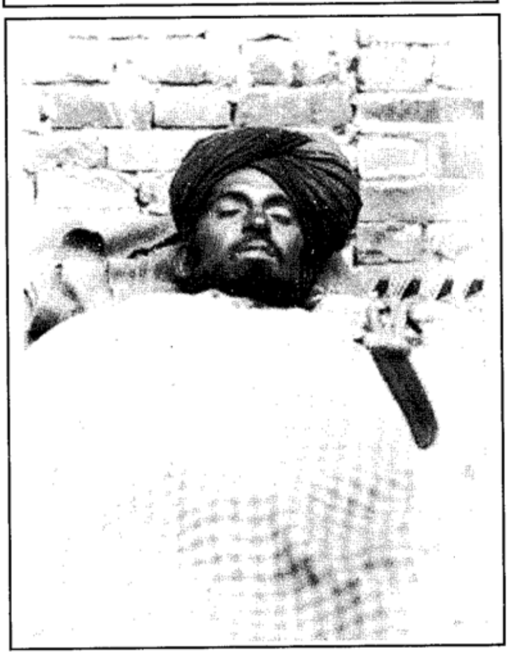

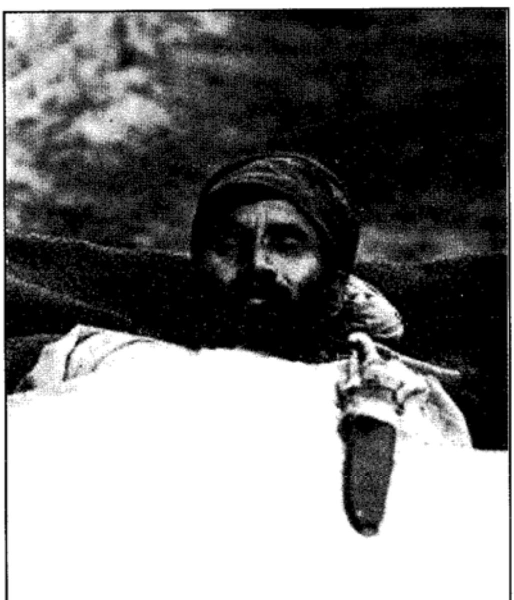

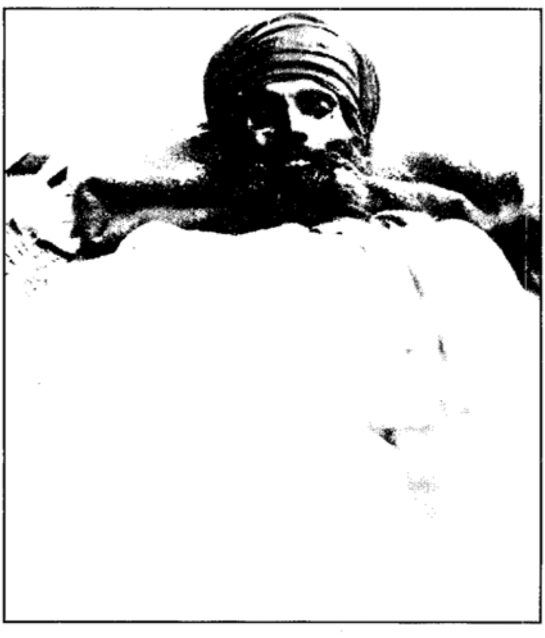

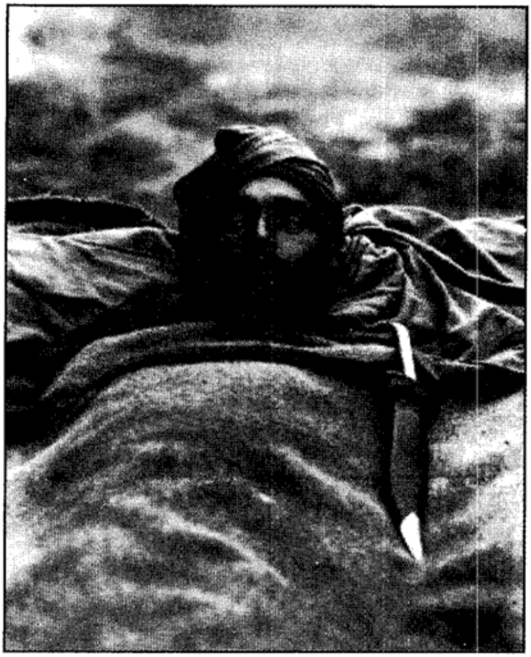

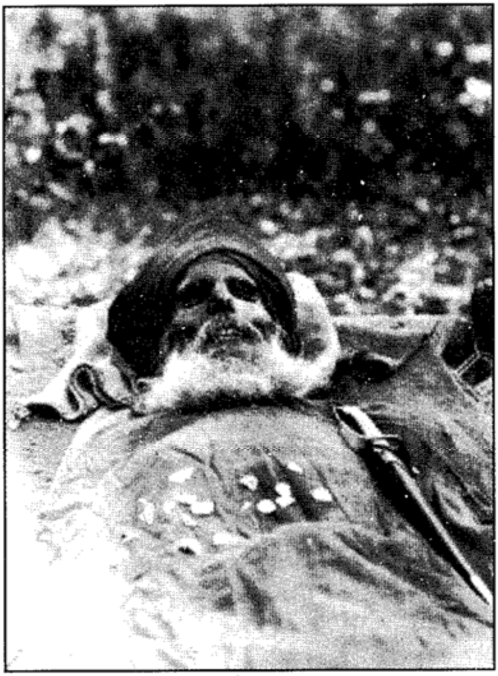

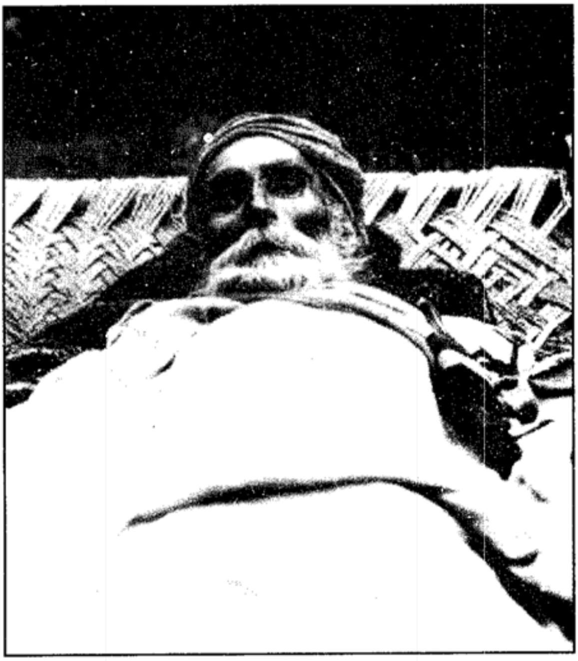

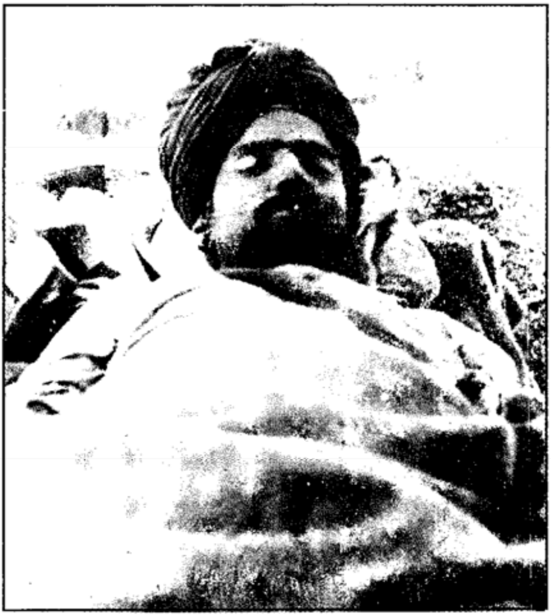

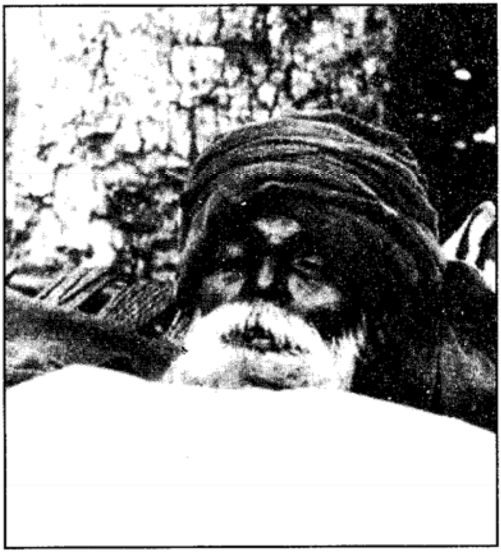

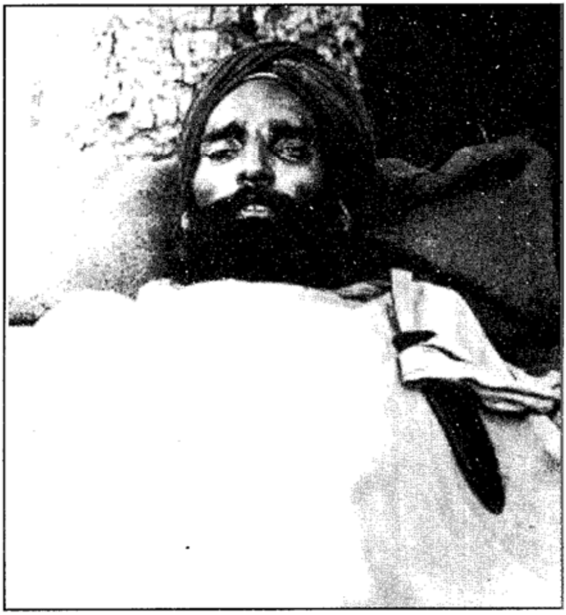

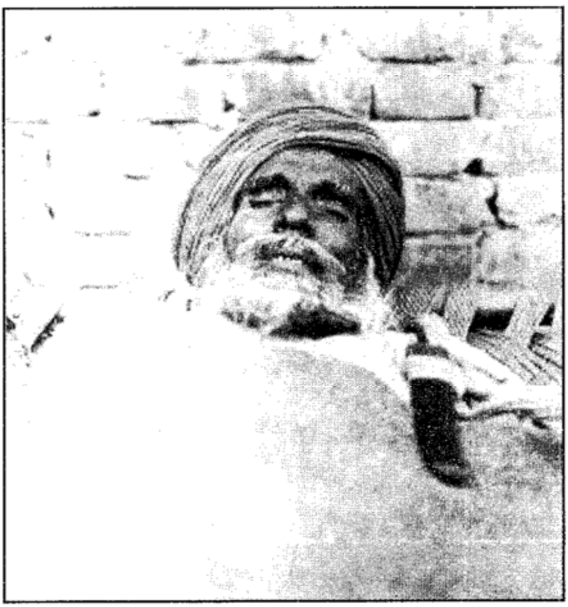

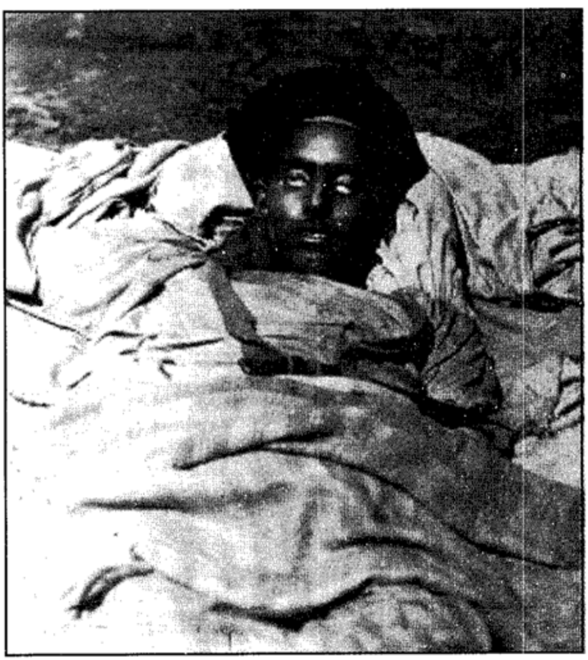

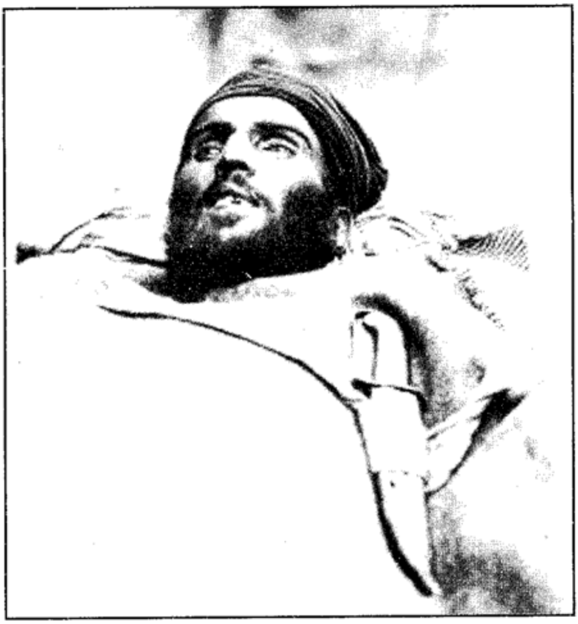

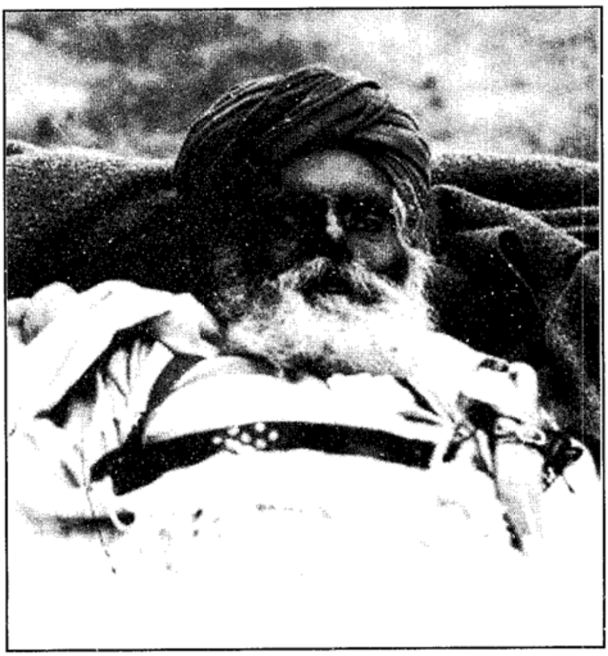

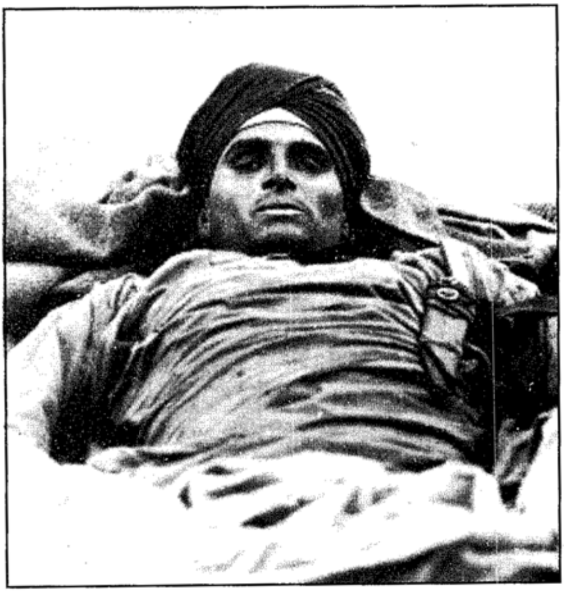

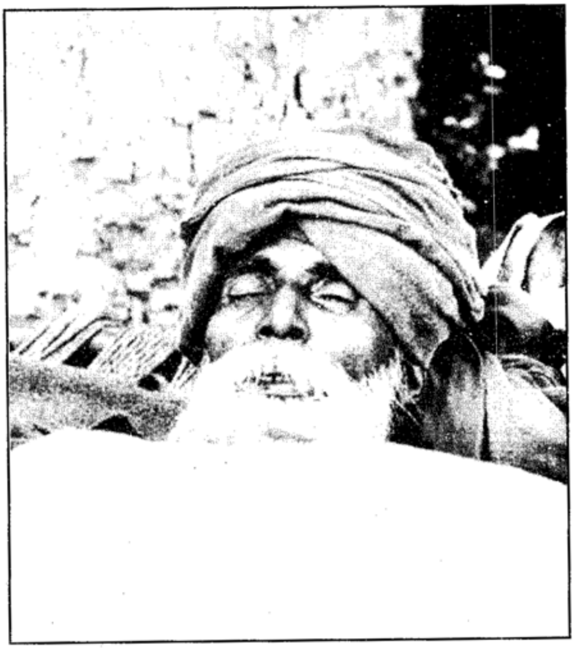

****

ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ, ਨਾਭੇ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਲੋਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਗੰਗਾਸਰ ਜੈਤੋ ਵਿਚ ਆਖੰਡ ਪਾਠ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਆਖੰਡ ਪਾਠ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਬੇਅਦਬੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਲੇ ਤਕ ਇਹ ਮਸਲਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਇਹ ਮਸਲਾ ਧਾਰਮਿਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਕਿਵੇਂ ਆਈ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਯਤ ਤੇ ਵੀ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭੇ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਾਰਣ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਲਈ ਗਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਿਆਂ ਦਾ ਬੜੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ, ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਨਾਭਾ ਬੀੜ (ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਾ) ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਖੁਰਾਕ ਤੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਭੇ ਆ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਵਰਨ ਤੱਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ 'ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ' ਦੌਰਾਨ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਲਿਸ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ' ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

unistarbooks.com

UNISTAR BOOKS PVT. LTD.
INDIA
Chandigarh : 26-27 Top Floor, Sector 34A
Ph.: +91-172-5077427, 5077428, 5089761
Ludhiana : Punjabi Bhawan • +9198154 71219

ISBN 978-93-5017-445-6

9 789350 174456

₹ 200/-